

Reconocimiento - No Comercial - Compartir Igual - Sin restricciones adicionales

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Usted puede distribuir, remezclar, retocar, y crear a partir del documento original de modo no comercial, siempre y cuando se dé crédito al autor del documento y se licencien las nuevas creaciones bajo las mismas condiciones. No se permite aplicar términos legales o medidas tecnológicas que restrinjan legalmente a otros a hacer cualquier cosa que permita esta licencia.

Referencia bibliográfica

Quispe, R. (2019). *Yawar Para, Kilku Warak'aq, Andrés Alencastre Gutiérrezpa harawin pachapi, Qusqumanta runasimipi harawi t'ikrachisqa, ch'ullanchasqa kayninpi* [Tesis para optar el Grado Académico de Doctora en Literatura]. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Facultad de Letras y Ciencias Humanas. Unidad de Posgrado.

REPOSITORIO DIGITAL DE TESIS
DE LA BIBLIOTECA DE LETRAS
DE LA UNMSM

Título: Yawar Para, Kilku Warak'aq, Andrés Alencastre Gutiérrezpa harawin pachapi, Qusqumanta runasimipi harawi t'ikrachisqa, ch'ullanchasqa kayninpi

Autor: Roxana Quispe Collantes

Año: 2019

Lugar de publicación: Lima, Perú

Tipo de tesis: Doctorado

Palabras claves: Kilku Warak'a, Cusco, cultura andina, lingüística quechua, literatura quechua

Referencia en APA 7ma. ed. Quispe, R. (2019). *Yawar Para, Kilku Warak'aq, Andrés Alencastre Gutiérrezpa harawin pachapi, Qusqumanta runasimipi harawi t'ikrachisqa, ch'ullanchasqa kayninpi* [Tesis para optar el Grado Académico de Doctora en Literatura]. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Facultad de Letras y Ciencias Humanas. Unidad de Posgrado.

Resumen

Este trabajo es un análisis de la poesía de Andrés Alencastre Gutiérrez, conocido como Kilku Warak'a, destacado escritor cusqueño en la poesía quechua. Se examinan sus itinerarios y su influencia en la formación del cusqueñismo moderno y el purismo en la escritura quechua. Se profundiza en su tercer libro de poemas, "Yawar Para", explorando la transfiguración como recurso poético. Su obra refleja una singular fusión entre la tradición del harawi y la creatividad de los runakuna, y se caracteriza como una poética de la transfiguración enraizada en el principio andino de la reciprocidad.

Palabras Clave: Kilku Warak'a, Cusco, cultura andina, lingüística quechua, literatura quechua.

PERÚSUYUKUNAPAQ SAN MARCOS KURAQ KAQ HATUN YACHAYWASI

Perúsuyumanta Hatun Yachaywasi, Awyayalapi ñawpaq watakunamantaraq

SEQ'EKUNAQ HATUNWASIN, RUNAQ HAMUT'AYNIN

QHEPA SUTICHAY CHASKIYKUNAPAQ KANCHA

YAWAR PARA

KILKU WARAQ'AQ, ANDRÉS ALENCASTRE GUTIÉRREZPA

HARAWIN PACHAPI QOSQOMANTA RUNASIMIPI HARAWI

T'IKRACHISQAN, CH'ULLANCHASQA KAYNINPI

HAMUT'AYWAN K'USKISQA

Sutichay chaskinapaq Hamut'ayniyoq Qhelqakunaq
Perúsuyumanta, Awyayalamantapuan

K'USKIQ

Roxana Quispe Collantes

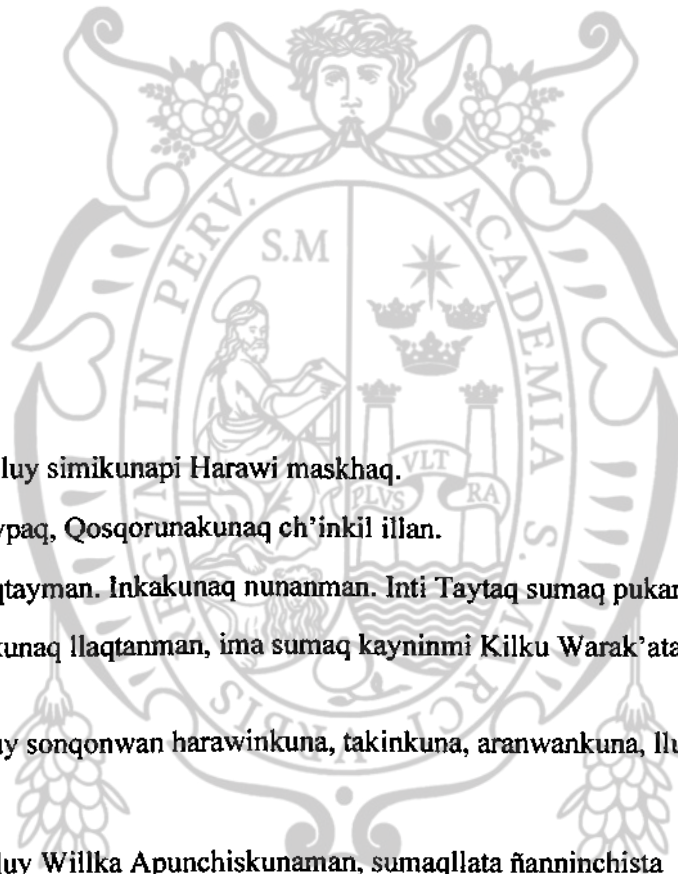
KAMAQ

Dr. Gonzalo Espino Relucé

PERÚSUYUMANTA - LIMA LLAQTAPI

2019

LLAPAPAQ

- . Llapa simiyokunapaq, lluy simikunapi Harawi maskhaq.
- . Ancha sumaq Runasimiypaq, Qosqorunakunaq ch'inkil illan.
- . Yupaychasqa Qosqo llaqtayman. Inkakunaq nunanman. Inti Taytaq sumaq pukaran.
- . Hatun ch'ila K'anarunakunaq llaqtanman, ima sumaq kayninmi Kilku Warak'ata harawichirqa.
- . Kilku Warak'aman, tukuy sonqonwan harawinkuna, takinkuna, aranwankuna, lluy sumaq awasqanmanta.
- . Willka Apuykunaman, lluy Willka Apunchiskunaman, sumaqlata ñanninchista k'ancharichinallankupaq.
- . Acomayo paqarisqay llaqtaman, qori kallpayoq warmikunaman, qharikunaman ima. Llapa tusuqkunaq, Saqrachakunaq kusikuyninwan, Ninabambapi Inmaculada Mamachata ifiyninpi sonqonkutaraq haywarinku.
- . Ch'osecani llaqtaymanpis, chaninniyoc warmi qharikunaman. Q'oñi sonqo, mana sayk'uq llank'aqkuna.
- . Mamataytayman, turaykunaman, ñañaykunaman, llapa aylluymán. Ñawpa taytanchiskunaq nunanman.
- . Qespechispa pichaqkunaman, runa sarunchaqkunamanta, runa akllaqkunamanta ima.

SUTI YUPANA SUYU

	Pág.
Q'ENTISQA	iv
RESUMEN	v
ABSTRACT	vi
HAYKUNAPAQ	1
I ÑAWPAQ KAQ PANPA	
K'ANA LLAQTAMANTA, INKAKUNAQ QOSQONKAMA	
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIERRESA PURIYNINKUNA	
1.1. Harawikuq kallariynin Layo – K'ana llaqtapi	10
1.2. Qosqontinpi, PerúsuYuq antiórqokunaq urinintapuwan.....	15
1.3. K'ana llaqtaman kutiyninkuna	20
1.4. Sumaq ruwayninpa poqoynin, hamawt'a hina poqoynin ima.....	22
1.5. P'uchukaq watankuna.....	26
II ISKAY KAQ PANPA	
PUREQ KAMAQMANTA YUPINKUNA	
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIERRESA RUNASIMIMAN SAYAKUYNIN	
2.1. Llaqtamanta aranwa, aranwa qhawachinapaq ruwayninkuna.....	31
2.2. Iñiyanta ruwaykuna, antirunakunaq yachasqa ruwayninkuna.....	33
2.3. Runasimi qachachiynin.....	36
2.4. Runasimita taytan hina puririchiq	41
2.5. Harawi purinanpaq.....	45
III KINSA KAQ PANPA	
CH'UYASIMIWAN, ISKAYSIMIQUWAN ÑANNINKUNA	
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIÉRREZPA QHELQASQAN	
3.1. Andrés Alencastre qespesqa qhelqan	48
3.2. Patarankunaq imamantan, ima kaqninkunamantapuwan.....	58
3.3. Harawinkunapi qhelqasqa runasimi.....	62
3.4. Imapaqmi harawinkunata qhelqarqan.....	76
3.5. Imaynan kan Kilku Warak'ata ñawinchaypi.....	83
IV TAWA KAQ PANPA	
KILKU WARAK'AQPA YAWAR PARAPI CH'ULLANCHASQA	
HARAWINKUNA	
AYNIQPA T'IKRACHIKUYNINWAN, WAQMANTA WIÑAYNINTINWAN	
4.1. Yawar Paraq sumaq kayninwan, iskay iñiyanta hoqlaman mich'usqa.....	88
4.1.1. Yawar Paraq harawinkuna.....	95
4.2. sat'isqa pushkakuna hina patara hamut'anapaq.....	99

WISQ'AKUNANPAQ	145
YAPAKUNA	149
HAMUT'AQKUNAQ QHELQANKUNA	153

MARUKUNAQ SUYUN

	Pág.
Hoq Maru: <i>Chiarakce</i> taki.....	65
Iskay Maru: Killkitowan Crisostowan rimanakuyninku.....	66
Kinsa Maru: Andrés Alencastre runasimi q seq'e kamachiq haywasqan (1950-1953)...71	71
Tawa Maru: Qosqo-Qollaw runasimi q seq'enkuna taqen (Cusihuamán [1976]).....	73
Phisqa Maru: Qosqo-Qollaw runasimi q seq'enkuna hoq taqen (Cusihuamán [1976])... 74	74
Soqta Maru: Yawar Paraq tawachunka iskayniyoq harawikunaq, sutin, yupaynin.....	96
Qanchis Maru: Yawar Paraq tawachunka iskayniyoq harawinkuna, sonqonkunata K'uskinapaq.....	116

LLINPHIKUNAQ SUYUN

	Pág.
Hoq Llinphi: Yawar Paraq harawinpi wachukuna, chaqrakuna hina yupay.....	98
Iskay Llinphi: Yawar Paraq arawinpi pushkakuwata hina hamut'anapaq.....	100
Kinsa Llinphi: Yawar Parapi yuyaymanta panpakuna.....	104
Tawa Llinphi: Yawar Parapi harikunaq sonqon hina	114

WAWQEKUNAQ SUYUN

	Pág.
Hoq Wawqe: Castillasimipi hanllallikuna.....	68
Iskay Wawqe: Runasimipi hanllallikuna.....	68
Kinsa wawqe: Yawar Paraq punkun.....	91
Tawa Wawqe: Yawar Paraq kasqan sayaykama punkun phakmisqa.....	91
Phisqa wawqe: "Hamawt'aq wañuynin"	123
Soqta Wawqe: "Atahuallpaq p'ampakuynin"	123
Qanchis Wawqe: "Mana tukukuq llaki"	128
Pusaq Wawqe: "Mamalláy"	133

Q'ENTISQA

Kay k'uskiyqa achhurikun Andrés Alencastre Gutierrezpa harawinkunaman, Kilku Warak'a hina reqsechikuspan paymi qhelqakamayoq qosqorunan kan, chaywanmi runasimipi harawikunamanta hanaq chaninchasqa, allin reqsesqa kan. Awasqan harawinman suchuykunanchispaqqa yupinta, ñankuna purisqanta ima, paqarisqan K'ana llaqtapipas, Qosqo llatapipas puririsqankunata qatirqayku. Chay watakunapi mosoq Qosqoruna kay nisqanku perqaypi karanku, chaypuwampas, ch'uya runasimipi qhelqanakunamanta sayarichispa karanku.

Lluy qhelqasqanta hap'ispa, aswanta k'uskisaqku kay kinsa kaq hatun qhelqanpi, Yawar Para paypa sutiyasqan, yuyaypi kamasqawan hamut'aykunawan ima watarikunanpaq harawikunapi, muyureqnimipi t'iqraq, chaywan ima Andrés Alencastre Gutierrezqa harawinkuna awananpaq yanapakuran. Hina lluy kawsayninmantakama llaqlaq sonqonwan ima, Yawar Parapiqa pay haykuchiwanichis hoqniraq harawi Pachanman; kaypaqqa chay paqarisqanmantapacha kaq harawimanta hap'irikun, runakunaq sumaq yuyayninwan ruwasqa imawan, umanman churan kallpachakunanpaq. Chhaynatan, Kilku Warak'aq Qosqo harawinkuna t'iqraymantan rimaq harawinqa nispa niyrunchisman, hinaspapis, hap'ipakun llaqta ayninchiskunamanta; chaymantapis ruwasqanchis ayninchiskunata t'iqrarichin kay harawinkunapi.

KICHANAPAQ RIMAYKUNA

Andrés Alencastre Gutiérrez; Kilku Warak'a; Qosqo; Llaqtakunaq nunan; Runasimipi rimaykunamanta hamut'ay; Qhelqakamayoqkunaq runasimipi qhelqakuna; Runasimipi qhelqaynin; Runasimipi Harawi; Yawar Para; Harawikunamanta hamut'ay.

RESUMEN

Este trabajo es una aproximación a la poesía de Andrés Alencastre Gutiérrez, escritor cusqueño que, con el seudónimo de Kilku Warak'a, es reconocido como una cumbre de la poesía quechua. Para aproximarnos a su lenguaje poético, se ha atendido a los itinerarios y a las huellas del autor, en sus recorridos entre el Cusco y su Canas natal, en el contexto de formación del cusqueñismo moderno, así como del purismo en la escritura del quechua.

*Considerando el conjunto de su obra publicada (en teatro, ensayo y poesía), se profundiza en el análisis de su tercer libro de poemas, *Yawar Para* (Lluvia de sangre), desde una propuesta que articula ejes de análisis, campos temáticos y núcleos poéticos alrededor de la transfiguración, entendida como un recurso de estilo empleado por Alencastre para su expresión poética. Como resultado de su experiencia vital y de su creatividad artística, tanto los temas como las figuras presentes en *Yawar Para* nos brindan una entrada excepcional a un mundo poético singular, que se apropia de la tradición del harawi y se inspira en la creatividad de los runakuna. Así, el harawi cusqueño de Kilku Warak'a puede calificarse como una poética de la transfiguración, que se sostiene y modifica al principio andino de la reciprocidad.*

PALABRAS CLAVE

Andrés Alencastre Gutiérrez; Kilku Warak'a; Cusco; Cultura andina; Lingüística quechua; Literatura quechua; Escritura del quechua; Poesía quechua; Lluvia de sangre; Análisis poético.

ABSTRACT

This work is an approach to the poetry of Andrés Alencastre Gutiérrez, a Cusco writer who, with the pseudonym of Kilku Warak'a, is recognized as a summit of Quechua poetry. To get closer to his poetic language, the itineraries and the traces of the author have been taken care of, in his journeys between Cusco and his native Canas, in the context of the formation of modern Cuzco, as well as of purism in the writing of Quechua.

*Considering the set of his published work (in theater, essay and poetry), he deepens the analysis of his third book of poems, *Yawar Para* (Rain of Blood), from a proposal that articulates analysis axes, thematic fields and poetic nuclei around the transfiguration, understood as a style resource used by Alencastre for its poetic expression. As a result of his vital experience and artistic creativity, both the themes and the figures present in *Yawar Para* provide us with an exceptional entrance to a unique poetic world, which appropriates the tradition of harawi and is inspired by the creativity of the runakuna. Thus, Kilku Warak'a's cusqueño harawi can be described as a poetic of the transfiguration, which is sustained and modified by the Andean principle of reciprocity.*

KEYWORDS

Andrés Alencastre Gutiérrez; Kilku Warak'a; Cusco Andean culture; Quechua linguistics; Quechua literature; Quechua writing; Quechua poetry; Blood rain; Poetic analysis.

HAYKUNAPAQ

Andrés Alencastre Gutierrez iskaysimiyuq Qosqorunaqa, Layo llaqtapin paqarirqan, waranqa isqonpachaq isqonniyuq watapi; ashkha watakunamantan Pacobanbapin wafuqakurqan, waranqa isqonpachaq pusaqchunqatawayuq watapi. K'ana llaqtapi. Hoqneray runasimillapi harawinkunataqa mast'achisqan. Tawachunka watakunaq ukhunpin payqa Kilku Warak'a hina reqsechikuyninta qallarirqan, chaypin kisachunka watayoq kashaqtin. José María Arguedaspis chay watakunallapin payta reqsirqan, "markamanta wiraqocha" nispa waharqan, paymi llaqla sonqoyoq, sumaq ruwaykunaman, runasimipi takikunamanpis achhuyniyuq. Chaypuwanpis Arguedasqa nirqan, Alencastreqa kan "imaraykuchus takishan, hayk'a pachapichus takishan, maypichus takishan, chayman hina misti hina, runa hina churakun" (2012 [1940], p. 285). Chunka wataq qhepanman, harawinmanta rimaspan, Arguedasqa (2012 [1955]) Ollantayman hinan runasiminqa ayparusqa, nin. Qhepa yachayniyuqkunaqa, hoq atipanasqa hina qhelqaqta churarqanku, hinataqmi, harawinman kutichipuq, harawinman qespecheq hina (González, 2000, 2019; Noriega, 2011, 2016b). opuesto

Allinta rikuspaqa, Kilku Warak'aq harawinkunan, waranqa isqonpachaq phisqachunkaphisqayoyuq watamanta, waranqa isqonpachaq pusaqchunqayoyuq watakama, mast'arichisqanpi; harawinkunaqa chay ashkha tukuchikuypin "indígenas" sutichasqakuna watakunapin churakunku, llaqtakunapi kaqniyoqkunaq qhawasqanman hina, Perúsuyuta llachiranku, chay sutichaykunamantapacha (Contreras, 2000; Cox, 2004; Giraud y Sánchez, 2011). Qhelqakuna patapin, kuraq kaq atipanakuykunan Perúsuyupi qhelqaqkunaq qhelqan ukhukunapi qhawachikurqan, "indios" nisqakunata hoqpa hina, karunchasqa hina, atipanakuqku hina Perúsuyuq llaqtakuna hatun ruwayninpaq. Chay ñanllapin, antikunapi pin kaynin chawpin qhawacheqnin "quechua" nisqa, Perúsuyupi qhelqayoyuqkunaq suyunmanta qarqosqa kapun (Espino, 2007, p. 13),

aswan karunchasqa hinalla rihurimurqan hoq pisi qhelqankunapi, sutichasqa qhelqayoqkunaqpa ruwayninpi.

Kilku Warak'qa sapaqchasqan cheymantan kan, hatunkaray tawa patarakunayoq, as llapankuna runasimipi, pachaq pachaq harawikunayoq, yaqa llapan mana castillasimiman t'ikyaynintin. Kay harawikuna tantanakuyllapin t'ikrayninkunawan kashan, *Exposición de la Poesía Cuzqueña Contemporánea* de 1958, Taki Parwaq soqta harawinkunata huñun, fiawpaq kaq harawinkunamanta pataran, harawikuqpa castillasimiman t'ikraynintin (Alencastre, 1958b), wakillanmi iskay simiyoyq harawikuna tantanakuykunapin lloqserparinku, "quechua" qhelqakuna hina uyaychachikuspa.

Kay k'uskiypaqmi, kinsa kaq harawinkunaq pataranpi hamut'ayqa chawpinakun, *Yawar Para*, manan hayk'aq mast'arichisqanmanta k'apaq watan kanchu, ichaqa, waranqa isqonpachaq qanchischunkaisqonniyoq watapi wakinqa churanku. Yawar Paraq pataranqa, manan hoq qhelqaq hamut'ayniyoqpa ukhunkama hamut'aywan karanchu kay k'uskiy ruwakusqankama. Noqaq rantiymantan, Kilku Warak'aq harawinmantan k'uskiypi as purisqayman hina achhuykunatan haywamurqani sunturkunapi, qhelqakunapi churaspa (Quispe Collantes, 2018a, 2018b, 2019). Kay k'uskiy awakunanpaqqa, hunt'asqa qhawanapaq achhuykuytan maskhamurqani Andrés Alencastreq runasimipi kamasqan harawinkunaman, Yawar Parata llapa kurku hinata hap'ispa, imatachá harawikuq niyta munarqan chayman haykuspa uyanapaq, rimaynintawan, yuyaymanta niskankunatawan. Kay maskhayqa haykuytan atichiwan harawikuqpa lliw ruwasqanman, Andrés Alencastre Gutiérrezmanta qhawaspa kutit'ikraspa, imamanta, imakunan, imakunawan hatun harawikuq hina reqsesqa kananpaq: Kilku Warak'a hina.

Chay nisqaman hina, kay k'uskiyqa hoq achhukuymi ruwayninman, imakunan atichin runasimipi qhelqankuna chaninchayninpaq, orqopatapi runasiyoq harawikuqpa harawiq siminpi taqwiymantapacha. Kay k'uskiypa llapan tukukuyninqa, qhelqankunaman, runasimipi harawinman qayllakuypami, harawiq siminmantapacha, hoq Qosqomanta reqsesqa harawikuq Kilku Warak'a hina. Qhepapi hamuq tukukuyninkunaqqa, chaskikuy, reqsesqa qhelqankuna maypin kaq willaytan munan;

chaypuwanpas, harawi ukhunpi kaqta, llinphinkunata reqsechiy, willachiy, ch'uyanchay Yawar Parapi kaqkunata.

Kay hamut'aywan k'uskiq hina, rimayniyqa hoq warmiruna hina kasqaymantapachan lloqsen, runasimipi llaqtapi yachaykawsay tarpuykunataqan paqarisqaymantapachan hap'imurqani; hinaspa, chaymantaqa iskaysimiyoc hina kayniyta rantimurqani runasimitawan, castillasimitapuwan. Warmiruna kayniypin, kawsayniypin, Acomayomanta hamuq, Qosqowarmi hina, hoqneray qhawaytan saqewan Qosqomanta hamuq harawikunaman. Tukuypaqqa, runasimipi rimaq hina, Quechua Cusco-Collao sutichasqa runasimi, Kilku Warak'aq harawinta ñawinchani as kasqan llaqtaq yachaytarpuymanta hamuq hina, Qosqoq ukhunpi llaqtakunaq runasimipi simitaqekuna reqseyiniywan, achhuykuywan wichaypi kaq K'ana llaqtakunaq kawsaypi rimayninkunaq reqseyipi. Kilku Warak'amanta k'uskiyqa K'anarunakunaq teqsemuyunman astawan haykuymán apawan, sapa kutin "kallpayoc, phiña; ankalli, munapakuq" nispa sutichasqa. (Valencia, 2002, p. 17).

Perqasqa teórico-conceptual nisqa ukhupin, kay k'uskiypaqqa qhawakunmi yachaytarpuykunaq hamut'ay (Stuart Hall, 2010), simiwan atipay poscolonial nisqa (Selden, Widdowson y Brooker, 2001) simiwan atipay qhelqayoqkuna kawsayninmanta willakuy rikuyninmantapacha (Leonor Arfuch, 2002), "noqa" kaqwan, "hoq" kayninpuwanmanta t'ikinkuta chuyanchaspa, yachaytarpuymanta, kawsaypi ruway, hoq seqachiy hina. Seqachiy hinaqa, noqaq pin kayninqa, hoq runaq pin kaynin oqarisqanmanta paypa reqsekunapaq, t'inkinakuspa panpakunawan, wasikunawan, patakunapuwan kay runaq pin kaynikuna hoqla hina qhawakunanpaq, hoq noqa hina, ichaqa, *ruwayllayninwan kaq*, kin kayninta ateq orqoc hina ashkha noqaqkunaqmantapacha, ashkha panpakunapi, patakunapi ima. Hina, noqaqa hoqmi payllapaq ichaqa kanman, "kawsaymanta noqa" nisqaqa hoq rimanakuymantan lloqseq kanman, willayninpin kallpata qon. Andrés Alencastre Gutiérrezqa Qosqopi paqarisqanmanta, wiñayninmanta ima, hoq antikunaq pin kayninta hap'ikurqan: *Kilku Warak'a*.

Hoq patapiqa, ch'ulla hina t'inkiy kan runawan, rimayninwan, qhelqawan, tiyasqa panpakunawan (Hall, 2010; Fontanille, 2001), ruwasqanpi sasachakuykunawan watasqa,

yachasqa ruwaykunawan, aswan hoqneray chay hina ruwanapaq, chiripaq ruwaynin, runaq mayman apachiynin. Pierre Bourdieu nisqanmantapacha, sapanka kaq hamuq kawsayninta seqachin, panpaq kawsay hamuyninpaqpis churan ruwaynin “hap’inapaq kayninkuwan atiyinkunawan, icha qhelqapi churasqaqkunawan t’inkiyinkupi” (Bourdieu, 1995, p. 403); utaq aswan cheka ninapaq, atiyinkunawan, pisi kutin pachallapaq seqachisqakunawan hoq yachaytarpu ruruchiy panpapi.

Qallaripa *Noqa* pin kaynin sayariyninpin, kawsayninwan, yachaytarpuyoqwan perqasqa runata qhawaspa, sapaq runasimi qhelqaqmanta rimanapaq, kay k’uskiypin rikukun: iskay yachaytarpuyoq (bicultural), sat’ispa hina yachaytarpukunapi puriy (transcultural), yachaytarpukunawan rimanakun (intercultural). Yachaytarpukunaq ukhunpi hamut’aywan rimaypin, ashkha willaykunan kanku iskaynin qhepapi kaq rimaykunamanta, runakunamanta yuyaychay panpakunapi qhelqasqa kan, yachaysapakunaq qhawarisqankumantapacha kay Jorgeq, Antonio Cornejo Polarpuwan (1989, 1994), Perúyupipi kaq qhelqakunamanta rikuyninkunaqa “hayuchisqa llapan”, mirachisqa rimaykuna kay polifonía nisqamanta, transculturación nisqamantawan, heterogeneidad nisqamantapuwan (Rama, 1982; Mazzoti y Zevallos, 1996; Moraña, 1998; García-Bedoya, 2004; Chang-Rodríguez y Velázquez, 2017). Hinaspapas, iskaytarpuyoq rimayta lingüísticaq nisqamantan aswan hap’isqa kaqtin, simikunaq chanintan haykuchin yachaytarpuykunaq t’inkinkunapi. Chaywapas, chaninmi kanqa *noqa* rimayqa (AMLQ, 2005: pp. 116 y 118), kay rimayqa nin, hoq runananta payllamanta rimaqtin. *Noqa*¹ nikun, ch’ulla kaq runamanta, pay ruwayninta ruwashaqtin; payqa payllamanta nimunallanpaq, qhawanapaq hina kay *Noqa yachani*, rimaypi.

Kay hamut’ayniyoq k’uskiypiq, kay rimaykunata allchakunqan Alencastreta ñawinchanapaq hoq *noqa* hina, hoq iskay yachaytarpuyniyoq *noqa*, uyaychananpaq, iskay simipi wiñaq, iskay yachaytarpuyniyoqpi wiñaq, iskay pachakuna reqseq hina. Kawsayninmantapacha, antiorqokunaq pachanpi wiñayninmantapuwan, iskay iñiyanta hoq iñiyman mich’usqa kayninpuwa, católicos nisqaman iñiyinwan, mistichasqa yachaytarpuyinwan ima, Andrés Alencastreqa ch’ullanchasqa harawikunatan kamayta atirqan, hoqneray runasimipi qhelqasqa, harawikuq kikinmi nirqan aswan allinmi hina qhelqa, chay qhelqanmanta nirqan, allchasqa karqan, chharqosqa ima, sapanqa patarankunapaq, sapanka yuyanapaq watakunapi qhelqa ruwasqanpi.

Ch'ullanchaymanta yuyayqa, allinta churakun imayna Terry Eagleton (2010) nisqanmanta, harawikuna ñawinchaypaqmi, "simi kikintan yuyayta churana" (p. 62), ima kayninta, huntasqantapuwan qhawana, ima ninantawan, umanchispi kaynintawan; "kasqan kutillanpi iskayninman willana, utaq hoq ukhunpi watasqata paykunamanta hap'ina" (p. 62). Chaypipas, qhelqakunaq kamayninmanta qhawakuymán, Derek Attridge (2011) mana imayna hamuq kasqanmanta willan, imayna kayninmanta willan, qhelqaq atipayninmanta, qhawaspá imaynatan "llapa simikunawan rimasqanchispi hoq ch'ullalla ruwayta sumaq qhelqapi churakusqanmanta" (p. 46). Kay t'oqomantapacha ima nisqanta qhawanapaq, kay hamut'ayniyoq k'uskiypin hap'ikun imayna Alencastre q harawinkunaq kamayninmanta ch'ullanchasqa hina Yawar Parapi churakun, t'ikrachikuytawan hap'ispa hatun ruway hina, harawikuqpa tarpuyinman hina.

Iskay yachaytarpuyiniyoq, Andrés Alencastre Gutiérrez hina, runasimipi harawikunata kamasqan atiyinmantan, runatawan, mistitawan qhelqanpi allchaspá, waqmanta sutichaspá ima, haywarikusqan qhelqaman haykunapaq saqen, kay ch'ullanchasqa ruwayninpi. Chaypipuni, hamut'ayqa willan kay ch'ullanchasqaqa t'ikrachikuywanmi watasqa kanku. Hina, kay k'uskiymanta watupakuyninqa, hoq t'ikrachikuymanta harawikuna Yawar Parapi kanku, antimanta catolicismo nisqawan, Qosqomanta iskay ifimanta hoqlaman lloqseqwan mich'usqa kanku, chaymi Kilku Warak'aqa runasimipi harawinkumanta orqopatapi kananpaq.

Chay watupakuy ñanninpi ninchis, hap'isqan kan yaqa llapan reqsesqa hina Kilku Warak'ata ninku, runasimipi kuraq kaq harawikuq. Kay reqsechikuymi, Qosqopi siglo XX nisqapi, imaymana yuyanapaq, willanapaq, ruwaykuykunapin apakun; imaymana runakunata, qhawaykunata ima aysaspá, Qosqorunakunaqmanta pin kaynin hark'aypi ("cusqueñismo" nisqa), ch'uya runasimi kananpaq ("purismo" nisqa). Kay allchakuykunapin, Andrés Alencastreqa llapa kawsayninpi allintan haykurqan folklore isqa aqonkunaman, lliw ruwasqa takiman, aranwaman, kamachiqman hina, lingüística niqamanpis haykurqan. Kawsayninkunapi ruwayninmantawan, kamariyninmantawan, yuyaykunawan, llinphikunawan Yawar Paraq harawinkunapi kaq, haywawanchis hoq harawikuqpa ch'ullanchasqa harawinkunaman haykunata qowanchis, yachasqaña harawimanta hap'ikun, llachikuntaqmi runakunaq yachaytarpuyininkunapi.

Kay hamut'aywan k'uskiyqa, willasqan – ch'uyanchasqan hina kan. Watupakuy churasqa qhawachinapaqqa, sayarichiyninpaq, metodología nisqa churaypaqpis, ashkha patakunatan hap'irqa, iskaywaranqa cunkakinsayoq watamantapachan, kay iskaywaranqa chunkaisqonniyoqkama k'uskisqa qhelqa tukuyninpi, lluy willasqa pallaypi, hoq qhelqakunaq qhelqanku t'aqweypi, rikunakuykuna, tapuykuna, chekan K'ana llaqtakunaman rispa, patarakuna hamut'aywan ima. Maypi rurisqan, imakunatan apakurqan chay watakunapi yachanapaqqa, kawsayninmanta t'akasqa willaykunata pallaspa puri puririspa, imatan paypa sutichakusqan nisqatapuwan hap'i hap'irispa, llapan qhelqankuna harawinkunawan t'inkiyninmanta, mosoqneray cusqueñismo nisqa tukuchakuyninta siglo XX nisqa ukhupi, ayllunkunamanta yuyariykuynin, Qosqopi ayllunkunamanta, K'ana llaqtapi ayllunkunamantawanpis, lluy Andrés Alencastremanta, Qosqopipuwán, K'ana llaqtapipuwán tarisqa.

Qhelqakunaq hamut'aynin allchaypaq yuyay, kallpachakuyninpaqwan, Yawar Paraq tawachunka iskayniyoq harawikunatan, tawa yuyanchaypanpakunapin p'akikunku: Phuti, Pacha, Maskhay, Kurku, hina sutichasqa; t'inkikunku kinsa chimpasqa pushka hina k'aspikunamanta: antikunaq tukuchikuynin, mosoqneray harawi, iskay yachaytarpuyoq noqa. Yuyanchaypanpakunawan, pushka hinawan, pukllayninqa Yawar Parapi, tawa harawikunaq sonqonkunata qhawanapaq atin. Kay sonqonkunaqa, kawsaywanmi, antikunaq yachaytarpukunawan ima, watasqa kanku; harawikunkaqa harawikunapi willasqa iskay, iskay masantinkunata akllakun: Llaki / Ñak'ariy, Yawar / Wañuy, Allin kay / Suyay, Tukuy / Kallpa.

Yawar Parapi harawinkuna hamut'ayninpaqqa hatun yuyaymantan, huch'uy kaq sonqoman ch'atachikuynintan qhawakun; t'ikrachikuy muyuypin watasqa kan, chawpinasqa yuyay hina, Alencastreq yuyayninman hina ruwasqa kaq harawinkuna ukhupi. T'ikrachikuytan uyakun hoq imayna ruway Andrés Alencastreq hap'isqan, harawinkunaq pachapi ch'ullanchasqata hina qhawachinanpaq. Chhaynatan, sapaq tukukuykuna, kayninkuna, mich'usqa rihurimunku harawikunapi, yachaytarpuykunata chay ukhuman aysarispá, llinphi hina harawikunatapis aysarispá, sapanka chay antiorqokunapi kawsay hinata qhawachispa.

Yuyaykuna ukhupi kay hamut'ayniyoq k'uskiypin runasimipi qhelqanapaq, akllakuranmi hamut'ayninwan uyarisanmanta seq'ekuna churasqan kay Steve Parker (2007),² qhelqapi churanapaq hoqmanchakuy runasimiq Cusco-Collao sutichaskusqan. Ministerio de Educaciónpa nisqanman rantintaqa mana hap'ikunchu, Esteve Parker ruwasqantaqa aswanchaywan hap'ikun, payqa t'aqwin kunankunanpi rimasqa Cusco-Collao runasimi hamut'asqan rayku. Hina, mayqen runasimimanta tinkuchikuypaq, astawan Alencastre qhelqasqan runasimipaq tinkuchikuypaq, nikunqapunin Steve Parker (2007) qatisqanchista. Kay akllakusqakunamantapachan, runasimipi *runa* rimayta hap'ikunqa antiorqokunaq qayllanpi tiyaqta (runa, runakuna), “indígena”, “indio”, “nativo” utaq chhaynakuna hina rantinman haykunapaq, icha teqsekuna chhaynata ninkuman, chay lloqseqtenqa comillas seq'ewan churakunqa. Castillasimipi rimasqa “quechua” nisqatawan hap'ikurqan runaq siminmanta willanapaq, runasimi rantinpi, hoq hamut'asqa qhelqakunapipis kay “quechua” rimaywan qhelqasqanku rayku. Castillasimipi rimaykunataqa cursivas seq'ekunawan churakunqa. Qhelqakun kay (/) seq'ewan, runasimipi masantinkunata kancharichinpaq. Hinatataqmi, kay (-) seq'eta isqay rimaynamta hoq rimayllaman lloqseqta, rimaypa chupanman ch'atakunanpaq. Kilku Warak'aq harawinkuna t'ikraninkunataqa paypa qhelqasqanman hinallata yupaychaspas ruwakurqan, sapanka wachu wachukunata t'ikra t'ikraspalla, harawikuq runasiminta yupaychaspalla. Kay hamut'aywan k'uskiypin, llapan runasimiman utaq castillasimiman t'ikrakuykunataqa noqaqpa awasqaymi, Kilku Warak'aq runasimipi harawinkunapis noqaq t'ikrasqaymi, ichaqa hoqpa teqsen awasqan kanka chayqa kay k'uskiypi willakunqapuni. T'ikrasqa awasqaykunaqa hamut'asqakunaq yuyanchanapaq, ch'uyanchayllapaqmi, kay k'uspiyipiqa churasqa kashanku.

Tawa panpakunayoqmi kay hamut'aywan k'uskiyqa. I Ñawpaq kaq panpakiqa, “K'ana Ilaqtamanta, inkakunaq qosqonkama Andrés Alencastre Gutierrezpa puriyininkuna”, imaynatan harawikuq kawsaynin, ruwayninkuna ima apakurqan, qallarisqanmantapacha, qhepa watankunakama, qhawakun. Kawsayninpi ruwasqan achhupayninkunaqa Perú suyukunaq, Qosqoq t'ikrayninkunapi apakurqan. Chaywanpas, sumaq kamayninkuna ruwaq sayarikuyninpi, qhepasqa yachaywasikunapi hap'iq hina, runasimipi harawinkunata ñawpaqman churaspa, kay harawinkunaqa watankunapi kaq ruwaykunawan kуска wiñasharkan, antiorqokunapi imaymana ruwasqankumanta

lloqseq rayku, *comunismo* nisqa hina, *neoindianismo* nisqa hina, *cusqueñismo* nisqa hina, *turismo* nisqawan, *reforma agrariawan* ima.

II Iskay kaq panpapi, “Pureq kamaqmanta yupinkuna. Andrés alencastre gutierrezpa runasimiman sayakuynin”, ukhukaman puririspá llapan harawikuqpa ruwayninkunamanta uyankunata t’aqwikun “runasimiman sayaykuy”, sapaqchasqa imaymana ruwasqan patakunapi. Kay hinamanta, harawinkuna haywarikuyninqa runasimiwan, runasimipi yachaytarpuywan ima, kuraq mink’a hinata churakun. Kay ruwayninkunata k’uskiy puriypin, harawikuqmanta tarirani ashkha tinkunakuq, p’akisqa yuyariykunata, qonqayman riq yuyaykunatapwan. K’ana llaqtanpi wichay ichhu panpanpukaniqa, Alencastretaqa, kamachikuqta hina yuyarinku, takikunawan puriq hina yuyarinku; Qosqo llaqtapiqa, qhelqakunapi yachayniyoq sunturkunallan harawikuq hina yuyarinku.

III Kinsa kaq panpapi, “Ch’uyasimiwan, iskaysimiqpuwan ñanninkuna. Andrés Alencastre Gutiérrezpa qhelqasqan”, hamut’aywanmi llapan qhelqasqan harawinkuna qollana hina churakunaku, harawinkunaq patarankunapi kaq tarisqakunaman k’ancharischispa, runasimipi qhelqasqantapuwan k’ancharichispa, hoq ch’ullanchasqa harawikuna pachapi; hinantinmi, imamantan chhaynata qhelqarqan chayta ch’uyanchakun, harawinkunapi imayna willasqanta chaytapis ch’uyanchakun, qhelqaymanta, runasimipi qhelqanapaq tanqaytawan, imayna iskaysimiyoq, yachayniyoq, harawikuq kasqanpi, chay taripaypaq, mosoqneray Qosqoq sayariyninpi, t’ikrakuyninpi, imaymana ruwaykuna lloqsemushaqten, chay siglo XX sutichsqa ukhupi.

IV Tawa kaq panpapiqa, “Kilku warak’aqpa yawar parapi ch’ullanchasqa harawinkuna. Ayniqpa t’ikrachikuyninwan, waqmanta wiñaynintinwan”, lluy harawikunaq pataramantan t’aqwikun, maskhakun ima, yuyanchaypanpakunapi, hamut’aywan kallpachinapaq, pushkakuna hina k’aspikuna kallpachinapaq, chwpinasqa t’ikrachikuytawan. Kay k’uskisqa haywarikuymantapachan, Yawar Parapi, tawa harawikunaq pachapi sonqonkunatan hamut’akun, iskay iskayninpi masachasqa: *llaki / ñak’ariy, yawar / wañuy, allin kay / suyay, tukuy / kallpa*; umapi yuyanchasqa, huñusqa harawikunaq sapanka sonqonkunata hamut’anapaq, hatunpaq qhawachisqa patarapi tawa harawikunata sonqo hina kasqanta, ima ninanta t’aqwispa. Hamut’aymanta

qhapanmanqa, hoq ch'ullanchsqa kaq *Kilku Warak'aq* harawinkunata ch'uyanchasqata willakun. P'uchukaqpaqmi, hamut'aywan k'uskiyqa, wisqakunanpaq, hamut'aqkunaq qhawasa patarankunawan tukurakapun.

ÑAWPAQ KAQ PANPA - I
K'ANA LLAQTAMANTA INKAKUNAQ QOSQONKAMA
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIERRES PA PURIYNINKUNA

Kay panpapiqa imaynatan Andrés Alencastre Gutierresqa kawsaynimpi puririrqa chayta qhawasan, sasachakuq patakunapi purisqa runasiminta allin hap'inanpaq, yachaytarpuynintawan llaqllaspa. Qosqota reqseraññataq cheyqa, ñawpaq inkakunAQ sonqon kaqta, huch'uychanmantapacha purisqanpi, iskay ñanta hina sumaq ruwayninkunapi orqorqa, ñawpa inkaqkunaman punkuta hina uyaychaspa, hoq mosoqyachiy antiorqokunanapi kaq perqata seqachinanpaq, paypa pin kayninta maskhaspa. Wayna Alencastrepaqqa Qosqoqa chawpinasqa nuna karqa, ruwayninkunapaq sumaq wask'a ñanninkunata qhawachirqa, lluy ima ruwasqanpaq, chaykunan runasimipi yachayninkunata wiñachirqa, llaqtapi antirunakunAQ yachayninkunaman haykunapaq. Runasimipi kamachikuq hina rikch'ayninqa qhawakurqa yuyaychaywan hatun yachaywasikunapi puriyninpin, kamachikuq hina puriyninpiwan qhawakurqa. Tukunapaqmi, qhepa watankunapiqa, harawikuqqa, hoq chimpanasqa unancha hina tukukun; ñawpamanta willaykuypin, rimasqa willaykuykunapi, cheqaq ukhupi willasqa, kamasqa ukhu willasqapipas.

1.1. Harawikuq kallariynin Layo – K'ana llaqtapi

Andrés Alencastre Gutiérrezqa paqarimurqa hoq, chunka pusaqniyoq punchaypi, allay killapi, waranqa isqonpachaq pusaqniyoq wata ukhupi, Layo llaqataq, Parqo sutichasqa sumaq kaq hatunwasinpi, K'ana runakunAQ, Qosqollaqtapi. K'ana llaqtawan, QanchiskunAQ llaqtanwan, Chumpiwillkas llaqtakunawan, Yawri – Espinar llaqtakunawan ima, Qosqomanta “wichaypi kaq llaqtakuna”, puna wichaykunapi

kaqtinku, tawawaranqa thatkikunaman aypaspa, wasapaspa ima, aswan chiri killakunayoq, ch'aki, parakunawan atipasqa chayay killakunayoq, cheqaq qasa killakunayoq, chiri wayrakunayoq ima.

Taki Parwa qhelqaq harawikuqqa, hallp'ayoqkunaq ayllunpi paqarimurqan, wifarimurqanpis, Europasuyu sutichasqa panakamanta, Alencastrekunaqa, Perúsuuyq qespechakuynin aypakunanpaq siglo XIX nisqapi, Qosqopi tiyaq. Ayllunkunaq willakusqan hina, Alencastre sutiqa Celtasuyuq saphiyoqmi, Portuguessuyuq saphinwan. Perú suyupi ñawpaq kaq Alencastreqa, Don Feliciano sutin karqan, Don José de San Martínpa runankunawan chayamurqan kay Perúsuuyuman. Perúsuuyq qespeyninta chaskispan, K'ana llaqtaman tiyaq rin. Feliciano Alencastreq churinkunaqa, hallp'a rakiyman, llank'ana rakiyman ima, churakurqanku, llaqtapi atiyniyoq qhapaq ayllukunawanpis aylluchakurqanku (Glave, 1992). Chaypuwanpas, siglo XX nisqaman haykuspa, Qosqopi kaq qhapaqkunaqa, punakuna wichaypi kaq llaqtakunamanta hamuq, hallp'ayoq kaqniyoqkunatan millaytan cheqnekurqanku (De la Cadena, 2004; Tamayo y Zegarra, 2008). Zapata sutichasqa aylluwan sawakusqanku raykun Manuel Leopoldo Alencastreqa paqarimurqan, paymi Andrés Alencastreq taytan parqan.

Leopoldo Alencastreqa hoq kallpachasqa, atipakusqa hina kikin kayninpi karqan. Payqa “kay chhapchisqa teqsemuyuq llapan tinkunakuykunatan huñuq karqan” (Glave, 1992, p. 253). María Rosa Gutiérrezwanmi sawasqa karqan, churiyarqankun Jorgeta, Antoniota, Germánta, Andrésta, Augusto Valentínta, Leopoldota, Daríota, Manuelta. Pusaq wayqekunaqa, Layo llaqtapin, ayllumanta phisqa kaq apuskin karqanku. Erqe kaynintan ayllunpa qayllanpi kawsarqan, Parqo hatun wasinpi, churasqa ima sumaq hanranapaq hina munay patapi. Andrés Alencastreqa harawikuq hina kallpacharikurqan kay sumaq Layopi qochaman, oqrqokunaman, Apukunaman, chay patakunaman wiñaynintinpaq watasqa.

Yachaytarpuq panpapiqa, ayllun achhuyninmanta “indígena” pachaman, hoq atiyniyoq hallp'ayoqkunaq wawanku hina, huch'uykaq Andrés Alencastreqa, iskayninmantan yachayninta hap'irqan hatun wasinpi, castillasimimanta, runasimimantapuwán (Valencia, 2002, p. 14; Arguedas, 1955). Hinataqmi, ñawpaq yachaywasin yachayninkunamanta churanakuy kan. Acuriopaq (1976),

Avendañopaqpuwan (1993), Alencastreqa ñawinchaytaqa Layo llaqtapin yachamurqan; ichaqa, Valenciañataq (2002) willakun mistikunaqa mana munarankuchu chaypi yachaywasi kananpaq, chay raykun Sicuanipi yachachinankupaq aparqanku.

Chay kutinkunapiqa, llaqtakunaq musikuyqa suntur ukhupin muyurirqan, antiorqokunaq urinninta ch'ataspa, Boliviasuyukunaq panpankunatawan, Argentinasuyuq hanaqninwan ima ch'atachispa (Francke, 1978). Uywa qateq hina, Leopoldo Alencastre wiraqochaqa, hoq hatunkaray chutarisqa chhalayman haykurqan, colonia nisqamantaraq aysakurqan, Qosqo llaqtaq, Argentinasuyuq, Ayacucho llaqtaq, Limallaqtaq muyuriyninkunapin awakurqan. Uywa qateqkunamantapachan, trukikurqan llaqa khatunakunata, imakunatapis, mikhunapaqpis, qhapaqkunapaq munasqankutapis apakurqan. Kay khatunapaq trukikunaqa, ashkha yachaytarpuykunatawan muyuchirqan, llaqa antiorqokunaq llaqtankupi, takikunata, qeqañokunaq kamasqan, qeqañokuna waqachinankupaq, willaykuykuna, mosoq rimaykunata ima (Montoya, 2013, p. 177). Mana pantaypaq hina, kay ñawpachisqa sumaq ruwaykunaman achhuyninkunaqa, hamuq harawikuqmanta, erqe kayninta llaqllarqan.

Uywa qatiykunamantapachan, Leopoldo wiraqochaqa, Alencastre aylluntan allinta kallpachachirqan, kaqninkunawan, hatunwasinkunawan, wichay panpakunawan ima; chutarirqantaq llaqa t'inkisqa rimanakuykunata, runamasichakuykunata, llaqtapi atiyniyoq qhapaq kayninta chayllapi waqaychananpaq. Kamachikuq hina, llaqtapiqa, iskay yuyaywanmi qhawasqa yuyarinku, khuyay k'uchukunapi, manchakuy k'uchukunapipis:

Kay indígenas nisqa yuyarinku, ashkha kaq payninkunamantan, uyaychayninta hina churarqanku payta, hallp'ankuna, uywankunata ima hoqkunamanta hark'ananpaq, sumaqta waqaychananpaqpuwan, sasachakuykunapin, atipanakuykunapi ima amachaqenanpaq, ichaqa, pacha puriyinwanmi kaykunaqa ch'onqasqa kapurqanku, paypa kaqninkunaman ch'atarqakurqan; hina kasqanpin, panpankunapiqa waranqa, waranqantinpin uwihakunata, wakakunata ima michikurqan. Saywakunatan chay qhapaq kayninqa wasapaurqan (...) Chay usuchiyoq hatunkaraymi karqan (...). Wakin runakunaq qhawayninqa paymantan karqan: "allin qhari, k'acha, munakuq, hanrasparaq qhawakun sapa oqe kawallunman sillakuqtin, CAISER sutichasqa, karumanta rikukuqtin taytacha Patrón Santiago hinaraqmi qhawakurqan; hoqkunapaqtaqmi supayniyoqmi karqan, supaywan mink'anakuspan pureq, runakunaq qhawayninpaqqa Wiraqocha Leopoldo karqan, ichaqa kayninpin Supaymi kawallunman sillakuq karqan, sapa galopaqtenmi, kawallunqa ninatan aqtuspa wikchurqan, llapanku manchakuqku (Valencia, 1980, pp. 101-102).

Chawpinasqa Perúsuq antiorqokunaq urinnimanta, llapa mistikuna hina, Leopoldo Alencastreqa ashkha hatarikuykunatan chimpamurqan, waranqa pusaqpachaq soqtachunka qanchisniyoq watamantapacha, llakichiku (López, 2007). Kay “indígena” nisqakunamanta chhapchikuykuna, puriykuna mit’akunapin astawan ch’uskullikurqan, waranqa isqonpachaq chunkakinsayoq watamanta, waranqa isqonpachaq chunkaqanchisniyoq watakunakama, *Rumi Maqui* hatariyninwan Huancané llaqtapi (Alencastre, 1961; Valcárcel, 1981; Flores Galindo, 1986; De la Cadena, 2004; López, 2007). Waranqa isqonpachaq iskaychunahoyq watapaqqa, ankallikuy “indígena” nisqakunamantan Layo llaqtaman ayparqan, mistikunaq phiñakuynin chawpinpi, hoq mistita kamachikuq kananpaq akllaspa churanku. Awqanakuy ruwakuyninpin, Layomanta mistikunaqa Leopoldo Alencastretan akllaranku amachaqeqninku hina kananpaq: “sinchi kayninmanta, wapu, qiqo, kallpayoq, hoq aswan kamachikuq hallp’ayoq llaqtamanta, mistikunaq utiywan sumaq qhawasqa, kurkunwan ruwayninkunamanta, phiña kayninmanta, indio nisqakunaq manchachiq kayninpi” (Valencia, 1980, p. 101). Hinaspapis, Don Leopoldoqa chay hatariykuna apakuypin wañukapurqan, aqoyrakipi, sasachakuy ruwaykunapi.

Andrés Alencastreqa, chay kutinkunapiqa chunkahoyq watankunapin karqan, hamut’asqa qhelqasqanpi chay willayninta saqerqan “Sublevaciones indígenas” sutichasqa (Alencastre, 1942). Qhelqanpiqa, taytanta yuyarin, hoq kawsay kallpayoq hinata, iskay pachakunapi kawallunpi pureq, mistikunaq pachanpi, “indios” nisqan pachanpapis; qhapaq kayninta seqacheq vinos nisqata, licores nisqatapuwan Qosqoman apaspa, qolqenta “indígenas” litigantes nisqakunaq hallp’ankunaq rantiyman churaspa, mistikunaq chayachisqa hallp’ankunata. “kikin indios nisqakunallapuni hallp’ayoqman hina tukuchipurqanku”, rikuchin, chaymanta taytanta Inkakunaq chinkayninwan rikch’anachin. Chay raykun, imayna wafusqanta qhawachiyninpi, pi waqatekunaq wikch’usqankumanta k’ancharichin. Willaykuyninpin, taytanmi arpanan karqan, hoq yachachinakusqa wasanchaq “indígenas” nisqakuna, machasqa, phiñakuna, sullullchankunapi mañakuyninta mana uyarispa hallp’ankuna kutichinanpaq, wañuchinankukama ñak’arichirqanku. Masinkunaqa ayqerinku, “paykunallataq wasinmanta waharqanku chayta mana yuyarispa” (Alencastre, 1942, p. 8).

P'uchukaq taytanpa atitapyanqa, Alencastrekunata atiqkayninkuta ñaq'orqan. Maqt'illo Andrésqa mana taytayoq qhepakun, sonqochakusqan ukhukama tuyrusqa, taytanman lluy munakuynin kasqanrayku. Munakuyninta qhawachirqan hoq puriyinkunamanta yuyariyninpin, Sillakunka panpaman risqankumanta, "indígena" nisqakunamanta p'anpana pata K'ana llaqtapi kaq, mañusqanmanta tawa watakunaq ñawpaqenman. Paykunaqa, Aya mark'ay q'uchuchichiy qhawaqmi rirqanku. Riqkunaqa cerveza nisqata taytanman haywamuranku, erqechamanqa 'haywariskankuq' "hoq misk'ikunata, bizcochuelos nisqata, saramanta t'antachakunata ima" (Alencastre, 1961, p. 7). Pasakapunan ñawaqnenta, wiraqocha Leopoldoqa chaypi kaqkunatan nirqan hoq capilla nisqata chaypi seqachina nispa, aswan yupaychaykuna kananpaq, wañuqkunamanpis misachinankupaq. "Indígenas" nisqakunawan mistikunawan ima, arí nispa chay rimayninta uyarirqanku.

Chay nisqanman hina, taytantin churintinqa Ch'iwinayra hatun wasinkuman kutinpurqanku, chay wasinmantan wiraqocha Leopoldoqa chay seqachiyta pusayllanwan apachisharan, ichaqa chay aqoyraki wañuyninwanmi, chay seqachiyqa mana tukusqa qhepapun: "Sillakunka willkawasiqa kusqan perqankamalla seqachisqa karqan. Kay raqaytan qhawarani chay ñanta purispa kutit'ikraspa ima, chunkahoqniyoq watakuna waramakasqaypi, waynakasqaypi ima, weqe ñawintin khuyakuq taytaya rimasqanta yuyarispa" (Alencastre, 1961, pp. 7-8). Waranqa isqonpachaq iskaychunka hoqniyoq watamantan, taytanpa wañusqa wata, willkawasi perqayninta tukukunan kama, waranqa isqonpachaq kinsachunka iskayniyoq watapi, Andrés Alencastreqa sapakutinmi watukuq riran chay panpata, sonqon kuyuchisqa taytanta yuyarispa.

1.2. Qosqontinpi, Perúsuuyaq antiorqokunaq urinintapuwan

Andrés Alencastreya wakin erqekaynintan Qosqo llaqtapin kawsarqan, ñawpaq yachayninkunata aparqan sumaq reqsesqa Colegio Salesianos sutichasqa yachaywasipi. Kay yachaywasimanqa Qosqopi akllasqa qhapaqkaqniyoqkunalla haykuq karanku.³ Tawa kaq yachaywasinpi watapin aswan allin yachapakuq karqan, chaytan tukurqan, waranqa isqonpachaq iskaychunka kinsayoq watapi. Colegio Nacional de Cienciasyachaywasimn aparunku iskay kaq, qateq yachaywasiman, chaymantan lloqseqan, waranqa isqonpachaq iskaychunka isqonniyoq watapi (Acurio, 1976: p. 128; Avendaño, 1993, p. 443; Valencia, 2002, p. 15). Akllasqa qhapaqkunaq yachachiyqa chay watakunapiqa ñawpaq yachaywasimanatan qallarirqan, chaymanta yapakurqan isky kaq qhateq yachaywasipi (Deustua, 1984). Hina ninanman, yachachiykunaq wichanankunaqa imayna patapin runakunaqmanta kashaqten hina; akllasqa qhapaqkaqkunallan chay yachaywasikunaman haykuyta atiranku. Andrés Alencastrey rantinpin hoq chikanyay qhawakun: yachachiyninpin manan tukunchu yachaywasillanpi kaq ñanninta k'apaq watankunapi. Alencastreya yachaywasinta tukurqan qhepa unayay pachapiña, iskaychunqa watanpi kasqaña. Yachaywasinkunapi puriyinqa kuchusqa qhawakun taytanpa wañusqanmanta hatun mana tukukuq p'anay hina kasqanmanta.

Perúsuyaq ukhunpiqa, Mexicosuyumantawan, Rusiasuyumantapuwan hatarikuyninkuqa, waynakunaq yuyaynintan hap'ichirqan, yachachiykunapin lluy ispanisno nisqa lliwpi kasqanmanta atipayniyoq karqanku. Qosqopi hatun yachaywasimanta umalliqkunaqa muyurirqanku Reforma Universitariaq ruwakunanpaq, chilina hina churakurqanku, formación superior nisqapaq mosoqyachiyninta mañakuspa, ciencia nisqaman qhawachisqa, llaqtakuna kamachinanpaq hina. Lloqsesqanman hina, San Antonio Abad del Cusco Hatun yachaywasiq, mosoqyachikunmi Norteamerikamanta hamuq Albert Giesecke q kamachikuq kashasqa.

Sutichasqa “generación disidente de 1927”, Qosqoman hoqneray qhelqakunatan mosoqyachiq haykuynintan uma hina aysarqanku, ch'asqakunaq qoto hina qhelqakamayoqkunawan, ñawpamanta willakuyniyoqkunawan, llinphiyoqkunwan, ch'uya hamut'asqakunayoqwan, Qosqopi akllasqa kaqniyoqkunaq. Kay qhelqaqkunaqa, reforma universitariaman watasqa muyurikuyninkuman, grupo *Ande*⁴ sutichasqapi

huñukurqanku, chaypa p'akinkunaqa karanku *Pututu*, *Kuntur* revistas nisqakuna. Mast'achisqankunaqa indigenismo nisqaq *Amauta* revista nisqawanmi rimanakurqanku, Mariáteguiq revistanpi, ichaqa llaqtakunaman achhuyninta k'anchachirqanku runasimita hap'ispa. Chaywanpas, Puno llaqtamanta Orkopata sutiyoq huñunakuqkunawan, Arequipa llaqtamantawan Revolución sutiyoq huñunakuqkunawan ima, ch'atayniyoq karqan.

Hoq Qosqomanta revistas nisqakunaqa chay watakunapi qallariq, *Kosko* hina, *Albores* hina, *Liwi* hina, *Cunan* hina, *Kuntur* hina, wakin pachamankama haywarikuynin chayarqan, Argentinasuyukama chayaspa, Boliviasuyukamamanpis chayaspa (Tamayo, 1980, p. 230). Patarakuna ruwaqkunaqa, sumaq ruwaykunaq kanata munarqanku, llinphikunawan, pallaykunawan ima churaspa “phuruwan ruwaspa, k'ulluwan llinphi orqosqa, ashkha tullpikunawan churasqa” (Gutiérrez, 2007, p. 98). Ichaqa, chay watakunapi qhelqasqa harwikunan t'akasqa kashan. Wakin qhelqaqkunaqa, paypa sutin churakusqankupin runasimita hap'irqanku, harawinkunaq sutinpinkunapipis. Kayta ruwarqanku wakin qhelqaqkuna, *Eustaquio K'allata* hina, Román Saavedraq paypa suti churakusqan. K'ancharichinaqa, Clorinda Matto de Turnerqa, waranqa pusaqpachaqa pusaqchunka tawayoq watapin, “Sillquihua” harawinta mast'arichirqan, runasimillapi ichaqa. Kaymi ch'uyanchakun, runasimiqa karqan hoq reqseqa simi Qosqomanta akillasqa kaqniyoqkunaqmanta qhelqakunapi reqsesqa. Iskaysimiyoq yachayniyoqkunaq runasimi reqseqkuna karqanku (Nieto, 1956; Tamayo y Zegarra, 2008).

Mosoq wayrakunan qhaqantin parakunata willarqanku, hark'ay “indio” sutichasqapaq muyuyninpi, *Tempestad en los Andes* (1927), Luis E. Valcárcelpa, *El Nuevo indio* (1930), Uriel Garcíaq qhelqankupi. Iskaynin qhelqaqkunaqa hoqneray qhawayninkunatan willanku, aswantaqa mistiyakuynimantan, paukunan, Qosqopi mosoqneray kamariy paqariynintapuwan yanapayninpi phakmikunku (Nieto Degregori, 1995), Qosqota sayarichispa, unanchaq chawpin hina, llaqtakunaq, Perúsuyoq, Hawasuyukunamanpis reqsechiynin chayananpaq, hoq pin kay perqaypi. Kay perqaypin, Valcárcelqa [1927], inkaismoq hoq umalla huñuchiy ateq kallpanmanta rayku:

Antiorkokunapi yachayniyoqkunaqa puriytan qallarín hatun indianizante puririyman rin. Antiorqokunamanta pichaq yaqhakuna urayunku, paqarin kanankupaq apusonqo Amazonas mosoq Edad Americanaq watankuna. Ch'ullanchasqa hatun yachaytarpuyniyoq kasqanmantan

munakuq wifian, wakin pachaq k'uchumanta hoq k'uchunmankama qallariq ruwaqkunamuyurikunku Colombiasuyuq nunan qespechiyta qhaparimunankupaq. Buenos Aires hawallaqtapin kallpawan napaykamun mañakuq munaq qhateqkunaq hamuq Arte Inkaiko sutichasqaman. Montevideo hawallaqtamantapacha, Nueva York hawallaqtamankama Himno del Sol uyarinapaq takinkuna llusqhakunku (p. 98).

Paypa rantintaqa, Uriel Garcíaqa [1930] mistiq kamay atiyntan k'anchariyman churan, aswan sonqo kukuchi yachaytarpuy tupayninpin llaqllasqa kan:

Antirunakunaq nanayninmi mistillaqtata kamayrin, pay ukhupin, kawsaymanta hoq yuyaytapuwan. Indio nisqaq kawsayninmi mana payllaq, ichaqa awqanakuqkuna karqan, chay mana ñanniyuq pureqmanta, orqokunaq nanachikuyninpa saruchikuq, atipachikuqmantan (...) Indio nisqa llakinkama chayanapaqqa nanayninintan hap'ina, makipuraqnin kana, nanayninmanta indio nisqa ruwakuna, chay kallpawan hoq yuyaytan kamaykuspa hoq hatun ruruq munakuy kananpaq (pp. 111-112).

Kay watakunapin Qosqomanta yuyayniyoqkunaq llaqllasqa *cusqueñismo* sutichasqaqa, inkakunaq saquesqantan yuyayninpi hap'in, Perúsuuyuq kikin pin kay qallariynin hina, apakuspa hoq saphichisqa apusonqota, Qosqowan rik'chakuy, inkakunaq sonqon hina kayninpi, civilizaciónmanta chawpin hina. Ñawpaq Qosqoruna chay rimay hap'iq karqan Ángel Escalante, Lima llaqtapi diputado nisqa kaqten, qhelqanpi, waranqa isqonpachaq iskaychunka isqonniyoq watapi, mast'arichisqa *Mundial* revista nisqapi, Qosqota qhawachispa aswan kikin peruanismoq unanchan hina.

Qosqoqa Awyayalaq sonqon kaqinmi, utirayay waqaychana americanaq yachasqa ruwaynin, runaq yawarninpa willka patan, waranqa watayoq willkawasi (...) watahant'aqkuna sayarichiq perqankunaqa mana aypana sinchikunaqwan, kamachikunaqtawan sumaq k'apaqtaq oqarirqanku (...) Chaymantan, llapa kutinmi runakuna lloqserqanku, yuyaykunatan ch'eqechinku, muhukuna phutumurqan, hoq mana pantay ima sumay nunayoq unanchayoq k'apachikuna lloqserqanku, kikinmanta Perúsuuyu kayninta munakuq (...) Qosqoqa nunanllanmi Perúsuuyuqkunpin munaynin, cusqueñismoqa yuyayninpa kikin kaq hunt'asqa qespechachuyninmi. (Escalante, citado en Mendoza, 2006, p. 28).

Cusqueñista nisqa iñiyinpa, ñawpamanta willaq qallariyninpin karqan (Nieto, 1995), mosoqyachisqa atiytan hap'irqa Albert Gieseckeqa tanqasqa mosoqyachiywan, ciencia nisqaq, turismo nisqaqpuwan kallpachakuyninta tanqaspa. Cusqueñismo nisqaqa desentralistas nisqa kuyuchikuyninkupin qhawachikurqan, hoq kikin uyaychayta maskhakurqanku, Lima llaqtaman llapan chawpisqawan awqanasqa, hinata, qeqañokunaq sunturninkunapi, yachaytarpuy sunturninkunapi ima, hoq mosoq kikin willakuyta, Qosqomanta chaninyoq pin kayninman ima haykuchikuyta qomuranku.

Mana hap'isqa literaria hina kikin simi hina yuyasqa chaypis (Ballón, 2006, p. 89-90), akllasqa kaqniyoqkunaq munaynin ukhupi runasimiqa karan (Tamayo, 1992; Itier, 1995 y 2000; Durston, 2019), chaymi qhawachikurqan, inkakunaq aranwan, qeqañokunaq ruwasqan aswan chaninchaypi, Pacífico awqanakuyta qhepanman, fiawpaq chunka qallareq watakunamanta siglo XX nisqakama (Itier, 2000). Wayna kaq Andrés Alencastre q'awinkunaqa mosoq kichasqa patakunapin karanku, Qosqoq mosoqyachiynin qallariynin, científica nisqa, turismo nisqapuan chachinchaynin muyuriyninpi, fiawpa inkakunaq qosqa. Hinaspapis, aranwaman haykuyninqa qoqun su fiawpa inkakunaq aranwanqa urayman urmashaqtenña akllasqa kaqniyoqkunaq munayninpi. Chaypa rantinpin, aranwa ruwayqa runakunaq munayninman haykuyta qallarisharqan, yachachisqa asinapaq aranwawan t'ikariyninpi. Alan Durston (2019) nisqanman hina:

Antirunakunaq yachaytarpu munakuyninkuqa llapa Perú suyupin kallpachakuyman qallarirqan, waranqa isqonpachaq iskaychukayoc watapi, Qosqopi yachasqa aranwaq t'ikariyninpaq churayninwan yanaparan, waranqa isqonpachaq kinsachukayoc watakunapi (...) Yaqa llapan kay aranwapi ruwaykunaga asinapaqmi kanku rikusqa "yachasqa ruwaykunapi" runakunamanta (...) Kay ruwaykunaga chanincaq tusuykuna, takikuna karanku, sapa kutin qeqañokunaq fiunuyinwan ruwasqa karanku folclóricos nisqa p'akin hina (pp. 58-59).

Ñawpaqenpipis, Instituto Histórico del Cusco patakuna karanku, waranqa isqonpachaq chunkatawayoc watapi, Luis E. Valcárcelpa kamayusqan, "ch'uya runasimi tarpunapaq" (De la Cadena, 2004, p. 95), inkaistas nisqa kallpachakuyininkunapaq manan Perú suyuc umalliqpa yanapayninwan hap'ikuranchu. Hinatan, Valcárcel *Misión Peruana de Arte Incaicoqpa*, uma hina churakuqtin, runasimipi Inkakunaq ruwayninku mast'arichiqtin, Boliviasuyuwan, Argentinasuyupiwan, manan Leguíaq yanapakuyninwan karankuchu. Waranqa isqonpachaq iskaychunka kinsayoc watapaqqa, Misión nisqa Qosqoman kutisqanku watapi, inkakunaq aranwaga q'entirapusqa, chaypa rantintan pureq aranwakunan chutarikuyta qallarinku, runasimipi aranwakunata churaspa, ashkha atipayniyoq karanku Sicuani, Urcos, Urubamba, Quillabamba llaqtakunapi. Aswan qhawachisqa aranwakunaga *Ollantay*, *Sumaq'ika*, *Manco II*, *T'ikahina*, *Qurich'uspi* karanku (Itier, 2000, pp. 69-70).

Chay patakunapin, Qosqoq sutichachikusqan "capital arqueológica de Sudamérica" hina, chaywan sonqo tanqarisqa, waranqa isqonpachaq kinsachunka kinsayoc watapi, Qosqoq IV Pachaqnintin watakuna España suyuc qallarichisqanmanta, waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapi, q'uchurikuymantawan, *Centro*

Qosqo de Arte Nativo kaqkuna (creado en 1927 como Centro Musical Cuzco) wahanaku llaqa k'uchukunapi kaq llaqtamanta folklóricos atipanakuykunaman, k'ancharichirqanku, tanqarinku ima kikin yachayninkuna ruwanankupaq (Mendoza, 2006). Chay ruwaykuna ukhupi, runasimi hap'inapaq allin khawasqa ruwaykunapin, wayna Alencastreya qhelqayman churakuyta akllaran, qeqaño hina churakun, aranwapi ima churakuran. Aranwapi inkakunaq ruwaynin, qhapaq inkakunaq kayninta wichayman oqarishaqtenkamaqa, asichinapaq yachasqa aranwaqa, runakunaq ruwayninkuna kinrayman qhawarikusharan, mistikunawan, “indios” nisqakunawan ima, chay ukhupi aranwakunata ruwakurqan.

Kinsachunkankunaq wata ukhukunapin, Alencastreya Perúsuway urinnintawan, chawpinkunatawan puririrqan, aranwa wasinwan, kamayninta, sumaq ruwaynintawan kallpachachispa takikunaq, aranwakunaq muyuriyninpi. Paykunaqa aranwapin mast'achimurqanku asikunapaq, ruwaykunata, paykunaq kamasqanlla kaqta, hoq hatun puriyinpi kay Qosqopi, Puno llaqtapi, Sicuani llaqtapi, Arequipa llaqtapi ima, aranwantin purispa (Dumézil, 1954; Nieto, 1958; Avendaño, 1993; Itier, 2000; De la Cadena, 2004). Qosqopin aswan qhawanayoq chay sumaq ruwayninqa karanwayra wasikunapi ima lloqsespa, puriykachaq aranwantin qhawachikuyninpi. Chaypin Arguedas sutichasqata reqserirqan, wayqenpa Antonio Alencastreya rikuchisqan, payqa karan yachapakuqmasin San Marcos Hatun yachaywasipi.

Waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapin, “El Sexto” wisk'anawasipi, wisk'achikusqan qhepanman, Arguedasqa hamawt'a hina llank'ayta tarirun Sicuani llaqtapi, Colegio Mateo Pumacahua yachaywasipi (Merino, 1991, pp. 107-108). Andrés Alencastreya sawataytanmi watmanmi kapun Celia Bustamante warminwan sawakusqanmanta, Sicuani llaqtapi ruwakuran (Pinilla, 2007; Chacón, 2011; Alencastre, 2013). Sicuani llaqtapi kasparaq, Arguedasqa wahasqa kasqa chay Primer Congreso Indigenista Interamericano de Pátzcuaro, Méxicosuyupi, chay suntur tantayman Perúsuwaymanta paypis rin, José Ángel Escalante, Luis E. Valcárcel Uriel García, umalliq hina riranku. Arguedasqa, chay tantanakuy qhepanmanqa kinsa willana qhelqakunata orqorqan, as kasqan sutinyoq hina “La canción popular mestiza en el Perú. Su valor documental y poético”, Alencastreya wahanan Kilko Waraka hina (Arguedas, 1940, p. 281).

Paymantaqa, Alencastreqa aranwankunawan puriyinkunata saqeq qallarisharan, hoq mosoq yuyaykunaq, munasqankunaq ruwayman ch'onqasqa kapun. empezó a dejar atrás sus giras teatrales, absorbido por nuevos menesteres e intereses. Waranqa isqonpachaq tawachunkayoq watapin, *Los arrieros*, *El cumpleaños de Catita* sutichasqa aranwakunata mast'arichisqan, cine Italia qhawanawasipi, chaypin "tusuykunawan, rimaqkunawan, K'ana Ilaqtamanta ruwayninkunawan, kawsayninkunawan ima" (Itier, 2000, p. 84). Ichaqa, manañan qoqomusharanñiachu Qosqomanta akllasqa kaqniyoqkunamanqa Inkakunaqman rikch'akuq, yachaykunamantapas, aranwankunaqa astawan chinkakusharqan, chaymantan chay kasqan watallan, "runasimipi aranwaqa mañana lloqsemuranchu 'cultas' nisqa Qosqoq kawsaynin ruwayninkunapi" el teatro quechua dejó por completo de figurar entre las manifestaciones 'cultas' de la vida cultural del Cuzco" (Itier, 2000, p. 85). Waranqa isqonpachaq tawachunka hoqniyoq watapin, Alencastreqa hoq Arguedaspa ñanta hina hap'imusharqan: hatun yachaywasipin hamawt'a hina kayta munaran, yachachiyta ima munaran; runasimi rimaq hinaqa, harawinkuna mast'achinanpaq qallariyta churarqan, aranwankunatapas. Sumaq ruwaynin ichaqa, mana hunt'achu kanman, sichus Sillakunkawan t'inkiyninta hoq hawaman saqenman karqan. Chay Sillakunkatan Alencastreqa watakunaman tukuchinqa El Descanso Ilaqtaman.

1.3. K'ana Ilaqtaman kutiyinkuna

Andrés Alencastreqa Sillakunkapin tiyayta qallarirqan, waranqa isqonpachaq kinsachunka phisqayoq watapi, Julia warmintin kуска, Nivea qholla wawacha kashaqtinraq, iskay yanapaqninkunawan ima. Willakusqanman hina, paywan, warmiwan ima chayaranku kay hawaman, ñawpaq kaq tiyaqninkuna kanakupaq; payqa, taytanpa kamachinta ruwayta munarqan, hinata nimusqa: "hoq willkawasita ruwasun chay qhepanmanqa Ilaqta kananpaq" (Alencastre, 1961, p. 8). Sonqon llanllarisqa, hoq chaniyoq panpapi wasinta sayarichirqan, Qosqoman riq, Arequipaman riq, chimpanakuq ñankunapi. Chaypi willakurqan, Chuquibambamanta hamuq ashkha asnuknas chay panpanta chinpasqaku, chaymi hoq Qosqopi kaq hoq ifiy, "asnukunas, mulakunas kuisamiypaq kanku", chay raykun qhatunawasinta chaypi churayta uninakusqa. "Hallpayoqwan hina kakuq runakunawan" chhalasqan qhepanmanqa, mistikunaq,

“pongos” nisqawan yanapaykunawanmi, hoq qhatunawasita perqayta qallarirqanku, “El Descanso” suticharqan. “Ñawpaq kaq wasi sayarichisqa chay llaqtapi” qhawasqa; kaymi mikhuykunata, llapa imakunatapis llaqtaman qoq, qorpachaytan, mikhunatapuwan puririqkunaman, camioneros nisqamanpis qon.

Waranqa isqonpachaq kinsachunka qanchisniyoq watapaqqa, lluy puririqkuna chay panpapi kaqku, chaymi qhatunawasinqa wiflasharallan. Chay watapin Alencastreqa, warminman, hoq ayllunmanwan qhatunawasin qhawanankupaq saqerqan, paypa sumaq ruwayman haykunanpaq. Waranqa osqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapaqqa, Arguedasta reqserqan, chaymantan paywan purisqan aranwankunanwan riq (Arguedas, 1955; Alencastre, 2013). Pisi pachallamanqa, yachayniyoqkunaq pachanman haykuyta munarqan, chaymi Qosqota ripun, “atipay khuyayniyoq” (Alencastre, 1961, p. 13). Hatun yachaywasipi yachayninkunata tukuruspaqa, mosoq llaqta kananpaq kamayninta qallarirqan. Qosqomanta, K’ana llaqtamanta kutit’ikrayninkunapi, lluy “indígenas” nisqakunaman, mistikunaman tantanachispa aysarqan kay El Descanso sutiyoq llaqtata hatarichinankupaq, wichaypaq orqonankupaq. Kay watakunapiqa, yanaparanpis Dumézil sutichasqa k’uskiqman, Langui llaqtamanta yachaykawsayninkuna k’uskinankupaq, Layo llaqtaq qayllanpin kan (Dumézil y Alencastre, 1953).

K’ana llaqtaq yachaytarpuyninpi, kamachikuqninpi saphichakuyninmantapacha, Alencastreqa “Escuela cusqueña” nisqa ruwayninkunaman haykurqan, chaymi kallapchikusharqan fotografia nisqawan, documental nisqawan, muyuriyninkupi; hatun tanqayta oqrirqan Manuel Chambimantapacha, Martín Chambiq churin, *Foto Cine Club Cusco* sutichasqata paqarichirqan kay, waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoy watapi, aya mark’ay killapi. El *Cine Club Cusco*, waranqa isqonpachaq soqtachunka soqtayoy watakaman, allin ruwayniyoq karqan (Sales, 2017, p. 22). Paqarecheqninkuna, Chambiwan, Nishiyamawan, hawallaqtakunaq película nisqata qallariyninpi rikuchirqanku, ichaqa, asllaman “suni, huch’uykunatawan rodajes nisqaman ruwaypaq wiqch’ukuranku, hoq suyukunapi chay ruwaq umalliqtunaq ñawinta wahamurqan qhawanankupaq” (Hirschhorn, 2005, pp. 245-246). Chambiq, Andrés Alencastrewan, Eulogio Nishiyamapuwan, *El Carnaval de Canas* (1956) sutichasqa qhawanapaq ruwarqanku. Phisqa wataq qhepanmanqa, *Kukuli* (1961) largometraje nisqa Lima llaqtapi mast’achikurqan, Escuela Cusqueñaq nisqamanta sumaq ruwaynin, orqopatapi kaq hina.⁵

Alencastreya mana chay ruwayninqa haykurqanchu, ichaqa chaykasqa watapin Kunturkanki llaqtaq sutinta paqarichisharqa, paymi fiawpaq kaq varayoc hina kaspas. Kunturkankiqa, K'ana llaqtapin kashan, hap'inmi El Descanso llaqtata, chawpin kananpaq.

Waranqa isqonpachaq soqtachunkayoc watapin, Argentinasuyumanta kinsa warmikuna, antropología yachapakuqkuna, Qosqopi tuparanku Carnaval de Canas documental nisqawan, chaymi Alencastreya, Dumézilpawwan (1953) Langui llaqtaq k'uskiqakuta fiawincharqanku, chaymanta K'ana llaqtaman rinankupaq uniykurqanku, qhapaq killapi, poqoy killapi ima chay llaqtapi k'uskiyninkuta ruwarqanku, waranqa isqonpachaq soqtachunka hoqniyoq watapi. Kunturkanki paqarisqa q'uchirikuypinpi kaykuna karanku, ruwasqanku llaqtaq k'uskiyninpi, añaychaytan churanku “Dr. Andrés Alencastreya, llapan aylluntapawwan”, wichay panpakunaman puriyinku atinankupaq qosqanmanta, chaywan ima chaskisqanmanta “turanchis hina munayninmanta” (Gorbak, Lischetti y Muñoz, 1962, p. 304). Alencastreya, chipchiq Kunturkanki varayoc hina, kawallukunatan, hoq pusaqtawan paykunaman qoyosqa.

Alencastreya K'ana llaqtaman kutisharqa ashkha kutinkunapiña, ichaqa chaypi tiyananpaq qhepakusqanmi ña p'uchukaq watankunapiña karan. Chay kutin, Qosqopi yachapakuq kashaqtin, runasimipi harawikuq kayninta qallarishaqtin, Qosqoqa mallisharqa “qhepa kaq mosoqyayninta” (Tamayo, 1980), qhawachisqa mosoq panpakunapi kallpachisqa, yachaytarpuy panpakunapi qhawachisqa; waranqa isqonpachaq phisqachunkayoc watapi, pachaq khununuyin qhepanmanpuni, runasimipi sumaq ruwaykunan lluy patakunapi rihuriyta qallinku, chaymanta yachaykunaq, turismo nisqa panpakunaman churanankupaq. Chay ruwaykuna lloqseshaqtinmi, Andrés Alencastreya reqsesqa sumaq sutita oqarirqa *Kilku Warak'a* hina.

1.4. Sumaq ruwayninpa poqoynin, hamawt'a hina poqoynin ima

Alencastreya Universidad San Antonio Abad del Cusco hatun yachaywasipin qhepa yachayninkunataqa hap'irqa, waranqa isqonpachaq tawachunka hoqniyoq watamanta, waranqa isqonpachaq phisqachunka iskayniyoq watakama. Hatun yachaywasipi yachapakuq kanankamaqa, as wakin harawinkunallata mast'arichirqa (Kilku Warak'a,

1941; Alencastre, 1942; Kilko Waraca, 1942; Killku Warakca, 1947) hamut'ayniyoq qhelqankunatapis llaqtaq mast'aykunampi (Kilko Warak'a, 1943; Alencastre, 1950). Facultades de Letras y Pedagogía nisqapi tukurqan yachayninkunataqa, kay Qosqopi san Antonio Abad Hatun yachaywasipi, Segunda Enseñanza nisqa hamawt'a hina chaskikuspa, para qallariy killapi, waranqa isqonpachaq tawachunka phisqayoq watapi; chaypuwanpas, Doctor en Letras nisqa sutinta orqorqan, Castellano y Literaturapi, tarpuy killapin, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi 1953 (Degregori de Nieto, 1958, p. 24). Alencastreqa lingüística nisqallamanpuni ñawinta churarqan.

Waranqa isqonpachaq tawachunka ukhu watakunapin cusqueñismo nisqa kallpachakurqan Qosqoq p'unchawninta raymichakuqin, waranqa isqonpachaq tawachunka tawayoq watapi (Nieto, 1995), aswantawan Qanchis p'unchawnintinpi Qosqoq Raymin ruwana kaqin (Mendoza, 2006). Perú suyuq hawanninpiqa, “la cuestión indígena” nisqamanta llakikunaqa rikhurirqan askha huñunakuypin, interestatales nisqa rimanakuykunapiwan (Giraud y Sánchez, 2011). Limapiqa, Pátzcuaro sutichasqa huñunakuypin Hatun Kamachikuqqa ruwanan (Waranqa isqonpachaq tawachunkayoq watapi), Instituto Indigenista Peruano sutichasqata kamaykuran waranqa isqonpachaq tawachunka soqtayoq watapi,⁶ ichaqa, pisi kawsayllayoq karqan. Chay watakunapi Hatun umalleqqa, Luis Bustamante, oposición parlamentaria aprista sutichasqakunawanmi awqanakuypi haykuran, golpe militar nisqata maskharan (Manrique, 2009). Chay awqanakuy chawpinpi hoq *antología de poetas cusqueños* nisqata mast'arikurqan, as llaqtapaq kawsaynerayman riq: *Canas i sus relámpagos* sutichasqa qhilqa (Túpak - Amaro, 1947). Harawikuqkunaqa castillasimipin harawinkutaqa qhelqaranku chaymanta runasimiman t'iqrachiranku. Alencastretaqa, sutinwan churasqa, fotografía nisqawan churasqa, qhepa sutintin “Killku Warakca” hina, chaypin castilla simipi tawa harawikunata mast'arirqan, hoq harawitataq runasiminchispi, paypa t'iqrayninwan.

Waranqa isqonpachaq tawachunka isqonniyoq watapin, Bustamanteq urmayusqanwan, general Odríaq Hatun Umalleqpaq wichayninwan, Instituto Indigenista de Lima sutichasqaqa hoq Segundo Congreso Indigenista Interamericano sutichasqata, Qosqopi ruwasqa. Ichaqa, Pátzcuaropi willasqamanta kutirisqanpiqa, “indígenas” sutichasqakunataqa qhepakuyimi cheykuna kanku nisqa, mana “la naturaleza económica y política del llamado problema indígena” nisqata qhawaspa (González, 2011, p. 146).

Chay watapin, Alencastreya, Universidad San Antonio Abadpin hamawt'amanta llank'ananpaq sutichasqata churanku; *Revista Universitaria* nisqapipis "Lecciones de Quechua (Qheshwa)" qhelqan ruwanqanta mast'arirqan (Alencastre, 1950).

Waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapi, pacha hatun kunununuyninmi, waqmanta Qosqo perqakunanpaq pularin, sayarinanpaq pusan, Qosqoqa k'ewesqan kapuqtin askha pachapi uyan kaqninta (Tamayo, 1992). Waranqa isqonpachaq phisqachunka hoqniyoq watapin, Boliviasuyupi Artistas y Escritores nisqakunan, Cochabambapi wasiyoq, hoq tantanakuytan "Concurso de Literatura Quechua" sutichasqatan ruwaranku. Alencastreya "qhelqakunaq patanman wicharin" (Valencia, 1994) hatun rikuchikuyta ayparispay pay ñawpaqman chayaspa, "Illimani" sutichasqa harawiwani, La paz llaqtapi kuraq Apuman haywarisqa harawiniwan. Hamuq watamanqa, iskay simpin kay harawitaqa mast'arikurqan, harawikuqpa t'ikrayninwan, "Canto al Illimani" hina (Alencastre, 1952, pp. 154-159).

Kaqllataq, allin yachaykunamanta llank'ayninkunawan, harawinkunaq awasqankunamanta phawariyninqa, artista nisqawan, takipakuq hina reqsechikuyninman yapaspa, hoq yachayniyuq yuyaysapakunawanmi rimariyta saqeranku, qhelqakunata, Qosqoq wichayman aypananpaq llank'aykunapi ima haykunanpaq. Georges Dumézilman yanaparan, allin sutichasqawan Franciamantan filólogo e historiador karan, hoq qhelqaypi K'ana llaqtamanta yanaparqan. K'uskiyninqa, *Fêtes et usages des Indiens de Langui* (Dumézil y Alencastre, 1953) Francia llaqtapin mast'arikurqan. Dumézilqa, Alencastreya yanapakuynintan allinta reqserqan, mana yachasqan imakunatapis payqa osqaypaq willasqanmanta añaychakurqan "paypa willarikuyninkunan qayllamantan niran", chaymantan folklore peruano nisqamantan qhelqakunan rikhurirqan chya yuyaymantan qhawarikusharqan.

Waranqa isqonpachak phisqachunka kinsayoq watapin, Alencastreya, Doctor en Letras hinan sutinta orqorqan, Universidad Nacional del Cusco sutichasqa Hatun Yachaywasipi, *Fonética, Semántica y Sintaxis Quechua* sutichasqa tesis nisqawan. Kay watapin runasimimanta huñunaykuquwan k'uskiyman haykurqan, paykunan hoq huñunakuytan sapaq *privado* nisqa kamaypaq tanqaranku, "Academia de la Lengua Quechua" sutichasqan karqan. Aya mark'ay killapi, pusaq punwayninpi, waranqa

isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi, paqarirqan, Santiago Astete Chocanoq⁷ qallariyninwan. Lengua del Centro Cultural Inti Raymi sutichasqa ukhupin wasin karqan, cheypi Inti Raymiq mast'arikunanpaq ruwaqkun (Niño-Murcia, 1995, p. 272), Waranqa isqonpachaq phisqachunka pusaqniyoq watapin, allin llapa reqsesqa kapun. Waranqa isqonpachaq phisqachunka isqonniyoq watapin, *Academia Peruana de la Lengua Quechua* nisqawan, sutinta t'ikrarichinku (*Inka Rimay*, 1963a, p. 11). Allin llapa reqseqawan, kaqninkunaqa *Primera Junta Directiva* nisqata akllaranku iskay watapaq, waranqa isqonpachak phisqachunka isqonniyoq watapaq, waranqa isqonpachaq soqtachunka hoqniyoq watapaqpuwan kamarinankupaq akllarqanku. Secretario de Prensa y Propagada nisqawan Alencastretaqa akllaranku.

Chay pachankunapiqa Alencastretaqa harawikuq hina allin reqsechikuywanmi kallpachakusharqan. Waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapin, *Taki Parwa* sutichasqa harawinkunata ñawinchanapaq mast'arin, Kasqan pachapi Arguedasqa sumaqlachirqan rimayninwan (Arguedas 1955). *Presidente de la Academia Peruana de la Lengua Quechua* nisqa hina, waranqa isqonpachaq soqtachunka hoqniyoq wamanta, waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoq watakama, awqanakuykunamanta, llak'aymanta lloqsesankumanta, huchankunamantawan; Lima llaqtapin hoq huñunakuq llank'aqkunata mañankurqan, atiparqan kay *Resolución Suprema* nisqata, Qhapaq raymi killaq chunkahocniyoq p'unchayninpi, waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoq watapi, kay llank'aqkunaq sutinkuna kan Alencastre, González Willis, Pardo, Astete y Espinoza Navarro, paykunamanmi yapakurqanku Manuel Chávez Ballón, Mario Policarpo Atayupanqui, Nicanor Jara, Aurelio Elorrieta Ugarte, Tarquino Guevara Salas, Julio G. Gutiérrez Loayza, R.P. Julio F. Macutela, Juan de la Cruz Salas, Fidel Malpartida Jurado y Teófilo Uscamayta (*Inka Rimay*, 1963a, p. 12).

Waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoq watapin, tukupun Kunturkankipi ñawpaq kaq varayoq *alcalde* kayninta (Ancori, 2013) Presidente de la Academia Quechua (*Inka Rimay*, 1963) sutichasqapuwanpas hina. Payqa orqopatapi hinan yachayninkunamanta kasharqan, qhelqasqankunamantapuwanpas qhawarikusharqan astawan seqarinanpaq. Chaykaman, Perú suyuq kawsayninqa mana allin kasharqan. Waranqa isqonpachaq phisqachunka soqtayoq watamanta, waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watakunaq chawpinkunapiqa, *crisis agraria* nisqa awqanakuykuna,

lluy chaqra runakunaq huñunakuspa purisqanpuwan (Túpac Amaruq ch'eqminakuyninmantapacha aswan hatun) *Haciendas* nisqakunaman hap'ikuq haykuranku, chaymantawanpas *costa* nisqaman aswan ashkha runakunaqa ripunku (Manrique, 1995, p. 268). Waranqa isqonpachaq soqtachunka iskayniyoq watapin, Arguedasqa, Túpac Amaru runasimipi harawiynintan qhelqarqan, ichaqa manchakusqa manan mast'ariyninta munarachu “asna comunista” nispa k'aminankumanta, khaynatán Murraman qhelqasqa:

“Túpac Amaru” sutichasqaman harawitaqa, runakunaq sepesqanku llaki p'unchaykunapin qhelqarqani. Manaraq mast'ariyninta munashanichu. Valikusayki, sichus atimunki, qanpa umaykiq nisqanta qoway qhelqapi churaspa, imatan ninki qan, t'ikrakunmanchus ch'eqminakuymán wahaspa haykunapaq. Dr. Valcárcelqa, yuyay hunt'asqa kayninpi, tukuy kawsayninpi puwan, manan hinachu nispa nin, noqataq as manchakuyniyoq kashani. Manan kay Perúsuyuyipiqa “asnaq comunista” hina kayta munanichu. Qespesqa runan kani; comunita nisqakunawanmi mana hayk'aq thaniq awqanakuy pin kani, hoqmantaqa, Estados Unidospa yana kaq qhelqanpin kashani” (Arguedas, [1962], 1998, p. 84).

Hoq chimpapiqa, hoq comunista nisqa hamawt'an, César Guardia Mayorga, *Kusi Paukar*, Perúsuyuman kutinpusharqan, qarqomusqankumanta, qhelqankunata mat'arichispa *La Reforma Agraria en el Perú* (1957), *Diccionario Kechwa-Castellano* (1959) hina, chanka runasimipi qhelqasqa harawinkunatapuwan mast'arichispa *Sonqup jarawiinin, umapa jamutaynin, runap kutipakuynin* (*Kusi Paukar*, 1961). Ichaqa “Sexto” sutichasqa wisk'anawasipi tukupuran, chaymanta “Sepa” sutichasqa wisk'anawasimanñataq chanchachipusqaku, waranqa phisqapachaqniyoq wisk'asqa runakunakunawan, golpe militarsutichisqa qhepampi, waranqa isqonpachaq soqtachunka iskayniyoq watapi (Guardia, 2015).

1.5. P'uchukaq watankuna

Alencastreqa, runasimipi iskay kaq harawinkunamanta pataranta mast'arichirqan, Taki Ruru sutiyoq, waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi. Chay hinallapin, Arguedasqa *Taki Parwa* harawikunamantaqa as millay kikinachispa mast'arirqan. Pay nisqanmantapacha, Alencastreqa “mana chilinayoq hina” kakurqan, llaqtanpa karunchaykusqanmanta, qhelqananpaq yachayninkunata qhepatañan tukukusqanmantapuwanpas (1964, p. 43); kamachikuq kaynintan, sapan kaynintapuwan chaywan millayta p'anarapun. Kaqlatataq harawikuqqa allcharukun, Arguedaswan

reqsenakuqmasin p'akisqa qhepapun. Astawanpaqmi, *Todas las Sangres* (Waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi), chay watapin Arguedas mast'arisqa qhelqanqa, payqa aswan p'enqay rimaykunatan chaskirirqa, Limapi kaq hamawt'akunamanta, pantasqa kashan nispa tumpayuranku, manañan chhaynachu Perúsuyunchisqa nispa (Rochabrún, 2011).

Waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoq watamanta, waranqa isqonkachaq soqtachunka tawayoq watakaman, *reforma agraria* nisqamanta cheqanyay pantaykuna karqa (Manrique, 1995). Waranqa isqonpachaq soqtachunka phiskayoq watapi, hoq huñunakuq *guerrillero* nisqakuna Qosqoq yunkanman haykurqanku, ichaqa wañuchisqa tukukapun (Rénique, 2004). Kikin pachapi, Limapin hoq neray heterogeneidad literariatan qhawayta qallarirkurqa, chayman Alencastreque harawinkunaqa haykumusqa. *Antología general de la poesía peruana*⁸ harawikunaq taqenman (Salazar Bondy y Romualdo, 1957) ñawpaqpi kaq karan, ñawpaqnenpi kaq runasimipi qhelqakunata pallasqa, chay chawpinkunapitaqmi karan *Taki Parwa* sutichasqa harawikunamanta patara. Hinapunipas, *La poesía quechua* (1966) sutichasqawan, Arguedaspa akllaynin; y Francisco Carrilloq *Poesía y prosa quechua* (1967) nisqa harawikunaq pallasqa, Alencastreque wakin harawinkunata mat'arirqanku chaykunapi.

Waranqa isqonpachaq soqtachunka pusaqniyoq watapin, Alencastreque, Unión Soviética llaqtaman rirqa, yachayninkunamanta runasimipi rimanapaq mink'asqa rirqa. Ñawpaqentaqa, waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapin, *Congreso Internacional de Lingüística en Viña del Mar* sutichasqaman rirqa, waranqa isqonpachaq soqtachunka pusaqniyoq watapitaq, Bucarest hawa llaqtapi ruwakurqa manpuwanpas rirqa. URSS nisqa hatun hawa llaqtapin Moscú sutichasqa llaqtata watukuq risqa, Leningrado y Georgia sutichasqa llaqtakunapipuwapas, Lenin sutichasqaqa ñawpaq willakuykunamanta chaykunamansi risqataq, sumaq sonqonpa kusikuynintan chay Leninpa wanqa mast'arirqa. Cheqapaq t'aphkay qanqa, Alencastreque osqayllan kikin kurkunpi hoq "hatarikuy", kaqniyuqkunaq atipayninta tukuchinapaq, *hacendados* nisqa yanapaqnikunatapas. Velascoq *golpe militar* nisqaqa, waranqa isqonpachaq soqtachunka pusaqniyoq watapi, "Perú suyuq políticamanta willana qhelqapi saywachasqa kanampaq" ruwakurqa (Navarro, 2016, p. 65). Waranqa isqonpachaq soqtachunka isqonniyoq watapin, Velascomanta Reforma Agrariaq

mast'arikuynin, ashkha suyakusqa t'iqraypaq apamurqan. Ichaqa, Qosqo Ilaqtapi manchayhinaaraq kapun, hoq "pachakuteq" hacendados sutichasqakunapaq, runakunapaqpuwanpas (Tamayo, 1978); runakunaq kinrayninman, kamachikuqkunaq chinkasqanwan manañan hoq Ilaqtakunaman pi ñanta churanñachu, ch'usaq tukukapusqanta mana estadomanta *funcionarios* nisqakunawan hunt'ayta atipunkuñachu, hallp'a kaqniyuqkunaq kinrayninmantataq, hoq ruwaykunaman qatisqa qhawaykunku, hoqkunapin kawsanankupaq q'emiyranku, burocraciaman, turismoman ima chay kunatawanpas haykuranku llank'aq.

Chay patapin, Andrés Alencastreya mana qechuchikunanpaqmi waqaycharan hallp'ankunata. Hark'aytan atiparun, pay qhawasqallanpi "Ilaqan hallp'ankunata hap'irqan wañunankama" (Valencia, 2012, p. 23). Waranqa isqonpachaqa pusaqchunkayoq watapiqa, Qosqoqa, Tupaq Amaruq II hatarikuyninmantan iskaypachaqa watannintan raymicharqan. Instituto Nacional de Cultura del Cusco sutichasqan chaywanmi mast'arirqan *Qori Hamanq'ay* (Waranqa isqonpachaqa pusaqchunkayoq watapi) qhelqasqa harawikunata. Chay watapiqa, awqanakuymanmi Perú suyutaqa wiqch'umuranku, Estado nisqapuan, organizaciones terroristas nisqapuan pashkarinku; ichaqa chay awqanakuykunaqa manan *reinvindicación cusqueñista* nisqata hark'arankuchu kay Qosqo Ilaqtapiqa. Mosoq willakuytan ayparan chay waranqa isqonpachaqa pusaqchunka kinsayoq watapi, Daniel Estrada Pérezpa akllasqa atipayninwan Qosqomanta Varayoq hina kasqanmantapacha (Nieto, 1995, p. 143).

Waranqa isqonpachaqa pusaqchunka tawayoq watapiqa, Perú suyuq chawpi urinninpi aswan llasaq awqanakuy karan (CVR, 2003). Alencastreya, ña Hatun Yachaywasipi llank'ayta tukuspaña, *El Descanso* Ilaqtapin tiyarqan. Paccobambapin, wañuyninta tarirqan, chaqra tarpuy killaq, iskay p'unchayninman illariq pacha rankhi rankhinta. Luis "Cholo" Nietopuwan, alcalde Daniel Estrada Pérezpuwanmi llakikuyninkuta qhawachiranku, alayriman churakuchun nispa niranku, Andrés Alencastreya riqch'ayninta oqarikuchun ninku. Juezqa "paykuna kikin taripayta maskhaspa wañuchirqanku, cheqneymanta" nirqan, chunka runakunaq wañuchisqankumanta, yawrachisqankumanta tumpasqa karanku. Andrés Alencastreya chhaynatan kawsaynin ñanninta tukurun, khuyay, qonqayllamantan aysasqa phuchukaqman. Ayllunmanta munakuqninkunapaqmi k'araq, mana imamanta

p'unchyninkuna tukukun, ayllunkunaq nanayninpi. Sasachakuy chawpinpi harawikuq riqchayninta pakasqa mana willana qataywan. Alencastreqa, Paccobambapin sumaq kayninta sonqonpi churaspa, karu orqo pata wichay qayllanpi, ayllunkuna⁹ nisqanku hina, chaypin harawinkuna qhelqananpaq, mana qechuchikuyta munaspan mana sayk'uranchu payman kutirinanpaq; phiñanakuy, cheqniykunaman ima haykuspa, hoq neray harawikuqpa yuyariykuna kunankama qhawarisqa, wakin hacendados nisqakunamanta hina ñawpaqmanta qhawarisqa, iskay riqch'ayniyoqta hina harawikuqta qhawarikun.

Layo llaqtapiqa, doctormanta kamachikuqmantapuwan ima yuyarinku "kawallu uywan patanpipuni hasut'intin purirqan" Kunturkanki llaqtapiqa, hoq yachaywasiman, hoq markatawan, sutinta churaranku añaychaymanta. Qosqopiqa manan hoq k'iqlupis, manan hoq wankapis sutinwan kanchu. Ni hoq kanchapis Qosqoq Hatun yachaywasi ukhupiqa sutinwan kanchu. Hina wisk'asqa kaqtin chaypas, Andrés Alencastreqa kunan hinakunapi hina kan, ashkha willakuykunaq pampankunapi purikuspa.

Andrés Alencastre Gutiérrezqa *andes* nisqapi hatun puririkuyninqa, lluy q'aytukunaq awayninpi qhawakun: q'aytukunaq simp'anpi qhipunkuna runakunaq takiyninwan, yachasqa usunkunapuwan, simp'api qhipukun; cusqueñismo nisqawan, mosoqchakuywan; sumaq runaq qhawanakuna, uyarinapaqqhawanakunapaq ima; hoqlla kamachikuq, hatun llaqtakunaq t'aqaynin; hamawt'a hina llank'ay, runasimi q lingüístico nisqawan. Chay llapanqa, qhepa ukhunpi kaq, sapaq qhelqasqa harawikunan kanku, paypa ruruchisqankuna, mayqen ñantapis ashkha pampakunapi puriq atiyniyoq, lluy kawsayninmanta yupinta saquespa puriq, runasimimanta, llaqta runaq yachayninkunamantawan sayakuq.

ISKAY KAQ PANPA - II
PUREQ KAMAQMANTA YUPINKUNA
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIERRES PA RUNASIMIMAN
SAYAKUYNIN

Kay pampapiqa, Andrés Alencastreq riqch'ayninkunatan qhararikunqa, paypa fiannita k'ancharichinapaq pay runasimiq sayakuskanmanta, lluy kawsayninpi yupinkunata qhawaspá. Puririyinkunapi, "neoindianismo" nisqaq qayllaninpi karqan, "cusqueñismo" nisqamantpas astawan kinraykuran chayman, haykurqanmi yachayniyuqkunawan puririspá, kuyuchinaman ima, lluy llaqtakunaq allinpaq kutichipunankupaq munarqanku. Qosqopi puririyinkunaqa harawikuq ninatan kallpayachirqan, mosoq cusqueñismo nisqata munapakuspa, uyanchaspa hina pureq, chaykunaman saya sarikuspa. Hina, Kilku Warak'a hina perqayninpiqa, Andrés Alencastreqa ashkha yupinkunata saqerqan, chaytan yupipaspa tariswan chay aranwakunata qhawaspá hina, llaqtaq ruwayyachayninkunatapuwan, hamawt'a kaynintapuwan, política nisqa haykusqanmantapuwan, Qosqopi runasimipi harawikunamantapuwan. Wakin yupinnaqa qonqasqa qhepakunku, wakintaq nishu hatunman chusraqa kanku, ichaqa, yupinkunapis pantasqasqata qhawarichiku, t'iqrasqa rimayman haykun, iskay simipi rimaq, kaqniyoq kasqanmanta.

2.1. Aranwa ukhupi ruwaykuna, Llaqtakunaq yachasqanmanta aranway

Aranwamanta hamuqmi *comedia costumbrista* nisqaqa, Alencastrepi chayman wayna kayninpi haykurqan. Chaykamaqa wiñaymasin waynakunaqa, payhina kaqniyuq waynakunan policica nisqaman, Qosqoq cultural nisqa kawsayninpamis haykusharanku, waranqa isqonpachaq kinsachunkayoq wata ukhukunapi, Alencastreqa Hatun Yachaywasiman haykunanta qhepachisharqan. Chay rantintaqa, llapan kallpankunawa Runasimipi Aranwaman: *Teatro Quechua* nisqaman winaykun, ñawpaqmanta Qosqomanta kaqniyuqkuna chaypi lank'aranku. Alencastreqa rimaspa ruwaspa ima, kushkata ruwaq karan; hina, *indio* nisqa hina ruwaq, chhaynallataq, mistihina ruwaq tukun, chayta, pay munaq, Qosqoq munayninta hina, K'ana llaqtaq aswan munayninta hina. Chay ruwayninkunaqa mosoq *neoindianismo* nisqaman k'askachirqan, chaypin el *mestizaje* nisqata chaninchaykurqan, noqanchis runakunaq akllaqkunamanta rantinta.

Aranwapi ruwayninkunaqa aswan kallpayoq karan, waranqa isqonpachaq kinsachunkayoq watakuna ukhupi. Chhaynata, iskaychunka phisqayoq watayoq kashaqtin, Andrés Alencastrepi aranwa wasinqa, hoq aranwakunakoq kuska mast'arikurqan, Qosqoq rayminkunapi, waranqa isqonpachaq kinsachunka tawayoq watapi. Italia sutichasqa aranwa wasipin, paypa kaq aranwata qhawachikuranku “llaqta runakunaq yachayruwayninkunata rikuchispa, ‘aborígenes’ nisqawan, harawikunawan, tusuykunawan, takiykunawan kuska, asikunapaq runasimipi *comedia costumbrista* nisqa *El pongo Killkito*” sutichsqawan ima (*El Sol*, 21-07-1934).

El pongo Killkito sutichasqa aranwaqa, lluy reqsesqaman payta apan. Alencastreqa, pongo hina ruwaq chay aranwanpi, chay pongoqa imaymana kamachikunata *hacienda* nisqapi ruwaq, runasimipiwan castillasiwan tharkosqata rimaq, kamachinniqaq ususintataq munapayaq. Chay mast'ariyqa Qosqoq rayminkunapi rikuchikurqan, Saqsaywaman patapi ruwakurqan, samincharqanku, hatun saminchayta chaskirirqan chaypi (Dumezil, 1954, p. 59). Cheypin ashkha sumaq atipaynin karan, chaymanta chay saminchasqanmukantapachan, chayta oqaripa sutin pataman churarukun: *Kilku Warak'a* sutita, llapawan reqsechikunanpaq (Tamayo, 1980, p. 325).

Chaykama, Perú suyuq urinninkunapi costumbrista nisqa aranwaqa lluyta aysarikurqan, Limapiqa kay orqokunaq qayllanpi kaq, runakunaq ruwayninta pisichakurqan. Kaymi *institucionalmente* nisqa hatunwasipi qhawakurqan, waranqa isqonpachaq kinsachunka soqtayoq watapi, Consejo Superior de Asuntos Indígenas sutichsqa kamariyninwan, “llaqta runakunaq kayninmi pisilla, hinaspa instituciones y autoridades nisqakunawanlla, kuraqkunaq qhawayninwan, allin kanqa” chaytan hap’irqan (González, 2011, p. 136). Inkaico nisqa aranwaqa en *Guerra con Chile* nisqaq ehpanman allin wichayman puriq kaq (Poole, 2000), Limamanta kaqniyuqkunaman manafias anchhukurqanchu, runasimipi costumbrista nisqa aranwataq mana reqsesqa karqan.

Hinata, runasimiq as allin rikusqa chayraq kashaqtin, folklore nisqa tanqayniyuq kaqtin, pisirqaq karan aranwamanta, *literarias* nisqa ruwaykuna qhawaynin. Hina, Arguedasqa, mistikunaq yuyayninkuta allinta k’ancharichirqan, “indio” nisqa ñawpaqenpi. Qhelqayninkunapin, runasimipi ruwasqa takunamanta wichaynintan qhawarichiya qallarirqan, sutinkuwanpuni hina Pancho Gómez Negrón, Vivanco, Gabriel Aragónwan, kay qhepakaqmanta “*poeta popular*” nirqan, paymi tukapakuq, aranwa kamayoqpuwan kan “un conjunto de arte indio” kamariyniyuqmi pay, nispa (Arguedas, [1940], p. 285).

Arguedas Sicuanipi llank’ashaqtenmi, Alencastreqa “llaqtakunapi, markakunapipuwán, yachaywasikunapi, qhatupatakunapi ima” aranwankunata mast’arisharqan. (Alencastre, 2013, p. 405), chay lloqseykunapiqa Arguedasqa aranwankunata qhawaq rirqan, chaykama, Mateo Pumacahuaq yachapakuqninkunawan raymikunata, yachayruwaykunata ima, qhelqankupi oqarirqanku. Alencastreq reqsesqanmantaqa, hoq runasimipi harawinmanta qhelqanpi, chaymantafia mast’asqa. Sobre la experiencia de conocer a Alencastre, Arguedas [1955] waharin, hatun misti kaynintataq pisicharin, huch’uy misti kayninkunatatataq k’ancharichirqan.

Noqa reqseqtiyimi, waynokuna awaqmi karqan; “Puma” sutichasqa harawiqña ña qhelqasqaña karan, “El hundimiento de Sicuani” sutichasqa harawitapuwán. Paymi karqan, aranwapi mana aypachikuq; sumaqtan qonqayllamantan willaykunata ruwaq, asinakunapaq ima, mistikunaq ñawpaqenninkunapi; qhawaqninkunata lluyta asichirqan, ashkha mistikunata, runakunata ima, Combapatain (Qanchis) asichiqta rikurqani, cheypi hina qhawani asichisqanta; hoq ñawsa

qhelqakamayoc Gabriel Aragón asichikuq aranwanta mat'arispá. Mana maypipis chhaynata rikurqanichu, kikinmi kashanchis nispa, munaytan rikuni nispa, pay ruwasqanta qhawa qhawayuspa; Limamanta "Coliseos" nisqamanta ñak'ay pisilla chhayna ruwayman aypanku. Kilku Warakaqa qonkayllamantan runasimillapi awarqan, kay ruwaykunapiqa mistineray runasimiwan, hawa llaqtaq runasiminwan charqosqa. Asichinapaqmi runasimiqa allinta churakun. Chaypin, yuyayniyman churani, manaraq resquesqaniraqchu hina awaqa, hina allin runasimipi rimaq hap'iqta. Chay pachankamataq Kilku Warakaqa manan *El Ollantay* sutichasqa qhelqata, *Uska Paucar* sutichasqa qhelqatapuwan, ñawincharqachu (p. 305).

Alencastreqa manan chay ruwaykunata ñawincharqanchu nispa Arguedas nishaqtin chaypas, man ayqekunmanchu Qosqopi qhawanamantaqa, aranwan ukhupi ruwarinanpaq, chaykunaman haykuynin karqan, ña chá ñawpaqta ruwarqanña Salesianos yachaywasinpi, Colegio de Ciencias del Cusco sutichasqapipas, chay kutinkunapiqa ashkha hina mat'arisqa *Ollantay*, *Yawarwaaq* y *Sumaqti'ka*, Inkakunaq llaqtampi karqanku. Yazmín López (2007, p. 206) nisqanta hina, ashqa huñunakuq Qosqomanta aranwa wasikunaqa haykuranku, siglo XX nisqapi, ñawpaq kinsachunka watankunapi, kuyuchisqa inkaísta nisqamanta mosoqyachiyninpi: Hijos del Sol, Huáscar, Compañía Dramática Incaica, Compañía Lírica Incaica Ccorillaeta, Compañía Dramática Oscollo, etc, chaymantawan, *asociaciones cívicas* nisqawan, aranwakunata seqachiqku Asociación Universitaria, Unión Letras, Sociedad Ornato, Sociedad de Socorros Mutuos, Sociedad Juventud Progreso, Colegio de Ciencias, etc. chaykunawan hina. Churayuytis kanman, kikin Alencastreqa aranwankunataqa pallarqan, mast'achisqan ima, waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi. *Dramas y comedias del Ande* sutiyoq, paywanpuni ruwakuqtin "Perú suyuq urinninpi llaqta runakunaq kawsayninmanta mast'ariykuna" hina (Alencastre, 1955, p. 3). Chikan ñawpaqtaqa, Dumézil (1954) Francia llaqtapin mast'arichisqa iskay aranwa ruwasqanta, mana runasimipi ruwasqata huqyachispa, castillasimipi ruwasqata mana huqyachispapuwan, kikillanta saqespa.

2.2. Iñiyamanta haywakuykuna, antirunakunaq yachasqa ruwayninkuna

Sillakunkapi tiyay qallarisqanmantapacha, chaymanta *El Descanso* sutiwan churanka, Andrés Alencastreqa, K'ana llaqtamanta yachaykawsanikunata wiñayta hina hap'irqan. Ichachus, erqe kayninpiqa arte nisqaman achhuykurqan, El Descanso sutichasqa llaqtapiqa chhilchikunata, rondin nisqatawan, qenata, pinkuylluta ima, waqachiya yacharqan. Chaymantapas, awqanakuyapaq purichista qallarirqan liwita, warak'ata,

wallpa kallputa ima, apayta chayraq yachasharqan. Pinkuylluta waqachispan fotografias nisqapi pay kakun. Valencia nisqanta hina, Alencastreya Chiarajeman haykurqan, ñawpa machukunaq ruwasqankuraqmi karqan, chay awqanakuykunaman Chiaraje orqopin ruwakun *distrito* nisqa Ch'eqa llaqtapi kaq. Valencia (1994, p. 49) ninmi: “Hacienda-runakunaqa atichishankun ahna awqanakuykunapaq chaymanta haykunanpaq, Chiarajeman haykunanpaqpuni, Langui, Layo y Qewi tinkunakuyman haykunku Ch'eqa runakunaq, phiñakuna, mana manchakuqkunaman, tinkunankupaq”.

Alencastreya manan chay llaqtaq raymikunalalpin haykurqan. Payqa aswantan chay ruwaykunaman haykurqan puririchinanpaq; paymi takikuna awaq karqan, tokapakuq karqan, takipakuq karqan. Chay sumaq ruwayninkunamanta, Qosqopi masinkunawan rimakuyninkunamantan, Alencastreya lluy ruwaykunaman paykunawan riq, folklore nisqamanpis kallpachakuyman, haykuyta qallarirqan. Waranqa isqonpachaq kinsachunka qanchishniyoq watapin, “La Hora del Charango” sutichasqa wayrawasipi, ñawpaq mast'ariykunaman, rirqan. Hoq ayriway killapi, chaypi qhawachirqanku, pay sapallan riqtin, “ qorilazokunaq harawikuq, cheqan chanrakunaq paqarichiq, k'uku hina kaq llaqtanmanta” hina (De la Cadena, 2004, p. 170, chaypin willasqa).

Humberto Vidal Undaqa *cusqueñismo* nisqapin chaninchasqa karqan, paymi La Hora del Charango sutichasqata kamayrirqan, Instituto Americano de Arte (IAA) tanqaqkunawan kusqa karqan, chaymanpis haykusqa (Gutiérrez, 2008). Masskipas, Marisol de la Cadenaqa nirqan IAA elitistan karqan nispa, chayman riq kaqniyuqkunaqa mana hoqkuna mana kaqniyuqkunaman haykuchiyta munarankuchu (De la Cadena, 2004, p. 166); manan niyruyta saqekunmanchu kay IAA artes plásticas nisqata kaqniyuqkunapaq tanqachimurqan, ichaqa llaqta runakunaq yachayruwaykunatawampas *La Hora del Charango* hinata, llaqtakunaq ñawpa machunkunaq takiyninkunata ima churaqku. José Carlos Gutiérrezpaq, kaqniyukkunamantan tumpaynin kallpachakun, chayman haykuqninkuna cusqueñismo munaykuyninkuwan huñunakurqanku “Ifniyninkunata saqerparipa, políticakuna nisqata saqerparispa, llaqtankunata munakuspalla kuskachakuspa” (Gutiérrez, 2008, p. 94).

Chay watakunapi, Sicuanipi tiyasqanmantapacha, Arguedasqa qhelqankunata saqerqan, imaynatan pay qhawarqan Alencastreya runasimipi aranwakuna

ruwasqanmanta, chaymantapi Qosqomanta foklore nisqawanpas, artículos nisqa tawqakunapi qhelqarqan, runakunapaq misti takiykunaman sonqonwan apachisqa, “La canción popular mestiza en el Perú. Su valor documental y poético” sutichasqa karqan. Arguedaspaqqa, Alencastreqa hoq mistin karqan “reqsesqa harawikuq hina qallariyta atiparqan llaqtanpi” (Arguedas, [1940a]). Gabriel Aragónwan kуска, qhawanmi payta hoq “aswan allin llaqtakunamanta mosoq takiq uyaychaqnin, Perú suyuq urinninpi reqsesqa awaqmanta” (Arguedas, [1940b], p. 281). Yachanapaqmi qhawakun, imaynatan payqa tinkuchikun kawsayninpi, llaqtapi, sapaq ruwayninkunapi, paykunamanta. Arguedaspaqqa, Alencastreqa “manan indiuchu”, nitaq Aragónpischu: qhawayninmantaqa, kуска uyaychanku sapaq misti llaqtakunaman, sapa ruwayniyuq, sapanka watasqa runasimiq pachaman.

Alencastreqa, Arguedas nisqanmantapacha, “apellidonqa portuguésmanta” nisqatan hap’in, “casimirwan p’achakun”, “4300 sayaq patapi kaq” qollpachana watin kan. Manan saqenchi rimayta “indiukunan taytanta wafuchirqanku nispa” secundaria nisqatan tukurqan nispa. Ichaqa yapan, “Qosqo k’ikllukunapiqa llapa llaqtapureq runahinan purin, takiq indiun; sonqonpin runasimi kawsan llapa ñawpa qonchowwan, kunan kunan hatun runasimiwan kawsan, simminpi haykuchirqan pachaqninpi ashkha mich’usqa rimaykunata” (Arguedas, [1940b], p. 281). Aragónqa, ichaqa “yunkaq mistinmi, kusiasqa llaqtakunaq runan” uyaychaqnin karqan. Ñawpa ayllumantan hamun “ch’uya castilla ayllumanta” (p. 285).

Aswan achhuykunapaqa rikukun, iskayninkumanta kikinkunata tarin. “Kilko hina, Gabrielqa runa utaq misti, takisqan pachapi hina, imamanta takisqan hina, maypin takisqanmanta hina. Kilko hina, Gabrielqa khuyaykunata qhelqantaqmi. Gabriel Aragón ichaqa, ñawsan kashan, manan waynunkunata, asinapaq qhelqankunata ima, qhelqayta atinchu” (p. 285). Hinaspa, Arguedasqa uyakunmi Alencastre q takinkuna, aranwankuna qhelqasqan hap’isqanmanta yachan, ichaqa manan chayta ninchu chay qhelqakunapiqa, sichus runasimipi utaq castillasimipi kashan chaychus manan astawan ninchu.

Llapanmantaqa, Arguedasqa iskaynin khuyakuq awqkunamanta mistikayninkutan k’ancharichirqan, hinata reqsechikusqantuka, mistikuna hina taq runakuna hina, llaqtakunapi kasqankumantapacha. Manan qhelqankunapiqa, qhepa

qhelqankunapipis mana hayk'aq niranchu masintin kasqankuta, nitaq kumpari kasqankutapas Alencastrekunawan kasqanta, willakuyqanchu. Ichaqa "Kilko Waraka" nisqata rikurqan, "Ilaqta runa" nispa niranpuni, hinaspapis hoq "aldeamanta wiraqocha". Aswanta rikukun, manan K'ana Ilaqtapi Alencastrekunaq ayllunpa qhapaq, kaqniyuq kayninkunataqa hayk'aqpas willaranchu, ichaqa Gabriel Aragónpa ayllumantataqa willaqmi Ilapanta Ilyman, ichachus Alencastrekunawan kumparin kasqan rayku watasqa karqan, Celia Bustamantewan Sicuani Ilaqtapi sawachisqanmantapacha (Quispe Collantes, 2019).

Qhawanapaq Cine nisqapi yupinta saqerqan, chaypin Qosqopi munasqa kayta qallarisharqan, runa yachaykuna qhawanapaq wichasharqan, Cine Club Cusco sutichasqa muyuriyninpi. Cortometraje nisqwan *El Carnaval de Canas* (1956), Alencastrewan ruwaq hina, fue Lima Ilaqtapin y Uruguay hawa Ilaqtapi puwan mast'asqa karqan. Kay cintas nisqakunaqa Arguedaspa yupaychaynintan chaskirqanku. Alencastreqa mana chay munay rimasqamanta saqeranchu, niranpuni Kunturkanki qhelqanpi (Alencastre, 1961).

2.3. Runasimi q yachachiynin

Waranqa isqonpachaq tawachunka isqonniyuq watapi, Alencastreqa hamawt'a hina Hatun Yachaywasipi llak'ayta qallarirqan. Hinaspapis, waranqa isqonpachaq phisqachunka hoqniyuq watankunapi, waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoc chawpi watankunapi, Lengua y Literatura nisqa cursuta yachachirqan, Colegio Nacional Mateo Pumacahua Sicuani Ilaqtapi, chaymanta Colegio de Ciencias del Cusco, chaymanta Gran Unidad Escolar Inca Garcilaso de la Vega (Ancori, 2013). Hoq niyruypi, Qosqoq Ilaqtaq patankunapin yachachirqan, yachaywasita resqeqkunaman yachayachirqan, aswan iskay simi rimaqkunata yachachirqan.

Qosqomanta yachayniyuq hina, runasimi q atipayninpi mosoq kawsaytan kutichipurqan, siglo XX nisqapi, Qosqomanta kaqniyuqkunaq iskay yuyaykunaq patanpi: hoq simillapi rimaqkunamanta yuyay, chimpantaqa, iskaysimipi rimaqkunamanta. Cusqueñismo nisqa, runasimipi práctica social nisqapuwán, chay runasimipa q huñusqakunapi, folkloristaskunaq huñusqakunapipuwán, turismoq muyurinipipuwánpas, qhawanapaq kanku, imaynatan runasiminchista Qosqomanta

kaqniyuqkuna oqarisqanku, munakusqankumanta hina. Alencastre q kayninpia, paypantapunin aswan yuyayninta churaspan runasimitaqa *lengua literaria* nisqa hina hap'irqan.

Andrés Alencastreqa manan yachachisqan llank'ayninkunamantaqa qhelqata saqeranchu. Magisterial nisqa yupinqa lingüística nisqapin sarunapatan karqan, hamawt'a hina llank'ayninpi k'emeykurqan, ichaqa manan q'entiykuranchu aspectos gramaticales nisqakunaman utaq formales nisqakunaman tukuchirqan. Hamut'ayniyoq kaynin llak'ana patapiqa, runasimimanta lingüística nisqawanmi, Andrés Alencastreqa Doctor sutita chaskikurqan. Chaymanta, iskay sumaq hamut'ayniyuqkunamantan nisqankupi k'emeykusaq. Iskaynin Qosqopi yachapakuqninkunamanta yuyariryninkunaqa, rimanaypaq qoywan, runasimita yachapakuqninkunaman sonqo munayninwan ruwarqan yachachiytan paykunallamantataq sayariyninta munarqan.

Ñawpaqen willaymi Rodolfo Sánchez Garrafamanta kan. Alencastretaqa ñawpaq rikuyinqa, waranqa isqonpachaq phisqachunka qanchisniyoq watapin karqan, Colegio Nacional de Ciencias sutichasqapi primero de secundariaman haykuruqtin. Alencastreqa, lengua castellana sutichsqa curso nisqapin hamawt'aynin karqan. Yachaywasin ukhupi kaqtinkun runasimimanta, aymaramantapuwan rimarqan, apellidos “indígena” nisqa sutikunaman uyariynintan churarqan. Sánchezqa, yuyarin, azangaro llaqtamanta hamuq José Domingo Choquehuanca sutisqamanta rimarirqan, Bolívarman arenga nisqawan wahasqanmanta reqsesqa karqan, hoq yachapakuq masinpa Choquehuanca sutiyoq kasqanmanta. Chaymanta, *educación artística* nisqamanta hamawt'an karqan, kinsa wataq *secundaria* nisqa kaqtin. Chaypi yachayniyoq kaspan, “ñawpaqmanta yachasqa ruwaykuna nisqaman, antiorqokunapi runakunaq qhelqan ñanninta” yachapakuqninkunata pusasqa (Sánchez, 2016, p. 3). Sánchezqa runasimipi harawikunamanta as reqseyin karqan, yachamurqan kay revista *Folklore Americano* ñawinchyninmantapacha. Sanchesqa qhelqakunaq khuyakuyninmantan Alencastre q munakuyninta atipayrun. Hamawt'awan, yachapakuqwan sumaq rikuchikuykunata chaskinayukunku, masintin kanankupaq kallpachachikurqanku. Chhaynatan, Sánchezqa kunturpa phurunta qoyusqa. Hamuq p'unchaypaqqa, Alencastre q *Dramas y comedias del Ande* sutichasqa qhelqanta qoyusqa, qhelqapi willasqawan: “Chaniyoq Rodolfo Sánchez yachapakuqniypaq, tukuy sonqowan (Seq'e)” (Sánchez, 2016, p. 4). Ña Hatun

Yachaywasipi kaqtin, Sánchezqa, Alencastrewan aparqan “Introducción a la Lingüística” sutichasqata, “Quechua” sutichasqatawan yachananpaq hap'isqa.

Abraham Valenciaqa, “Quechua” nisqata, yachanapaq paypis aparqan Alencastrewan, chaypin yuyarirqan, qonqayllamantan harawinkunaq rimayninkuna lloqsirqan, yachapakuqninkunata takichiq “inkakunamanta takikunata “Inti Raymi” takita, utaq, “Q'esan Chinkachiq” takikunata hina” (Valencia, 2002, p. 16). Facultad de Letraspi yachayninkunata chaskirispas, Alencastreta yuyarin awqanakuy Chiaraje nisqaman qhari hina kaykusqanta. Chaykamaqa t'irinchayninkunata paykunaman qhawachispa karqan, Alencastreqa, mana hunt'aqmi k'uskiykunaqa kashan, yuyapasaspa nimurqan, chaymantan yachapakuqkunata awqanakuyman k'uskinankupaq tanqarqan.

Hoq kutinpiqa (...) chankinkunapi kaq, makinkunapi kaq k'irinkunaq yupinta qhawachimuwarqanku, qharinchakuyninmanta chay t'irikuna karqan. Apuskachayninwan niwarqanku: “Noqaqa qharin sayamurani Chiaraje patapi”. Hoq kutinpiqa, uyariyku takisqantawan, pinkuyllutawan takichisqanta, Chiaraje patapi hina, ruwasqata. Paypunin Chiarajepi Tupay nisqamanta ukhunman k'uskischis nispa niwarqanku. (Valencia y Valencia, 2003, p. 55).

Taki Parwaq harawikuqnin, Academia Peruana de la Lengua Quechua *fundación* nisqanman haykuqtin, runasimiqa hamut'ayniyoqkunaq, siglo XVI, XVIIpuwan, misionero nisakunaq k'uskiyninpaq hap'irqanku, cheymanta, siglos XIX, XXpuwan takikunamanta k'uskiqkuna, qhelqaqkunaq, lingüistas nisqakunaq, folkloristas nisqakunaq, qoquyninkunaman haykun (Tamayo, 1980). Ashkha siglos nisqa runasimimanta k'uskiyninpi (Itier, 1992), ima neray kanan runasiminchis, ima neray kanan seq'enkuna, ñawpaqtan chayta churanakurqanku fundadores nisqakuna, chayta uyaychanapaq, lluyman mat'arinankupaq ima. Chay kutinpi, *purismo* nisqata ninku as chaypi kananpaq.

Qosqomanta ñawpa hamut'aykunamanta willakuyninqa, purismo nisqa, cusqueñismo nisqawaqan Inkaismowanmi watasqa karqan, Indigenismo¹⁰ nisqamantaqa. Qosqomanta Inkaismo nisqapaqqa Qosqo runasimiqa kallpachayninqa, Inkakunamanta apuskachaynin, Qosqoman napapaykuyta nin, inkakunaq chawpinpinpi kaqtin. Hinaspapis, inkaismoqa hoq neray indigenismomantaqa ninkun, ichaqa sapaq kayninkunaqa manan karunchakunchu. Tamayo Herrera (1980) nisqan hina, ñawpaq *literaria* nisqa willakuyninpi, literatura “indigenista” nisqataqa hoq nerayman rin,

chaypin “aborigen” nisaq sasachakuykunanta rikuchin; hoq neraytaq literatura “indianista” nisqa, chaypin “indio” nisqata mosqoypi hina, mana reqsesqa hinata churan. Chay raykun, Tamayo (1980) nin, “indigenismo” nisqa rimaytan llamp’uta hina hap’ina.

Kay llapan tawqasqa yachaykunan, Garcilasoq incaísmo nisqamantapacha, *Kukuli utaq Kuntur Wachana*, cinematográfico nisqa qhawana rimayninkama, as hoqlata hina churayusun, karunchasqata allinta qhawananchispaq: INDIGENISMO nisqa. Ichaqa kay manan hoqlamanchu urmayunqa, mana chayqa kusk’isqanchis ukhupin astawan kallpachakushanka yachaykunamanta tarisqanchiswan (...) Iskay chuncha watakunaq ukhupin, indigenistas nisqakunan yuyayninkunan churanku, chay hoq neray riqch’ayman paykuna haykunku. Félix Cosío, “indigenistas” rimaytan qhelqan, waranqa isqonpachaq isqaychunqa hoqniyoq wata ukhupin. Hamut’aywan, Rimaypuwan, qhepataña chayaraqanku Lima llaqtaman, waranqa isqonpachaq iskaychunqa soqtayoc muyuriynin watapi, ichaqa mana kayqa hark’akurqanchu proandino qhelqaqkuna, mana chaywan qhelkanankupaq, kikin sutiwan hina (p. 72).

Chay qhawayninpi, Qosqoq qayllanpaq, “indigenismos” nisqakuna, período colonial y republicano nisqapi, manan inkaísmo nisqawan p’akita uyaycharqanchu, mosoq pin kay Qosqomanta, hoq pachallata, prqakunankama. Chay raykun, ch’uya runasimillapi qhelqayqa, sumaq qhawasqa kaq, Inkaskunallamantapunin noqanchisqa qateq wawankuna kanchis. Ichaqa, manan cusqueñista kaywan, purista kaywanpischu hoq watasqa kan. Cusqueñismo nisqan, llaqtaq munakuymi, runakunaq, kaqniyuqkunaq kуска Qosqoman munaynin. Qosqorunakunaqa anchatan sayakunku llaqtankuwan, “sumaq hatun ñawpa kawsayninkuwan” (Nieto, 1995, p. 113). Hinaqa, ch’uya *purismo lingüístico* nisqaqa, hoq huñunakuq qhelqay, ñawinchaqpuwan mistikunallaq ruwaynin karqan, paykunan “inkakunaqpa qatiynin karanku, andino nisqa kikin uyaychayninkuna karqan” (Niño-Murcia, 1995, p. 272).

Academia nisqamanta, “Actas de instalación” nisqa t’aqwiyninpi, Alencastreq haykusqanpi, Niño-Murciaqa t’uphsinmi, ñawpaqtaqa Academia de la Lengua Española sutichasqatan uyanchananpaq hap’irqanku, Chay Madris hawallaqtapi kaqta, “Academia de la Lengua Quechua” hina kichakuspa. Waranqa isqonpachaq phisqachunqa isqonniyoq watapin, “Academia Peruana de la Lengua Quechua”¹¹ hinata sutichanku, chhaynata churaspa, *nacionalismo lingüístico* europeoman k’askakuyninkuta qhawachirqanku; “Academia Peruana de la Lengua” sutichasqaq hoq punku hina churaykunku, cheymi manan hoq llaqtakunamanta rimaykunataqa sutinpi reqsenchu, kay Perú suyupi, castilla simillatawan reqsen (Godenzi, 1992, p. 65). Chhaynaqa, ima neray runasimitan

qhawarichikunqa rimanawasipi, chayman churakunku, paykunaqa iskaycharqankun *Runasimi* nisqamanta, *Qhapaj'simi* nisqamantapuwan, chayta qhawaspa.

*Runasimi*qa llaqta runakunaq rimayllanmi karqan, aqnatqa, chayta rimarqan *imperio* nisqapi tiyaq runalla, chay rimayninqa llaqtallanpi, ayllullanpipuwan, taytamamankunallamantan hap'irqan yachayta; Qhapaj'simifataq, runasimillataq karqan, ichaqa, sapaq yachaywasipi, rimaywasipi ima, yachachisqa. Kay Qosqo llaqtapi kaq, llapa kaqniyoqkunapaq, qhapaqkunapaqpuwan karqan (Acta del 7 de mayo de 1960, citada en Niño-Murcia, 1995, p. 260).

Hinata, mana kutichikuywan saquesqa kapun, waranqa isqonpachaq soqtachunka iskayniyoq watapin, Academia de la Lengua Quechua sutichasqan, Alencastreman qon hoq sumaq rikuchikuq qhelqata, Pachakuti harawinamanta (Valencia, 1994, p. 49) Alencastreq kutichipuyninmanta (1963c); chaymi rikuchisqan chey runasimipi qhelqanqa allinmi kaq, chay ukhupi llank'aqmasinkunapaq hina. Chaymantapuwanpas, yachaywasikunapi llank'anankunawan ima, Hatun yachaywasipi llank'ananwan kuska, waranqa isqonpachaq soqtachunka iskayniyoq watawan, waranqa isqonpachaq soqtachunka kinsayoq chawpi watankunapiqa, chaypi *presidente* nisqawan, Academia Peruana de la Lengua Quechua sutichasqapin, Alencastreqa yachachirqan, mana ruwasqanmanta qolqeta chasqichu, pusaqchunka yachapakuqkunata yachachiq, chaypin hap'irqan “mama warmikunata, sipaskunata, kurakunata, awqayllekunata, hawallaqtakunaq yachapakuqkunata, aswanta, Estado Unidos manta hamuqkunatawuan ima” (*Inka Rimay*, 1963, p. 195).

Kamayninta tukurispañan, Alencastreqa, waranqa osqonpachaq soqtachunkakinsayoq watapi, revista *Inka Rimay* sutichasqata, ñawpaq ñeq'enta mast'arichirqan, chaypin Academia nisqamanta, ruwasqankumanta llapanta yuapurqan, waranqa isqonpachaq phisqachunka isqonniyuq watawan, waranqa sqonpachaq soqtachunka kinsayoq watamantapuwan, sapaq paykunaq ruwasqankumantapuwan yuparqanku chaypi muyurirqan “Academiaq chaniyoq llank'anan, hoq Alfabeto nisqata sayarichiyinpi utaq Sistema de Grafías único nisqatapuwan” ruwananpupaq karqan (*Inka Rimay*, p. 193). Alencastreqa, lingüística kamariynintan churarqan “alfabeto fonético”¹⁴ nisqamantapacha, harawinkunapi awasqan runasimipin chaykuna qhawakun, runasimipi hamawt'a hina haykuskanmantan yupita saquespa.

2.4. Runasimita taytan hina puririchiq

Andrés Alencastre q harawiyninkuna ukhupin taytachamanta rimaynin kan, qhelqasqanpin pay ifin. Apukuna, wahayninkunaqa mana rimayllachu, pin kaynintan qhawarichinku cusqueñista hina kayninpi, iskay simipi rimq hina, hatun llaqtakunapi puriq hina, misti kayninwan llaqtampi hina, Layomanta haciendaruna hina, El Descanso llaqtaq paqarichisqan hina. Ichaqa, qhapaqyaypin ifirqan. Niyrukunmanmi, llapa ruwasqan llaqta paqarichinanpaqqa payqa allin atipakuq karqan, qhapaq kayninpaq aypayta munarqan, llapa runakunaq qhawarichikusqanpin mast'arikun. Política pampapin, hina, Hatuna Yachaywasiman pay haykurqan, qhepataña chay hoq qatiykachaqa yachapakuqkunaman watankunapi, generación del 27 sutichasqakunaman hina, chay yuyayninkuwanqa allintan qhawarqan, mana saqespa.

Julio G. Gutiérrezmi, Andrés Alencastre q sispay wayqen karqan, payqa Qosqopi comunismo nisqapi paqariyninpinman haykurqan. *Así nació el Cusco Rojo* (waranqa isqonpachaq pusaqchunka soqtayoq watapi) hatun qhelqaynin, chaypin willakun imaynatan karqan ñawpaq célula comunista nisqamanta, Qosqoq iskaychun kan watankunapi paqarisqanta (Lynch, 1979, p. 39; Gutiérrez, 2007, p. 68). Andrés Alencastre q kayninpiqa hoq neraymi karqan. Niykunmansi, wayna kasqanmantapachan Alencastre q, qhapaq kayninman masqaq puririrqan, reqsesqa sutita masqaspa, taytanpa haciendanmanta lloqsispa, ichaqa manan taytanpa kamachisqanmantaqa lloqsirqanchu, chay llaqta paqarichinanpaq yuyayllanpi hap'irqan. Watakunawanqa, artística ruwayninkunaqa kallpachakurqanmi, hoq puchukaqta masqayman churarqan, chaymi hoq llaqta mistikunawan kusqa kawsayninta qhapaqyayninman atipayta munaspa puririrq, chay huch'uychanmanta Sillakunka llaqtapi purispa karqan. El Descando sutiwan, qhatunawasinpa sutinwan, chay pataman chay sutiwan qatayuspa, chay qhepamantaq, paypa ruwayninkunamantapacha Kunturkanki hina sayarinanpaq, Qosqoman ñan tupayninpi, Arequipaman ñan tupayninpi puwan churasqa kapun.

Kay mosoq distrito nisqa paqariyninta pay aypayta munarqan, ñawpaq varayoq alcalde sutichikuyninpi, aswan karuman riy hina ruwaynin karqan. *Kunturkanki* (1961) qhelqanpi, Alencastre q willakun, waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapin, wasimasinkunawan kuska Presidente Odríaman memorial qhelqata

apachimusqaku, chaypi mañanrqanku paykunallaña qolqenkuta llaqtankupi oqarinankupaq, qhatusqankumanta, ruwasqankumanta ima, qhatuna patawan, yachaywasiwan ima, astawan wiñarín. Ichaqa, chay memorialqa mana hayk'aq kutichiyniyuq kapun. Hamuq watapaqqa, ña “Comité Progreso de El Descanso” presidente hina sutichasqawan, Alencastreqa llaqa kallpanta chrasqa distritalización nisqa ruwakunanpaq.

Alencastreqa willakun aswan llaqa tanqaq pay kasqanta, tawachunka ukhupi watakunamanta, Descansomanta lluy kawsayninpi. Waranqa isqonpachaq tawachunka soqtayoq watapin, K'anasmanta Baratillo nisqata paqariyninpi pay kumparri kapurqan. Hamuq watamanqa, Sábado de Carnaval nisqata tanqarqan (Alencastre, 1961, p. 25). Kay lluy ruwaykunatan hap'irqan, Qosqo llaqtapi ruwayninkunatapis ruwa ruwashaspalla, chay Qosqo llaqtaqa phanchirikusharqan lluy folklore nisqa yuyaykunawan, chaykaman Alencastreqa manan wasanta churarqanchu. Chaypin Alencastreqa, etnográfico llank'ayman churakurqan, George Dumézilwan ima, documentales nisqa ruwaytapuwan hap'in, K'anamanta llaqta runakunaq ruwayyachayninkunamanta, El Descanso llaqtapis qhawana pata hina karqan, Languiwan, Layopuwa.

Payqa, “Comité Progreso de El Descanso” umalleq hina, manan kallpanta pisipachirqanchu distritalización nisqa atipananpaq, Casa del Pueblo sutisqata perqachispa, Presidente Prado sutiasqaman memoriales nisqakunata apachimuq, hoq kamariykunapaqpuwan. Waranqa isqonpachaq phisqachunka qanchisniyoq watapin, Juvenal Pezo, Atilio Sivirichi diputadokunaqa, watukuq chayarqanku llaqtaman, Comité nisqawan chaskiranku. Chay hatun p'unchaypin, Germán Alencastreqa, Layomanta varayoq hina, El Descanso llaqtapaqmi 12 kilómetros cuadrados nisqata Layomanta qopurqan. Langui vayaroqqa mana munarqanchu chay mosoq saywa churasqankunawan. Pisiman hina, Languiwamanta hamuq llaqtamasikunapis manan munarqankuchu chhayna kananta, prefecto departamentalwan kуска, Checca llaqtamasikunawan ima, mana tapurirspa chayta ruwashanku nispa, paykunalamantan ruwanku chayta, nispa. Alencastrepaqqa: “Kay tinkunakuykunaqa, hamut'ayman churasqa, qhawarichillankun chay nunaq kutipakuykunallata, ñawpa mich'akuyta, llaqtanchiskunamanta kaqniyuqkunaq wachayninllata maskhaq, mana yachayniyoq, kasukuqlla runakunaman apaykachanankupaq” (1961, p. 49).

Astete senador nisqaman qhelqa apachimusqanpi, chaypi nirqan, distritalización nisqaqa “kikin Perú suyuq indígenas nisqapaqmi”, “ashkha kikin runakunaq munayninmi chayqa, Perú suyuq kawsaykunamanmi haykuyta munan, llaqtata paqarichispa, maypin kikin peruano hina chanin ruwakuykunata kallpachaspa” (Alencastre, 1961, p. 86). Congreso nisqaqa, chay ruwaytan atipachin chay, waranqa isqonpachaq soqtachunkayoq watapi, aya mark'ay killapi; Ichaqa, seq'enkuna pisinchasqa karqun, chay proyecto nisqa atikunanpaq, ley nisqa mast'akunanpaq. Trámite nisqa osqay apakunanpaqqa, Alencastreqa avión nisqapi, lima llaqtaman paypuni rirqan, waranqa isqonpachaq soqtachunka isqonniyoq watapi, qhapaq raymi killapi, Ministro de Gobierno, Hernán Guerinoni, seq'en aypaq. Phiñakuywanmi chay unay suyasqanta willakun, “criollos limeños” apuskachaynin, funcionario ministerialpa millay qhawaynin, chay ley nisqawanmi riyta atinman “chay mosoq llaqtata hoq runakuna chirmay” (1961, p. 94).

Limallaqtapin hoq killatan qhepakun. Chaykaman Emilio Choy nisqaman runasimita yachachirqan, hoq sumaq rimayta Arguedaspa apachimusqanwan Ministro nisqaman chaywan achhuykurqan. Dr. Pezo, K'anamanta diputado nisqamanta iskaycharqan. Chay Raykun, Laura Callerta yuyaychanampaq mañakusqa, paypa yanapayninwan diputado nisqaman haykuyta atirqun, chaymantañataq Ministro Guerinoni nisqawan rimanampaq atiparun. Alencastreqa, “un criollazo” hina payqa nin. Payqa nirqan, chay unay suyayqa karqan, chay proyecto nisqaqa “nukhi tawqakunapi qhelqaqa qhepasqa chaykunapi”. Alencastreqa El Descanso llaqtamanta fotografía nisqata qhawarichisqa, llaqtaqa “runakunaq ruwayninwanmi perqasqa kan” payta chayta nisqa. Guerinoniqa chayta uyarispa nisqa chayqa Belaúndeq¹³ tantanakuqmi nispa. Alencastreqa kutichirqan: “Manan yachanichu imaynatachá Lima llaqtapi rimayniyta hap'inku, noqa nirani, cheqaqpaqmi noqaq nisqayqa, orqokunamanta haykumuq ch'uya unu hinan” (1961, p. 96).

Willakuyninpin, utisparaq qhawakun chay unay suyaykuna, as llullakuy hina chay funcionarios nisqa churasqankumanta (onqoyninkunamanta, p'unchayninkunamanta) mana llank'anankunata ruwanakupaq, mana chaskinankupaq, chaywanpis, allinta qhawakun Alencastreq ruwasqankuna, sapa p'unchay llank'asqankuman puririq, wasinkutawan riq. Ña qhepa tukukuy p'unchwkunapiña, Atilio Sivirichi masinta

masqharqon, ichaqa, hoq Qosqomanta diputados nisqakunallata tarisqa, paykunapas mana yanapasqakuchu. Tukukuypaqqa alayritan lloqsirqa, chay ley nisqaqa, qhapaq raykiq isqon p'unchayninman, chaymantapacha ña tukusqaña kasqa, utaq chhaynatan qhelqapi churasqaku. Alencastreya ninmi “munasqankullamantan ñak'arichiwaraqanku utaq mana munaskankullaq utaq millay kawsaykunamanta, iskaychunka iskayniyoq p'unchaykuna unay suyay; aylluykunaq wasipi qolqeta pisichachispa, llakipi churayuwanku nunayta t'oqonankama” (1961: p. 99).

Alencastreya, Qosqoman avión nisqapi kutimpun, chaymanta Kunturkanki distrito nisqaq kamariyninku kananpaq lluy ruwaykunata qallarirqa llank'ananpaq, kkaymi paqarirqa, Apusimi 13484 sutichasqa yupaywan. Chaypaqqa, Prefecto nisqaman oficios nisqata apachimusqa, Qosqopi Corte Superior sutichasqamanpuwan, churakuspa pay Alcalde hina, ayllunkunataq autoridades nisqa hina. Kinsa p'unchy qhepanninmanqa “sinchikama willayniyoq”, Alencastreya, Alcalde hina churasqa kapun. Pusaq p'unchaytan, Poqoy killaq ukhunpi, paqarisqanmanta raymi p'unchayninta churakun, El Descanso, chay llaqtakunaq chawpin hina. Chay churakusqa raymipiqa, Alencastreya (1961) nirqa:

Sumaq kamariyniyoqkuna, qharikuna, mama warmikuna: kay llaqtaq runakuna, warmikuna, erqekunapuwan, kunan p'unchaypi uyariwasqaykichismanta, kay Distrituta qoychis, suyunpiqa aswan allin K'ana llaqtamanta waqaychan, sutinpi aparin ñawpa willakusqa aswan munayta apan, llapan kurkuymi kusikuymanta chapchirikun, samiykuyniytaqmi celula nisqaykunamanraq kusichiwan, hinaspan sut'inta hap'ini soqtawaranqa runakunaq sucinta kutichinuni, paykunan khuyasqa hoq Perú suyuq as huch'uy hallp'a hap'iyta munaraqanku (...) Kikin runakunaq aswan yuyayninwanmi paqarirqa kay Distrito nisqaqa, Pachakuteq niscanmantapacha qespechisqa, chaymi nin: “Pichá hoqta paykikinta hina cheqnikun, pay kikinuni k'irikun”; Ramón Castilla ruwasqanmantapacha qhawaspa, Perú suyuta perqashaspalla wafurqa, mana tawachunka tustunllapis p'achanpa huch'uy k'iqllunpi, kashaqtin” (p. 109).

Alencastreya kawsayninmanta willakusqa hawanpiqa, willayninpiqa payqa taytanku hina churarukun, ichaqa manan hoq hawa ruwasqanpiqa chey qhawakurqanchu, llaqtaman haykuq qolqetaqa, hoq sonqo hinamansi churaq, lluy llaqtapi oqarikusqa, chaytan qechupakuyta munaraqanku, mosoq distrito nisqapi. Hoq watakunaq qhepallanman, reforma agraria nisqa, awqanakuy, ñawpaq cheqniykunata kicharirqa, pakallapi rimasqa karqa, mana thaniq, khansanakuy hina kutinkunapi t'ikarirqa. Hoq kutipin, hallpankunaman haykushaqtinku, Alencastreya, “awqa runasimiwan wahakurqa” (Valencia, 2002, p. 20) mana hallp'ankunata qechunankupaq.

Kunankama, El Descanso sutichasqamanta runakunaqa yuyashallanku distrito nisqa paqarichisqantaqa. Hoq kutinkunapiqa ch'iti hina kasqantaqa yuyarinku, Carvavales nisqapin payqa kaqpunin, hinaspapis, aswan kamariyniyuq, atipayniyoqpuwan kaq. Ichaqa, Alencastreq, hoq fotograffa nisqalla kuskan kurkunmanta, kashan, kinsa pata Municipalidad nisqa wasipi, manan hoq wankanpis kanchu qhatuna plazapipis, yuyarinapaqpis kanchu. Chaywanpas, sutin apaq yachaywasipiq, bibliotecan nisqa, manan qhelqasqankunaqa hoqllapas cheypi kanchu.

2.5. Harawi purinanpaq

Escuela Cusqueñaq qateqninkuna, waranqa isqonpachaq isqonniyoq watapi, reqseqa kan ashkha mañakuykuna, llaqtakunaq, indigenistas nisqa, anticentralistas nisqawan, cusqueñistaspuwan; chayna folklore nisqa k'uskiyninpaqpas, Qosqomanta llaqtaqtakunaq sut'i, "indígenas" markanunamantapuwan (Tamayo, 1980, p. 176).¹⁴ Generación 1927 nisqa waynakunan, kay mañakuykunatan pallarqanku, política, literariawan nisqa ruwayninkunawan comunismo cusqueño nisqata tanqarqanku, arte nisqamantapacha, runasimiqa kutiymañarinta munaspa, Resurgimiento y Ande sutichasqa grupo nisqapi, revistas *Kosko* y *Kuntur* astawan chaypi churasqa (Francke, 1978).

Harawimanta Andrés Alencastreq yupin, watasqa kashan hoq ñawpa qhelqayoqkuna saqeskankupi, wakin harawinkunapi, folletos y revistas nisqapi t'akarisqa kashan, hoq niray, karunchasqa runasimiqa ruwakusqanta qhawakun, aswan suti patapi qhelqakunapi churanapaqlla, utaq mach'iqmakunallapaq. *La musique des Incas et ses survivances* (D'Hartour, 1925) qhelqakuna hina, utaq qhepa hamuq *Literatura inca* (Basadre, 1938) qhelqa hina, Francia llaqtapin mast'arikuranku, pisi yachayniyuqkunallan reqseqku, runasimiqa lengua literaria nisqata saqeyta munarqanku.

Manan pisiyachinchu kay Arguedas ([1955c]), ñawpaq Alencastrewan tupasqankumanta yuyareqtin, t'uphsirqan, waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq

watapaqqa, ña “Puma” sutichasqata, “El hundimiento de Sicuani” sutichasqatapuwan qhelqarqan. Chaymi harawikuqmanta willakurqan, ñawpaqmantaraq qhelqayta muñarqan, ichaqa, Argedasqa mana runasimipipis mana sut’incharqanchu. Qhawanapaqmi kashan, waranqa isqonpachaq tawachunka qanchisniyoq watapaqqa, Juan de La Cruz Salas, editor nisqa, antología bilingüe *Canas i sus relámpagos* (Túpak - Amaro, 1947) qhelqamanta, Alencastreta qhawarichirqan qhelqaq hina “orqokunaq qayllanpi kaq kikin llaqtakunaq literatura nisqa, kawsarichiq uyaychaynin”; “de factura socialista” harawinkunawan, “ayparanmi allin sumaq rimaykunata sumaqllikuqkunata, kay suyukunamanta, hawa suyukunamantapas”; waynonkunaqa “folklor regional nisqapiqa, allin tiyanayoq kanku”; ruwashantaq “ashkha asinapaq hina sapankaq ruwana, social-revolucionario nisqa qhelqayoqta” (Túpak - Amaro, 1947, p. 17).

Hinapas Alencastreqa, wkin harawikunata qhelqaspa hamurqan, mast’arispa hamurqan hoq patakunapi, manan waranqa isqonpachaq phisqachunka hoqniyoq watakamaqa, runasimiq lenguaje literario hina, allin hamuqpaq qhawarikunqa, Literatura Quechua ruwakuqtin, La Paz hawallaqtapi. Perú suyumanta riq, José M. Farfán y Arguedas, runasimi yuyayniyoqkunata, kamariykuna karanku, Presidente hina (Arguedas, [1955a], p. 280). Hatunkaray chay ruwasqa kaqtin, Alencastre q atipakuyninqa cusqueñista nisqa kawsayqa sumaqta hatarimurqan, “prestigios nisqata kallpachachinapaq, fasto nisqawan, tradición nisqapuwan kay sumaq paqarisqanpi rimasqa simimanta” (Nieto, 1956, p. 155). Ñawpa pataman seqaqqunaqa rakikurqan “Mosoh Marka” sutipatapi churasqa sutiyoqwan, Juan Guerra Villanueva sutiyoq, Arguedasmi chay harawinta mast’arichisqa ([1955a]) pin kaynintaqa Noriega willamurqan (2016a).

Taki Parwa (1955) manaraq lloqsishaqtin, *Taki Ruru* (1964) nanaraq lloqsishaqtinpas, pisi literarias nisqa mast’ariykunallan poesía nisqata hap’irqanku runamipimanta rimaspanku. *Poesía folklórica quechua* (1942) sutichasqa qhelqapis, J.M.B. Farfán sutichasqamanta qhelqan; *La poesía quechua y Poesía popular quechua* (1947) de Jesús Lara (1980); y *La poesía en el Perú* (1959) Manuel Suárez-Miravalmanta (Rebaza, 2000). Arguedasmi, kaq Alencastretaqa harawinkunamanta qhelqankunapi k’anchaspa wiharichiq, cheywanmi ashkha yachayniyoq k’uskiqkunaq qhawayninta

churanku ruwasqanman, ichaqa saywarapun chay iskay ñawpaq harawinkunaq qhelqankunakamalla qhakurqan.

Manan awqanakuy, maqanakuypis kanchu, may watapin harawikuna qhelqasqanmanta, manan rimanakuy kanchu kinsa kaq harawinkuna qhelqamanta, *Yawar Para* sutichasqamanta, waranqa isqonpacha qanchischunka iskayniyoq watapi rikusqa, ashkha k'uskiqkunamanta. Kay yanqa saqekuyqa, kikinmi harawinkunaq as mana k'uskiywan reqsesqamanta, runasimipi qhelqasqamantapis. Llapan ukhupiq, harawikuq hina hatun yupinqa, tawa tawqata runasimipi qhelqasqa saqesqanmi, tukukuy kawsayninpiqa isqaysimipi rimasqata wichaypaq atipachirqan, Perú suyuqchhapchiyninpi, runasimiq oficialización nisqawan del quechua gobierno velasquistaq churasqanmanta. *Qori Hamanq'ay* (1980) sutichasqamanta rimashani.

Llaqta runakunaq seqachisqan qhari hina, yachayniyoq ruwakuykunamantapuwanpas, Andrés Alencastreqa puririrqanmi ashkha ñankunata, costumbrista aranwapi, folklore nisqapi, hamaqt'a hina llank'ayninpi, llaqtapi kamariyninwan, harawikunapipuwani, yupinta saqespa, Kay "yupinkunaqa", unkuñapi hina seq'ekuna, ñawinchanapaq, kashan, ichaqa mana ñawinchanapaqmi churakunman, ruwasqa puririyinkunaqa saywa hina qhawanapaq kashan, chay ruwakuyninwanmi hoq *noqa* nisqapi tukukun, hoq sayaykuy iskay uyantin hina runasimipaq sayaykuy. Kay hinapiqa, hatunpi llapa qhawakuypiqa, *Kilku Warak'aqa* hoq allin akllasqa, ch'uya runasimiman sayaykuq, hinaspapis, hoq llaqtamanta hamuq, mistiyanasqa runasimiman sayaq. Qhelqasqa ruwayninmanta hamut'ayqa, aswan k'anchariytan qon, sapaq *cultura quechua* nisqapi sayayninmanta.

KINSA KAQ PANPA - III
CH'UYASIMIQ, ISKAYSIMIQ ÑANNINKUNA
ANDRÉS ALENCASTRE GUTIÉRREZPA QHELQASQAN

Kay pampapiqa Andrés Alencastre Gutiérrezpa llapan qhelqasqan ruwayninkunata qhawakunqa, runasimipi qhelqasqan, casillasimipipuwapas. Alencastreqa kinsa neray qhelqana usuta wurarqan: aranwata, crónica autobiográfica nisqata, harawitapuwan. Chaywantawanpas, monográfias nisqa qhelqankunapis kan, k'uskisqaq folklóricas, lingüísticasmantapuwan qhelqasqa, t'akarisqa p'unchaykunati mast'asqa. Castollasimipin prosa académica nisqapi kashan qhelqankunapis. Dramático niqa ukhupipis, phisqa wuqayninkuna chaypi kashan. Harawinkuna ukhupipis, iskay kinsa harawikunatan ñawpaqta mast'arichisqa hoq revistakuna nisqapi, chayman hina hatun harawinkunata runasimipi qhelqawusqa mast'arichinapaq, chay runasiminqa "ch'uya" nisqa karqan. Kaypin qhawakunqa imaynatas narrativa en prosa nisqapi qhelqarqan, hinatapis, harawipi ruwasqanmantapis. Imakunatachá hap'irqan, fotografiakunata, llinphikunatachá, hoqkunatawampas, chaytapis qhawakunqa llapanta. Imakunatan pay churarqan runasimipi qhelqanapaq, yachachinapaq ima, chaytapas qhawakunqa. Imamantan harawinkunata runasimipi awarqan. Tukunapaqmi, imaynatan ñawinchakun, chaymanta ninapaq, qhelqasqankunamanta, runasimipi awasqanta, kay *Kilku Warak'a* sutichasqa ch'ulla neray harawikuqmanta.

3.1. Andrés Alencastre qespesqa qhelqan

Andrés Alencastreqa manan llaqtapi willaykuykunata qhelqarqanchu, hatun willaykuykunatapis; ichaqa hoq neray narrativa nisqa qhelqanpi kan. Uyaychanapaq churanaykuypiqqa, ima narrativan qanqa pin kay ninapaq, performativa nisqatawan, llapan kay huñunapaq. Chay ñanninpiqa, qhelqaq panpampaqa, hoq ruwaq panpanpis

saywayoqmi kanku, chay saywakunaqa rikuchin imayna qhelqanwan ruwan, imanasqa qhelqan rikuchin, seqachinta qhelqaqmanta pin kayninta (Arfuch, 2002; Hall, 2010; Ricoeur, 1996; Butler, 2007; Attridge, 2011). Hina, chawpinasqa prosa nisqapi qhelqanpi chimpan, historias nisqata willakun, chaymanta pay seqachikun cultura quechuamanta qhari hina chaypi kaq: *Kilku Warak'a*.

Qhelqankuna ukhupi kaq hina, prosa nisqa qhelqankunaqa, autoreferencial nisqa qhelqakunapi, académico nisqa qhelqakunapipuwán, t'akanakunman. Qhelqakunaq autoreferenciales nisqa ukhupin kashan “Sublevaciones indígenas”, qhelqasqa monografía nisqa Hatun Yachaywasipaq ruwasqa (Alencastre, 1942c), “Chiarakce” qhelqanqa, Chiarajemanta (Kilko Warak'a, 1943), *Dramas y comedias del Ande* (Alencastre, 1955) aranwankuna mast'arikuyninpi, *Kunturkanki, un pueblo del Ande* crónica nisqapuwán, Kunturkankiq paqarisqanmanta (Alencastre, 1961). Kikin académicos nisqa qhelqankuna ukhupin tesis *La alfabetización en el Perú* tarikun (Valencia, 2002, p. 16) mast'arichisqa 1945 (Degregori de Nieto, 1958, p. 24), *Fonética, semántica y sintaxis quechua* (Alencastre, 1953) sutichasqapuwán, hoq qhelqakunapis, artículos de interés literario nisqakuna, lingüístico nisqakuna utaq pedagógico nisqa, phisqachunkaq wata ukhunkunapi, soqtachunkaq wata ukhunkunapi, mast'arisqa (ver Referencias Bibliográficas).

Wayna kasqanmanta qhelqankunapiqa, Alencastreqa rukuchin socialismo americanistaman “neoindianista” nisqa munayninta (1942c). Ichaqa, Kunturkanki willayninpi (1961), poqosqa kawsayninpi qhelqasqa, rikuchin hoq tayta hina kayta, kariy hina kaytapuwán rikuchin, mistikunapaq, “indígenas” nisqapuwánpas paykunapaq. Chaywanpas, kay qhelqaypi socialismo ukhupi nisqamanta, cusqueñista nisqa willaykuy kan, anticentralista nisqa willakuypis kan, rimaynin ukhupi. Académicos nisqa qhelqankunapi, payman aswanta qoqon runasimipimanta linguístico literario nisqan, tanqakunanpaq.

Qosqopi Hatun yachaywasipi Alencastre qachapakuq riq kaspá, mecanografiado nisqa ruwaynin kakun, “Sublevaciones indígenas” (Alencastre, 1942b), Curso “Seminario de Sociología Nacional” sutichasqam qorqan, Jorge Cornejo Bouroncleq hamawt'an kaqtin. Iskay wataña yachapakuq kaqtin, chay curso nisqata aparqan, Facultad

de Letras nisqapi, wata ukhupin hoq monografía nisqa qhelqata apanan karqan, Perú suyuq ukhunpi sasachakusqankunamanta. Qhelqaqa, seq'enkunapin pantasqakuna rikhurimun, lapicero nisqawan allchaykuna kan. Puchukaq raphipiqa, paypa ruwasqan kaqta saqerqan ahnata qhelqasqa: “Cuzco, noviembre de 1942. Andrés Alencastre G.” Castillasimipin chay monografía nisqa qhelqasqa kashan, runasimipi sutiukunaqa, llaqtakunaq sutinkunaka, runasimillapi qhelqasqata saqen. Chaypin, nin imaqtinsi awqanakuykuna kaq, llaqta runakunaq ruwasqan ukhupi, waranqa isqonpachaq iskaychunka hoqniyoq watapin, imayna chay Hatariy karqan, Layo llaqtapi ruwakusqan, chaytawan nimurqan. Kay qhelqaqa qallarín iskayyaspa “revolución” nisqamanta, “sublevación” nisqamantapas. Sapankamantan yupayta orqoyqan, políticas nisqan karqan revoluciones nisqa, sociales nisqa karqan sublevaciones nisqa. Hina, ñawpaqkunaqa karqan “reacciones bruscas del conglomerado social, ante el trágico estímulo de la tiranía de los gobiernos” nisqa (Alencastre, 1942c, p. 1); chaykama iskayman hamuykunaqa, alzamientos nisqa nirqanku utaq rebeliones nispa, llaqta runakunaq chhapchirininkunan kan, nispa, “súbitas reacciones ante la explotación de las clases dominantes a las dominadas” nispa (p. 1). Alencastreqa manan ninchu, ashkha Perú suyuq urinninpi hatariykuna kasqanta, Layo llaqtaq hatariynin ñawpaqninpi, waranqa isqonpachaq iskaychunka hoqniyoq watapi, monografía nisqa ukhunpi, manan maypipis ninchu, chay Hatariypi wañuq Haciendarunaqa, taytan kasqanta willakurqanchu. Willakuyninpin nin, chay hatariyqas karqan, “wasimasikunaqa” manan munarankuchu mistiq Luis Condori akllanankutaqa, Layo llaqtamanta gobernador kananpaq. Chay wasimasikunaqa, yachasqaña karqanku, kamarichikuqkuna kananpaq “wiraqochakunata”, llaqtamanta subprefectoq ñawpaqenninpi atipakurqankus chaypi kamachikuq kanankupaq.

Alencastreqa willakun asha ruwasqakunata, mana paymanta lloqsisqa hina. Chay “indígenas” nisqa huñunakuykunata rikuchin, imaynatan runakuna ruwarqanku, imaynatan qhawarqanku, imaynatan wasimasikuna Manuel Zapata¹⁵ sutichasqaman akllarqanku kamachikuq kananpaq. Wiraqocha Manuelqa, “indígenas” nisqa ukhupin masinkuna karqan, cheqneqninkunapis karqan chaypi. Awqankuykuna paykunawan astawan lloqserqan Hatariy ukhupi. Chay ukhunpi, hoq Manuela kamachiruwaq runanqa wasancharqan. Alencastrepaqqa khayna karqan: “Chhaynatan ruwarqan, runakunaq yawarnin munakusqanmanta, kamachisqa runaq nunan llalirun” (p. 7). Cheymantaqa, Langui llaqtamanta, Layo llaqtamantapuwán, tawachunka wasimasikuna risqaku

wafuqpa kurkunta qespechiq, hoq mna chanin tinkunakuypi, kinsachunkatawayoq wafiusqa “indios” nisqa karqan. Layo llaqtapin, mistikunaq wasinkunapi, “indios” nisqa wasinkunapipas, “ikmakunaqa waqarqanku, manataytamamayoqkunapas waqarqanku, chay phutiqa atiparunmi chay llaqtataqa, ñawpaqqa kusikuyniyuq, allin mirayniyoq karqan” (p. 10).

Chay “sociológico” nisqa qhawaymantaqa, Alencastreca nin, “indígena” nisqaqa, pusasqa karqan, “alucinado” hina churasqa, hataryman rinanpaq, “la restauración del Tahuantinsuyo” nisqata kamariyanpaq; sapallan waqate kasqanmanta huñunakuypi hatariyman rirqa, hina, nin, sapachallan kaspapaq manan hatariykunmanchu, nispa “kikin runaq, payllataq huch’uyman churakusqa”; paytaq “yawarnin munakuq”, Imaynatan Mamaniqa mistikunata wasanchasqaqpi rikukun (p. 12). Alencastrepaqqa, “campesinado indígena de la sierra peruana” sutichasqaqa, awqanakullapin karqan, siglos nisqapi, ñawpa willaykuna nisqa hina, ashkha hatariykunapin, sarunchaykunapipas karqanku, hatun Kamachiqkunaqa upallanku. Hatun kamachikuykunatan p’eqay qhawayninta churan, kay Castilla, Leguía, Manuel Prado, chay “indígena” awqanakuyta, yachaywasikunawan thanichiya munarqanku, mana thanichisqankumanta, socioeconómico nisqa kaqtin; Pradoq haykuyninta p’eqay qhawaspa, Instituto Indigenista Interamericanopi haykusqaqmanmanta, México hawa llaqtapi, Marxpa nisqanta hina, oqarin.

Tukukuyninpi, México, Argentina, Paraguay, hawallaqtakunaq ruwasqanta oqarispa, phisqa yuyaykunata qon, Marxista nisqa, continentalista yuyayninmantawan uyarisqa hina, yachapayaspa hina, chay pachakunapi kaqta hina (Favre, 1998). Hina, Congreso de Pátzcuaro hina, Alencastreca (1942c) nin, “problema indígena” nisqa sutinpi, nispa:

Perú suyupi chay millay kasqanta, allchanapaqmi, hoq pamapaman yanqa llakikunata saqerparispa, literaria nisqa wahasqankunata saqerparispa, yanqa waqaykunata saqerparispa, kay phisqa teksisqa patakunata qon:

1° Chay latifundios nisqakunata phakminanku, ñawpaqta gobiernoraq rantinan, títulos de propiedad legal nisqa, kashaqtinpuni, llapa runakunaman rakinapapaq, chaymanta, millay qechusqa hallp’akunata kutichispa.

2° Llaqtakunaq utaq markakunaq Cooperativismo Agrarioman yanapayta qonan, mosoq teknikakuna nisqawan yachachispa.

3° Allin yachaywasikunapi erqekunata yachayachina “mana paykunallapi yuyaq, mana hoqkuna saruq kanankupaq, chayta yachachispa; mana paykunalla millay hatun kayman churanankupaq, mana taytamamanku pisichachiq kanankupaq”

4° Mistikayta phanchiyman tanqarisna, chimpanasqa, divergencia racial nisqata chinkarichinapaq.

5° Kamachiqkunaman mafiakuy, Código de Legislación Indígena nisqa qomunankupaq (p. 17).

Chayllaman, kay monografía nisqa qhelqamantan “Chiarakce” (Kilko Warak’a, 1943) alayriman lloqsen, castillasimipi hoq chika qhelqa, Alencastreq ruwasqan, “Folklore” nisqa, hoq k’iklluchampi rinanpaq *Túpac Amaru* sutichasqa revista nisqapi. Túpac Amaru nisqa sumaqllisqa, allin churasqa kananpaq, revista nisqa karqan, chaypin K’anan llaqtamanta capital nisqa Yanaoca llaqtaq waqmananta sayarinanpaq ruwasqa, pacha kununuytan hap’isqa. Chayrevista nisqapin, hoq yachaysapa, hamawt’akunaq, qhelqaqkunaq, ruwasqanmi kaq. Alencastreq qhelqanqa, *Kilko Warak’a* sutillawan seq’esqa karqan, chaypin churasqa, K’ana llaqtapi, mistikunawan, runakunawan ima, awqanakuymananta. Alencastreqa nin, “sonqomanta ruwasqa sumaq rimayninkuna” sapa llaqtaq, cheypi llapan kasqanwan watakun. Chay watakunapi, lenguaje neoindianista y telurista nisqawan, paypa rimasqanpi rikukun, K’ana llaqtamanta, sumaq qhelkanpi qhawakun. Neoindianismo telurista nisqa –qhelqaqkunaq ruwayninpi qhawakun paykuna Uriel García, Franz Tamayo, Jaime Mendoza, Ricardo Rojas– Hamut’ayniyoq qhelqaq, Oswald Spengler (Tamayo, 1980: p. 201-201; Gutiérrez, 2007, p. 45-51) tanqayninwan, “alma del paisaje” nisqanpuwan (Favre, 1998, p. 62). Chey qhawaymantapacha, Alencastreqa, folklore nisqatan rikun “el alma misma de los pueblos” nispa (Kilko Warak’a, 1943, p. 61). Willaykuyninqa, manan orqoncho chay pampakunapi lluy saruchaykuykunata. K’ancharichinmi, ñawpaqman apaspa, sumaq kusikuywan kawsaypi ruwaqkunata, “sumaq k’achay k’achay p’achasqa p’asñakuna”, takinku “tinkunakuy takita”, “atipaq maqt’akuna” nisqaman (Kilko Warak’a, 1943, p. 61).

Ña nisqa kashan, manaraq Hatun Yachaywasiman haykushaqten, Alencastreqa, costumbrista aranwakunatan ruwarqan, chay ukhupipis t’upsirqan. Doctor en Letras sutichasqata orqoqtin, kasqan watapin, filólogo nisqa, historiador nisqa Georges Dumézilpis, Francia hawallaqtapi, *Fêtes et usages des Indiens de Langui*, mast’arichisqan, Andrés Alencastrewan, coautor nisqa, runasimimanta traductor hina (Alencastre & Dumézil, 1953). Dumézilqa, runasimipi Qosqomanta aranwa ruwaykunatan pallayta munaspa, wakin makiwan ruwasqa qhelqakunata hap’irqan,

cheymanta hoqman churarqan, qhepa watakunaña mast'arichirqan, (Itier, 2000). Chay munasqanmantapachan, *Deux pièces «costumbristas» Qhiswa de Killku Warak'a* (Andrés Alencastre G.) (Dumézil, 1954) mast'arichirqan, “C'allacuy”, “El pongo Killkito” kaqku, francés simipi, kikin qhelqasqapi kaqtapas.

Hamuq watamanqa, Alencastreqa, *Taki Parwa* (Killku Warak'a, 1955) qhelqanta mast'arichirqan, aranwan qhelqankunawan ima, *Dramas y Comedias del Ande*, sutichasqa (Alencastre, 1955). Patarapiqa, qhasqonki hina Luis Nieto Mirandaqa hoq huch'uy reqsichikuyta churasqa, chaypin riman imaynatan munay cheqaqta seqachikuna ruwasqankumanta, imayna simiwan rimasqankuta, “hoq mich'uy wisisqa, kawsaq; hoq chharqo, awasqa simikunaq, chaymantan lloqsin hoq misti rimay, llaqtarunanchiskunamanta”. *Cholo* Nietoqa kay qhelqapin runakunaq qhelqanninta k'ancharichisqa, kikin runanchiskunamanta kaq hina. Qhelqaq mañakuyninmi polítican, culturalmi: manan aranwanpi costumbrismo nisqa, realismo nisqawan churanakunkuchu. Hinataqmi, hoq fotografia nisqa Alencastremanta, rikhurin pataraq ñawpaq raphinpi, Alencastreqa kashan ponchuyoq, chukuyoq ima, kay rimaywan qatisqa: “Munakuy, mana p'enqakuspa, ruwayyachayninchiskunaman munakuywan hap'inanchis”.

Alencastreqa aranwankunata rikuchin, cuadros costumbristas hina kamarisqa “mana qasi waynayninpi”, “Perú suyuq urinninpi kaq runakunaq kawsayninta” qhawayninpi (Alencastre, 1955, p. 3). Aranwanqa qhawakun, sonqoq rurunkuna hina, chay tupaywan ruwasqa, “sonqon ukhupi k'irisqa hoq qhawakuqmanta” (p. 3). K'acharichin “peruano nisqa simita”, “elemento cultural” nisqawan hina, aranwanpi churasqa, Perú suyuq urinninpi kaq rimayninwan ruwasqa, runasimiq, aymarasingimiq, castillasimiq ima “lingüística mismisqa” nisqawan; imankunawan kaq “pichakunanpaq, kallpakunawan churashaqtin ima, yachaywasikunapi, Hatun yachaywasilinapipis” (p. 4). Chay hinapiqa, fonética qhelqatan hap'in, chaskisqata “yachaysapa runakunaqmanta, tumaqayakunaqmantapuwan nisqankumanta” (p. 4). Pataraq tukukuyninpiqa, fonetica qhelqanta churarqan.

Dramas y comedias del Ande sutichasqapin, phisqa aranwakunataq churan: “Los Arrieros”, “C'allakuy”, “El ayllu de Qhapatinta”, “El pongo Killkito” y “Los cumpleaños de Catita” sutichasqapuwan. Alencastreqa, kinsa ñawpaqkunatan dramas nisqawan

churan, iskay qhepapi kaqtataq, comedias nisqawan churan. Dramas nisqakunata, kinsa actos nisqatan hap'in, comedias nisqakunaka, hoqllata. Hoqlla, Arequipa llaqtapi kaqlla lloqsin chaymanta, K'ana llaqtapi ruwakun, Yanaoca wahakun chaypi, puna niqa patatapis wahakun chaypi. Llapankunaqa, fotografias nisqawanmi kashan, chaymantapas, chay kinrayninqa huch'uy rimaykunawanpis, castillasimiwan utaq runasimiwan churasqa kashan. Chay ukhupin, pusaq fotografias nisqa, chunka partituras musicales nisqa, waynokunaq qhelqan, runasimipi utaq castillasimipi. Manan p'achankumantachu ruwaqkunata reqsechikun (fotografias nisqapin chayta reqsikun), rimayninkuna rayku, ruwasqankuna rayku, mistikunawan, "indios" nisqa runakunawan, wiraqochakunawan ima tupayninkupi, chayta whawaspan chayta reqsekurqan. Sapa kutinmi, "cholo" nispa, castillasimi yachapakuq runakunata wahakun, Killkito hina. Takita, uhanata, qeqafokunaq ruwaynintawan, sapa kutin wahakun chaypi, chay ukhu ruwaykunapin lloqsin, vino nisqa, pisco nisqa, wiraqochakunaq q'ochurichiyinkunapi. Ashkha, cigarros nisqa, misti mayordomo nisqawan pitasqa; ichaqa cocaqa "indios" nisqakunallaman churasqa kan. Castilla simin aswanta rikhurin, sapa runasimipi rimanku chayqa manan t'ikrachinkuchu castillasimimanqa. Iskaynin aranwankunapas Francia hawallatapi mast'arisqa kaqtin, manaraq aranwanqa¹⁶ aswan k'uskisqawan mana reqsechikuniyoq kapun.

Aranwankuna ukhupi, sapanka, sankankupin hoq neray kanku. *Los Arrieros* sutichasqapin, hoq mana taytamamyoq waynamantan willakun, Ciro sutisqa, qateq hina Don Ciprianoqpi llank'an, paypan recua nisqa, hacendado nisqa kan. Ciroqa kamachiqnintaqa "explotador", "miserable" nisqawan wahan. Aswan wayna kashaspa, paymi llapan qateqkunamantan qollana kan, waykenkuta hinan paykunaqa payta rikunku. Waqoto sitichasqaq masinmi, hoq layqaq "indio" qhepa hamuq kawsayta rikuku. Alencastreqa k'ancharichinmi qateqkunaq sumaq waykenten hina kawsasqankumanta, runasimipi takikuna kуска munasqankumantawan, yaravi nisqakunata takisqankumanta, marinerakunatawan, waynukunatawan takispa. Arequipapin chaykuna ruwakun, qallarriyninmi qokun, Cirowan, hoq hacendado nisqa ususinwan sawakusqankuman qhepanta, chaypi willakun, kay ususinsi Don Ciprianoqpa chichu onqoq wiksayoq kashan. Kaysi tukukun, Don Cipriano qonqayllamanta wañuyninwan, Ciroq ayqeyninwan, warmichakuqninpa waq'a kayninwan, sumaq suyaykuyta qateqkunaman churasqa, wañusqamanta rucua nisqakuna paykuna hap'inankupaq.

C'allakuy sutichasqapin, willakun, K'anamanta hamuq don Timoteo Inka Gonzaleswan, bachiller nisqa Cervandino sullk'a waykenwan, sapaq yuyayninkumanta churakusqankumanta. Chaykuna apakun don Timoteoq haciendanpi, chaypin *C'allakuy* q'ochurichiy apakun, pinkuyllukunaq takiyninpi. Chay q'ochurichipin khaswata tusunku, aqhata ukyanku, pisco nisqata; cerveza nisqatawan bachiller nisqaq aypuriyninwan. Cervandinoqa, Lima llaqtapin yachaywasikunaman haykuq karqan, manan chay ñawpa q'ochurikuykunata munaqchu, don Timoteo ichaqa, chupullunkunata hark'an, "k'anaruna 50%". Iskayninku rimasqanpin, ñawpakunaq q'ochurichiy apakuqtin, mana mistiq munasqanta qhawachikun, mana chaniyoqman tukuy, Cervandino hark'akusqanmanta, neoindianismo nisqa don Timoteoq hark'asqanmantawan.

Don Timoteo: (...) Sumaqllikunanchismi, naman hayk'ay pisipana, sutinchis patapi hina Inkas nisqa kananchismanta. Indios nisqamantan hamunchis, K'anarunakunamanta, kay hallp'akunaq qatakuwasqanchismantan, yawarmantan mistikuna kanchis, nunanchismantataq neo-indios nisqa kanchis, chaytan nini, ari, Uriel Garcíawan, llapan Perú suyupi tiyaqkunanan neo-indios nisqa kanku, phankankunapis europea nisqa kaqten, rurunqa kikin india nisqa ch'uyapunin kanqa (...).

Cervandino: (...) Nokanchispi resqsekusun nispa niwanki. Noqan wichaypi kaq nunaywan reqsekuni, manan chupulluykunata yuyarinaypaq hap'inichu, manan paykunawan sumaqllikunaypaqpis kanchu, noqamantan sumaq wichaypin kani, sapa p'unchaymi noqallamantaq atipakunay. Manan psicología nisqayta kutinpuchiymanchu, kay huch'uykunaman urayachinaypaq (...) hoqtawan, kanqa ima hatun hinataraq mistita qhawachinki. Noqapaqqa chaymi mana chaniyoq kan, biología nisqa, llapa ciencia nisqapis, qhawachinkun hibridaje nisqaqa urmayunapaqmi, mich'uyqa, nitaqmi kallpankupis kanchu, chey hinapin, mana suyakuypaqmi chay nuevos indios nisakuna, llapan continente nisqaq sasachakuyninkuna allchanakupaq.

Don Timoteo: (...) Saqellanin kay bachiller nisqa wayqeytaqa, noqanchismanta pay hap'in psicología distinta nisqantaqa, manan neo-indio hina kanichu nispa, mismisqa Lima llaqtapi, occidentalismo nisqawan k'anchaychikuspa. Ichaqa, manan saqeymanchu, hayk'aqpas saqeymanchu, mistikunaq sumaq, allin kayninkuta mana umanpi hap'inantaqa, chay patankiqa, Perú suyunchispiraqtqa kashaspa. Cienciataña wahakuqtenpis, noqa nini mistikunaq ruwayninkunawan, ñosqonninpa ashkha ruwaykuypi. (Alencastre 1955, pp. 42-43).

Chay apakusqanmin, ichaqa, "tinterillo" nisqanwan t'ikrarukun, Eutropio paqtachaqa, don Timoteota ch'achanawasi ukhuman churarqan, hoq ruwaymantan, chay q'ochuriypi apakusqan. Tukuyninpaqqa, hacendado nisqa ch'achanawasimanta lloqsesqanman, churinpa wañusqanta yacharqon, chaymantataq, "india" nisqa, Paskucha sutiyoq Cervandinoqpa wawanta hap'in; chaymi pay, mistinayaypa rimasqanpas kaqten, don Timoteoq qatisqan, Paskuchawan sawakun.

Ayllu de Qhapatinta sutichasqaqa, don Froilán sutichasqamanta, Sergio sutichasqamantapuwán sasachakuyninkunamanta, Sergioqa churinmi. Don Froilánqa imanaqtenmi Chile hawallaqtapi, medicina nisqamanta yachapakuyninkunata saqerqan nispa, comunisqa nisqa kananpaq, phiñakun chaymanta. Chay rantintan, chay “indios” nisqa, sarunchayusqanmantan Sergioqa phiñakun, cheymantan don Froilánqa ch’achanawasiman, soqta killata wisk’arachin. Qhapatinta sutichasqa, hoq “indio” chay hacienda nisqamantan, Sergiowan llank’an, comunidadpa legal reqsechukuyninta masqhaspa. Qhapatintaqa chay kamachikuqnintaqa, “gamonal” nispa wahan, runasiminqa castillayanasqan rimayninpi qhawakun. Qhelqaqqa churan imayna utisqan kurarkuna khawanku waynakunata. Kaymi apakun, waranqa isqonpachaq tawachunkayoq watapin, chaymantaqa pachata p’itachin waranqa osqonpachaq tawachunka phisqayoq wataman, haniendaman chayaspa, ashkha fiusqamanta kancha, chaypin hoq warmi hamawt’aq, izquierda nisqamanta diputadoq, paykunan aylluq mosoqyakuninmantan allinta rimanku. Llapa cheypi kaqkunan overol nisqawan churasqa kaqku, Qhapatintaqa, “camarada” nisqaman tukuyusqa, hoq hatun rimanypin hoq chharqosqa runasimipin, castillasimiwan riman, “vuy hablar en Runasimi para qui tudus cumprindan” (Alencastre, 1955, p. 85), chaykama Perú suyuq unanchatawan, llaqtarunakunaq unanchatawan maywinku. Chuqu ninriwanmi hina rikukun, mana chay ukhupi takikuna kaq, “himno escolar campesino” nisqalla ceremonia nisqapi uyarikun. (p. 84).

Rikuchin imayna hoq niray kanku kay darmas nisqa, comedias nisqapuwán, manan kikichallankuchu. Chay dramakunapiqa rikhurinmi ashkha hoq yuyaykunamanta, mosoq waynakunaq ruwayninkumanta, lluy qhawanakuy, misti allukunaq ukhunpi chaymi apakun. Ichaqa, comedias nisqapiqa as susigollawan apakun, *El pongo Killkito* nisqawan, *Los cumpleaños de Catita* nisqapipis, kaykunaqa as aypaylla, atinalla kanku. Iskayninkun, kinsachunkaq watankunapin, iskaynin comedias nisqakunaqa mast’arichisqa karqan runa qhawanapanpaq, cheynaqa, dramas nisqa fiawpaynintan qhelqakurqan. Astawanpas, iskay niray runakunaq qhawanapanpaqmi ruwasqa karqanku. Hina, chaykaman *Los cumpleaños de Catita* sutichasqaqa kakun, hoq llaqtamanta yachapakuqkunaq as kawsayninmanta qhelqasqa kan, catedrático nisqamanta, Don Policarpopi qhawakun imaymana ruwasqanta qhawakun, chaymanta, yachapakuq waynankunamantapas, kumpari Policarpoq ususinpa hoq paqarisqanmanta

q'ochurikuyman aypurisqa kanku; *El pongo Killkito* sutichasqapiñataq, hoq munanakuymanta qhawakun chaypi, kamachikuqmanta ususinwan, Marianita Flores sutichasqa, pongo nisqa haciendamanta Killkito sutiyoq. Chaymi apakun, Killkito sutichasqawan, misteray mayordomo nisqa Crisosto sutichasqawan, rimasqanku ukhupin, Crisostoqa manan munaranchu chay Marianitaq ñawinchayta, qhelqaytawan, pongoman yachachinanpaq, patrón nisqa kamachikuyninpas kachun hina. Killkitotaqa, Crisosto mayordomoqa “indio”, “cholo” nispa hawaq kasqa. Tukuyninpaqqa, Marianitaq q'uchurichiynin ukhupiq, allin runasimipi iskayninkuwan rimaq, chaypin Killkitoq munakuskanmanta willakun.

Soqtachunkaq watankunapin, Andrés Alencastreqa *Kunturkanki patarata mast'*. *Un pueblo del Ande* patarata mast' achirqan. (Alencastre, 1961). Chay patarapin, crónica nisqa ruwayniyuq kan, ñawpaq ruwaymanta willakuy hina kan, watan, watanmanta imakunatachá ruwakun, hina willakuy. Llapachanmi, castillasimipin qhelqasqa kashan, ichaqa, topónimos nisqa, hoq sutikunawan ima, runasimillapin kashanku. Paypa willakusqan hina, qhelqasqa kashan, kawsaymanta, llaqtaq kawsayninmantapuwan willakun chaypi, ashkha anécdotas nisqa cheypu kan, chaypin qhelqaq willakun imaynatachá ruwarqan chay, ñawpaq sutichasqa Sillakunka hinata, El Descanso nisqaman tukuchisqanmanta, capital nisqa Kunturkanki distritumanta. Alencastreqa, yuyayninkunatan ch'atan, imayna huch'uychanmantapacha, wayna kaqtinpis, imaynatan qallarirqan chay mosoq distrito nisqa paqarinanpaq. Ayllunwan, kamachi ruwaqkunawan kusqa, imaynatan chayaraqanku chayman, willakun, distrito nisqapi tukunanku kama, paywan ñawpaq alcalde nisqa kaynintinwan. Paqarichiq kasqantan k'ancharichin, umalleq kasqantapuwan, “distritoq sutintapas, capital sutintawanpas, kay siwkkuna qhelqaqmantan churasqa kanku” chayta nispa (Alencastre, 1961, p. 10).

Chay prosa académica nisqamqnta qoqoqpin, waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapin, Alencastreqa *Lecciones de Quechua (Qheshwa)* mast'achirqan, “QUESHWA nisqa, allin qhelqanapaq, rimaq, técnica orqosqanta, hoq wata hunt'a ruwasqa, Hatun Yachaywasipi, ñawpaq wata ukhupi, waranqa isqonpachaq tawachunka isqonniyoq watapi, Letras yachapakuqninkunawan kuska ruwasqa” ñawinchanapaq churasqa (Alencastre, 1950, p. 116). Yachaninanpaq, clases nisqakunapin, dramas nisqa *Ollantay*, *Uska Paucar* sutichasqatawan, hap'irqan,

Arguedaspa kay qhelqantawan hap'in, "La Literatura quechua en el Perú. La literatura erudita" (Arguedas, 1948). Chaymantañan, tesis doctoral nisqata rikuchin (Alencastre, 1953) hoq artículos breves mayt'utawan, runasimiqa lingüística nisqamanta "Fonemización y Graficación del Runasimi" chaypin churan (Alencastre, 1958a), "Escritura fonética del quechua" (Alencastre, 1963b), *Método sencillo para aprender el idioma Quechua* chaykunatawan chrarqan (Alencastre, 1972). Kay qhelqakunaq ukhuniqa, runasimi qhelqakunamanta chaniyoq, paypa yuyaychakuyninkuna, hamut'ayninkuna, paypa imayna churakuynintapuwan churarqan.

3.2. Imamantawan, imayna kaqninkunamantapuwan patarankuna

Andrés Alencastreqa, fiawpaqtaqa, castillasimi, runasimipipuwán harawinkunata mast'arichirqan; chaymantaña, runasimillapi patarapi harawinkunata mat'arichirqan (Quispe Collantes, 2018b). Waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapaqqa, Arguedas, nisqanmantapacha [1955], Alencastreqa, fia qhelqarusqaña "Puma" cutichasqa harawita, "El hundimiento de Sicuani" sutichasqa harawitapuwan (p. 305). Waranqa isqonpachaq tawachunka hoqniyoq wata ukhupi, waranqa isqonpachaq tawachunka iskayniyoq wata ukhupipuwán, iskay simipi harawinkunata mast'achisqan, "Puma" sutichasqa harawinta, *Waman Puma* revista sutichasqapi (Kilko Warak'a, 1941), "Ayacucho yo te saludo" sutichasqa harawinta, *Huamanga* revista sutichasqapi (Kilko Waraca, 1942). Phisqa wataq qhepantaqa, *Canas i sus relámpagos*, patarapin (1947) iskay harawinkunata castillasimipi mast'achisqan, "Laramani" sutichasqata, "Canto a Layo" sutichasqatawan; iskay qhelqatawan "folklor" nisqamanta, verso nisqapi qhelqasqa, "Los estudiantes" sutichasqa, "Los caneños" sutichasqapuwan; runasimipi hoq harawitapuwan "Tupacc Amaru" sutichasqa, runasimimanta, castillasimiman t'iqrayninwan churasqa (Kilku Warakca, 1947). Chaymantaqa, IAA revista nisqapi, *Illimani* sutichasqata, mast'arichirqan, runasimimanta, castillasimiman t'iqrayninwan (1952).¹⁷

Andrés Alencastreqa, hoq "ch'uya" runasimitan *Taki Parwa* (1955), *Taki Ruru* (1964), *Yawar Para* [1967] sutichasqa harawinkunapi churarqan. Kinsachunka harawikunatan *Taki Parwa* sutichasqa hap'in, kinsachunka hoqniyoq harawikunatan *Taki Ruru* hap'in, tawachunka iskayniyoq harawikunatan *Yawar Para* hap'in. Sapanka punkunkunapin, *Kilku Warak'a* hinan, qhelqasqanmanta lloqsín. Chay ukhunkunapiqa,

Qosqorunaq, Mariano Fuentes Lira sutiyoqmantan, llapan llimphinkunata churan, chay watankunapiqa paysi director nisqa, Escuela de Bellas Artes del Cusco sutichasqamanta karqan; chay llimphikunatan, Alencastreqa, hoq huch'uy qhelqakunawan kuska churarqan. Patarakunapi, punkunapi hinan Fuentes Liran ruwarqan, chaypin ex libris nisqatapiwan pay seq'enta churarqan.

Qhawanapunin, Alencastreqa watasqa hina karqanku Mariano Fuentes Lirapuan phisqachunkaq ukhunpi watakunamantan kallpachakurqan chay watayninkuqa, Fuentes Lira llinphiqqa, Bolivia hawallaqtapi exilio nisqapi kasqanman, qhepanta reqsekuranku paywan, (de 1935 a 1950), chaypin Escuela Indigenal de Warisatnina sutichasqapi, yachayniyoqkunawan, Fuentes Liraqa tuparqan, chaymantaqa, Escuela Nacional de Bellas Artes de La Paz, hawallaqtapin, hamawt'a karqan (Crucinta, 1998, p. 59). Qosqoman kutinpuspaña, Arguedas nisqan rayku, Fuentes Liraqa, Escuela Regional de Bellas Artes del Cusco sutichasqaman, allchayninman churakusqa. Paymi, director nisqa kay Hatunwasimanta, kinsachunka wataq kuraqninta, waranqa isqonpachaq phisqachunka hoqniyoq watamanta, waranqa isqonpachaq pusaqchunka phisqayoq watakama (Crucinta, 1997, p. 87). Sumaq hamut'ayninpi, técnico nisqapi wasapasqanpi allin reqsesqan karqan, kunankamapis hoq Qosqomanta yachapakuqnutapas yachachishallanmi saquesqan. Escuela de Bellas Artes sutichasqaqa, kunapiqa, Universidad Nacional Diego Quispe Titosutichasqa kapun, Fuentes Liraq pinacoteca nisqayoqmi kashan. Waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapin, paypa sumaq ruwasqankunamantan, Julio G. Gutiérrezmi qhelqarqan:

Llinphinkunaqa, qollawmanta phanchirisqa ruwayniyoq, munay qochaq ankashninmanta, harawi lloqsesqanmanta, wichay ukhu hanankunamanta, apichasqan kanku: unukuna, aswan wichay pachamanta hanankuna (...) Oleos nisqa llinphinkuna –pachamanta qhawanakuna, khaka k'ewekuq kurku hina, yumanayypaq hina, llamiypaq munay rikhureq, llinphiqkunallaq reqsisqan, llinphiqkunallaq hap'isqan. Marunpi llinphinkunaqa lluy q'oñikunan kanku, aswan ashkha oqhekunayoq. Allin llinphiq, atipan, sumaq mana watupakuyyoq, ñina llinphikuna, harawi hina ruwasqankunapi, natural nisqamanta (...) Fuentes Liraq llapan llinphinkunaqa, k'ullupi llaqlasqankunapis –indo-mestiza nisqa ch'ila ukhunpi hamuq- figurativa nisqan kan, objetivista nisqapuan kan (pp. 46-47).

Mana *Qori Hamanq'ay* sutichasqata yupasqalla, INC sutiyoqpa editado nisqa, Fuentes Liraq ruwasqan punkuyoq, máquina de escribir nisqawan qhelqasqa, mana llinphikunayoq ukhunpi, Kilku Warak'aq hoqkaq kinsa harawinkunamanta patarankunaqa qhawachin, qhapaq k'anchayninkunata, sumaq llinphiqmanta punkuyoq,

34 x 25 centímetros nisqa as sayayniyoq, qatasqa ñina raphipi, impresión nisqaqa calidad nisqawanmi. *Taki Parwa* sutichasqapi, *Yawar Para* sutichasqapipuwán, mast'ariyninga imprenta Garcilaso sutiyoq, makinpi karqan (chaymanta editorial nisqaman tukuchisqa karqan), *Inka Rimay* sutichasqatawan, *Revista del IAA* sutichasqatawan editasqa; chaymanta, Taki Ruru sutichasqa pataraqqa editorial nisqa, H.G. Rozas sutichasqa makinpin orqokun. Qhelqaqpa makinwanpis sumaqta ruwayninpis qhawakun, sapanka sapkankanpi makinta churaspa, chay kinsa ñawpaqnen patarankunapi, allunpa nisqan hina.¹⁸ Chay hinata, harawinkunamanta patarankunaq patanpin hoq simp'asqa waskhachan, ashkha llinphikunamanta kashan, huch'uy washkhacha hinan churasqa kashan, tokapukunawan awasqa, munay simp'awan llapan pataraqqa watasqan kashan, qhipusqakunawan hap'ichisqa. Kay simp'akunan,¹⁹ punkunpunapi Fuentes Liraq ruwasqan llinphinkunapis, imayna chanin imakunawan qhawanapaq qhelqaq churasqanta qhawachinkun, harawin qhelqasqankunata allinchananpaq, kallpachinanpaq ima, churarqan. Cheywanpas, ashkha harawinkunaqa sumaq Fuentes Liraq llinphikunawan, impresiones serigráficas nisqakunawan, rimarinku.

Qosqomanta hamuq, awasqakuna hina, iconográficos nisqa, llapa harawikunaq patarankunapi, Alencastreq, ruwasqan proyecto literario nisqa, yuyaychanapaqmi rikuchikun, manan Qosqomanta runasimipi qhelqayllachu ahna, kurkunchiswan, ñawinchiswan ima qhawanapaqpis ichaqa, chaymi llamiypaq qoqon, imaginaypaqtapuwán qoqon, sapanka harawikunamanta patarakunata hoq neray k'epeta hina qhawakun, patarata qhawaspa objeto de arte nisqata hina, retablo nisqata hina. Ashkha arte nisqa harawikunaq patrankunapi qhawakun, manataq qhawakunchu prosa nisqa qhelqankunapi, chaypin documental nisqalla ruwayninkunaqa kan.

Lluy llinphikuna harawinkunamanta patarankunapi kaq, rimarinmi visión artística neoindianista nisqawan, mana Fuentes Liraq estilo nisqallawanchu, qhelqaqpa rikuyinllawanmi seqachirqan, harawinkunata hoq neray sumaqta churaywan munasqantin, ch'ullalla kanankupaq. Chay material nisqa churasqawan, legado cultural nisqa, suyaykuymi hamun, manan kikin sutinllata maskhayllapin riranchu; chaykunawanmi runasimiman qhelqaqpa sayayninta qhawachin. Martín Chambi kikin hina (Majluf, 2016), Alencastreq ruwasqan harawikuna qhelqankunapi kan, hoq chakakuna mast'ay munaynin, ñawpamanta llaqtakunaq yachayruwaykunawan,

mosoqkunawanpis rimanankupaq; rimayllawan, qhelqaywan, paypa ruwasqantapuwan k'ancharichispa. *Taki Parwa* nisqapiqa, paypa fotografia nisqapi, harawikuqqa Qosqoq usunwan p'achasqan sayan. Paypa fotografia nisqapi kay huch'uy qhelqayta apan: QHARIKAYQA YUYAYKUSQANCIS HUNT'AYMI.

Kay formal nisqa qhwakuypiq, Kilku Warak'aca sapa kutin harawinkunapi churarqan runasimi harawikunapi kaqta, kay dístico nisqa, paralelos semánticos nisqapuwan hina.²⁰ Ichaqa, *Ollantay* sutichasqaman allin qhawayninpi, harawinkunapi churan rima asonante nisqata, versificación de arte menor nisqatawan, chaypin lluy estrofas nisqakuna tawa versos nisqamanta, as chikanllataq estrofas nisqakuna soqta versos nisqamanta. Imamantan nisqa pampanpiqa, llapn harawinkuna patarankunapiqa seres míticos nisqamantan riman, puna andinamanta kaqkunantan riman utaq Qosqomanta; Apukunatan wahan tukuy sonqonwan, hoq sayaykuyninwanpis yaqa k'amiy hina; ashkha versos nisqapin churarqan nanakuymanta kawsaykunata, mana munanakuy kawsaykunata ima. Perú suyupi kaq llqtakunatapam harawinkunata qhelqaspa qon, hoq Apukunamanpas, Machu Picchumanpas, Titicaca mamaqochamanpas.

Chay contexto social nisqa patanpipas harawinkuna lloqsesqankumanta, socialismo nisqa uyaychakuyninmantaqa waynayninpin chaywan karqan (Alencastre, 1947), arawinkunapi ichaqa indirecta nisqan chay socialismo nisqaqa. Chey, tradición cusqueñista nisqaqa astawan qhawakun, Luis E. Valcárcel ñan ruwasqanmantapacha, ñawpa willakuykunawan ima, ciencia nisqawan ima, inkario nisqamanta pakasqakunamanta orqonapaq, chaywan qellpusqa inkaístas qhelqakunapi watanapaq (Valcárcel, [1927]); Uriel Garcíaq ñan ruwasqanman hina, nunamanta churayniyoq, arte nisqawan mosoq indianismo nisqa seqachinapaq, yachayniyoqkunamanta aysasqa, mistikunamanta aysasqapuwan (García [1930]). Iskynin ñawpa andina nisqa willakuykunamanta qhanakunaqa, ñanta riqkun llaqtamanta yachayniyoqkunaq chaninninpi pin kay seqachiypi, aswan kikin hispanista nisqamanta. Chay mistimanta, “indio” nisqamanta p'alqakuypin, aswan sasachakuyta, simiq kallpachakuyninpi oqarirqan aswan kikin uyaychanapaq qhelqakuna ruwaypi; chay chawpinasqa chimpayninpi, “ch'uya” Qosqorunakunaq nunan.

3.3. Harawinkunapi qhelqasqa runasimi

Andrés Alencastrepa aranwankunapiqa andino castillasimitan hap'irqa, hinata, runasimimanta variedad Cusco – Collao nisqata; ichaqa harawin qhelqayninpiqa, manan chay kutinkunapi ruwasqakunata oqarirqanchu, paypa allchasqanllanta, paypa yapasqallanta churaspa, alfabética nisqa qhelqanapaq haywayninta qoh, paypa yachaqayninkunamantapacha, runasimipi lingüística nisqaq tanqayninmantapachapawan, k'uskiykunapaq, literarios nisqakunapaq, willanakunapaq ima. Chhaynata, ñawpaq harawinkuna mast'achirqanpin, harawikunamanta patarankunaa ñawpaqnenpiqa, allintan runasimitaqa t'ohachin, aranwankunapiñataq runakunaq rimayninwan runasimiwan, castillasimiwan chharqosqa kaq. Kay runasimiqa hap'iyinkunapaq hoq neraymi kanku aswan reqsesqa harawinkunamanta patarankunapiqa. Llapan qhelqasqa ukhupiqqa cusqueñista nisqa sayayninwan churasqa kan, harawinkuna ukhupipi willasqa kan; yuyaymanta ruwasqa qhelqawan aswan watasqa, harawinman sapaq qhelqata qonapaq, Alencastrepa wahasqa “escritura fonética” nispa.

Alencastrepa qhelqasqa runasimipi paypa churachusqa sutinmi rikunapaq wahakun. Kay k'uskiyipiqa chay ancha reqsesqa sutintan hap'ikun, *Kilku Warak'a*. Qhelqanpi t'iqraykunapaq imaynatan paypa ruwasqanwan, código escrito nisqawan, chay kutinkunapin chaywan allichakurqa qhelqanwan, chaywanpas, imaynatan ninku paypa ruwasqa sapaq qhelqanta, imayna qhelqasqa t'iqraynintapawan riq. Chhaynatan, paypa sutichachusqa hina hoq qhelqahunapi riq, *Kilco* hina sutichachusqanmanta, *Killco* hina sutichakuymanta, chaymanta *Killku* hina sutichakuyninmanta, chaymantaqa *Kilku* hina sutichakuymanta. Chay hinapin, *Warakca* hina sutichakuymanta, *Waraka* hina sutichakuymanta, chaymantaqa *Warak'a* hina sutichakuymanta haykun. *Warak'a* sutichakuypiqqa inkaico nisqa aswanta hap'ikun, K'ana llaqtamanta Provincias Altas nisqapin, ninmanmi kay rumikuna ch'ankanapaq ñawpamachukunaq maqanan, castilla simipi aswan reqsesqa “honda andina” hina. Ichaqa, *Kilku* sutichasqaqa, t'iqrachinapaqqa aswan sasan. Dumézilqa (1954) ninmi Gregorio suti kikillan hina (p. 1), Gonzálesqa (2000) runasimipi Andrésqa sutimanta huch'uychayasqa (p. 11). K'ana llaqtakunaq rimayninkupin, *Kilku* rimayqa hoq aswan kallpachasqawan aysasqa, chutasqa awaymi kakun. Chaymantan, *Kilku Warak'a* sutichachusqaqa nishu kallpawan chuta chutarispa simp'asqa, mat'i awasqa warak'a kakun.²¹

Ñawpaqnin académicos nisqa qhelqankunamantañan, allin llaqllasqa runasimipi qhelqankuna lloqsenanpaq ruwayninta qhawachin, Chaywanpas, mana paypa qhelqanpuni haywahanpaq kaqtin, Qosqopi qhelqasqa runasimitan, colonia nisqamantapacha, república nisqaman kama, chay qhelqasqankuta ñawpaqtaqa orqarirqan qhelqankuna ruwananpaq. Mana runasimimanta lingüística nisqapi kamachikuq kaqtin, runasimipi qhelqaymantan, “caos académico” nisqawan llapa qataykunku, chaymi apakurqan Academia Quechua sutichasqapi, kaqkunawanpis (Cerrón-Palomino, 1992, p. 139). Hoq hatun churanakuy ñawpaq watakunamantan kan, runasimipi qhelqakunanpaq (Godenzzi, 1992; Godenzzi y Garatea, 2017), manan thaniyninta tarispa, yuyaykunaq churasqa sayaykuykunamanta, chuchupakuy kaqtin, ima, hayk'a seq'ekunata, grafías nisqata churanankupaq chaymantapunin. sociolingüista nisqa, Rosaleen Howard (2007), nisqan nina:

Runasimipaq huntáchisqa, sistema ortográfico nisqa, alfabeto nisqa seqachiy malliyninpin, estandarizado nisqawan, churanakuykunatan paqarichirqan países andinos nisqapi, alfabeto nisqamantan awqanakuyman hina haykukun, ideologías lingüísticas ruwayninpin ch'uya tukukun (...) Sapanka qoqosqan huñunakuq sunturkunaqa --campo social nisqapi mana kasqanlla kaqkuna-chharqosqa hamut'aykunata churarqanku, soluciones alfabéticas kamariyninpi, nisqankutapas t'ikrachirqanku pachaq risqanpi hina (pp. 321-322).

Tempestad en los Andes (waranqa isqonpachaq iskaychunka qanchisniyoq watapi) sutichasqapi hinan, Luis E. Valcárcelqa as phifñasqa wahakuyman chayan, *Rebelión ortográfica* sayaq ukhunpi, “Inti Taytaq wawankuna, wifñaynintiq taytanchiskunaq siminta ch'uyanchana,” llapan sarunchakuy hispanista nisqamanta, pay qhawayninmanqa seq'ekuna “warmiyasqa” nisqapi qhawakuq, kaykuna hinapi “b”, “v”, “d”, “z”, “c”, “x”, “g” “q”; mañakuntaqmi chayman ranti “qhariyasqa” ancestrales nisqawan seq'ekunata orarinapaq, hawallaqtakunaqpis kashaqtin, “qharinchu K nisqata, W nisqatapuwan germánicas yunkakunamanta hamuq, egipcios purunkunamanta, tártaras pampakunamanta hamuq. Hap'isun J nisqata, árabes análogos nisqakunamanta. Qhelqasun Inka, mana inca nisqataqa” (p. 88).

Valcárcelpa, kinsachunkan watakunaq ukhunkunapi, tawachunkan watakunaq ukhunkunapipis, qhawanmi t'ikran, Estado central nisqamanta pachan, paypa makinpin karqan (waranqa isqonpachaq kinsachunka hoqniyoq watapin) hoq Comisión nisqa alfabeto seqachinapaq, fonético hamut'aywan; waranqa isqonpachaq tawachunka

soqtayoq watapi, chaninchasqanpi, ministro de Educación nisqa kasma, alfabeto nisqa haywakuyqa XVIII Congreso Internacional de Americanistas nisqamanta, waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapi; chaypin kinsachunka iskayniyoq grafías nisqawan churasqa “kheswa, aymara simikunapaq”: a, b, c, chh, ch', d, e, f, g, h, i, j, k, kh, k', l, ll, m, n, ñ, o, p, ph, p', q, qh, q', r, rr, s, sh, t, th, t', u, v, w, y, z (R.L. 49). Niño-Murcia (1995) ahnata ninmi, “alfabetos nisqakuna mana churasqa kaqtinpas kachun, kay mallinapaq ñawpaqpi kaqkuna normalización nisqapaqqa reqsesqan kananku [chaywanpas hamut'aspa] alfabeto oficial nisqaq qayllanpi, hoq ashkha runasimipi qhelqaykunapis kan” (p. 278).

Soqtachunkaq wata ukhunkunamantapachan, runasimiq oficialización nisqamantan chaninchasqa churanakuyqa, hanllallikunallapin churakurqan, diptongos nisqakunamanta imayna apakuypinpi, seq'ekunap p'uchukap rimaypi imaynan rinqa, codificación gramatical nisqamanta, rimaykunamantawan, mañakuykunamanta, puntuación seq'ekuna hap'inapaq, Niño-Murcia (1995, p. 279) haywasqanmanta hina. Ichaqa, siglo XX nisqaq ñawpaqnenpi kuskanmanta, cusqueñistas nisqa qhelqaqkunapaqqa, sapanka qhelqaq haywasqan grafía nisqakunaqa mana sasachakunapaq hina karqanchu; astwanqa, mana kay qhelqakunaman haymay qoyusqa, Qosqopi mast'aririnkunapipas. Hinata, tawachunkaq watan ukhukunapiqa, Andrés Alencastre, Hatun Yachaywasipi kawsayninta qallarishaqten, runasimipi qhelqayman churarqon, Víctor Navarro del Águilaq hamawt'anpa tanqariyninwanpipunichá. Waranqa isqonpachaq tawachunka kinsayoq watpiqa, phisqa vocales nisqawan, Chiaraje takitan seqachirqan, hoq castillasimiwan chharqosqa runasimipi, chayman Alencastreqa t'iqraynintan yapasqa (Kilko Warak'a, 1943) (Hoq Maru):

Hoq Maru: Chiarakce taki

T'iqraq: Andrés Alencastre Gutiérrez

*Amamari manchanquichu
Huaykcey fulano
Rumi chicchipi caspapas
Wifalay, wifalay.....*

Nunca has de tener miedo
¡¡Hay!! hermano
Ni en granizada de piedras
Wifalay, wifalay.....

*Amamari manchanquichu
Huaykcey fulano
Yawar unupi caspapas
Wifalay, wifalay.*

Jamás conozcas el miedo
¡¡Hay!! hermano
Aunque un río de sangre te ahogue
Wifalay, wifalay.

*Rumi chicchipi caspapas
Huaykcey fulano
Confites jank'allan ninqui
Wifalay, wifalay.*

Aunque granizo de piedras te acose
¡¡Hay!! hermano
Di que es lluvia de confites
Wifalay, wifalay.

*Yahuar mayupi caspapas
Huaykcey fulano
Ayrampu unullan ninqui
Wifalay, wifalay.*

Aunque en río de sangre te halles
¡¡Hay!! hermano
Dirás que es agua de ayrampo
Wifalay, wifalay.

kacharpari

*Kkoyahuata cunan jina
Picha maicha ccashuasiancca
Gongonilla lomapicca
Huayrallañan huaccasiancca.*

El año que venga, como hoy
¿Quién animará ya, la ccashua?
En la loma de Gongonilla
Solo el viento llorará.

Teqse: Kilko Warak'a (1943). Perqaq: Roxana Quispe Collantes.

Alencastreqa chay watakunapin castillasimipin, runasimipipuwán harawinkunata, ch'eqerisqa hina, t'ikraynintapuwán churaspa mast'arichirqan. Manaraq runasimillapi qhelqayta hap'irarqanchu. Aranwakuna ruwasqanpiqa, iskay aranwankunapin k'anchakun, imaynatan siminta purichin. *El ayllu de Qhapatinta* sutichasqapin llapa qhelqan castillanayasqan kashan, kaymi hoq sapan aranwa Alencastreq wuwasqan, runasimipi pisi rimaykunan t'ikraywan rikhurinku, paréntesis nisqawan chawpinasqa. Ichaqa, *El pongo Killkito*, aswan ñawpaqpi qhelqasqaqa, aswan ashkha "indio" nisqaq runasimipi mana t'ikrasqanrimayninkunawan qatachin, chaypas castillasimiwan runasiminayasqa chharqosqa rikhurillaqmi kan, Crisosto sutiyoq, mistikayninpa kikin. Asinakunawan q'arusqa, kasqan hina runasimipi, castillasimipipuwán rimaykunawan pukllaq. Kaymi Alencastreq sapan aranwan, ashkha runasimiq kawsayninwan, q'echukuyninwan kaq, hamuq rimaymanta qhelqapin qhawakun (Iskay Maru):

Iskay Maru : Killkitowan Crisostopuwan rimanakuy

Alencastrepa awasqan hina

Crisosto. – Bueno entonces phawaylla rirquy, hinaspa mañarqamuway sutiypitaq saludaykuy misk'ita.

Killkito. – Misk'ita!

Crisosto. – Ama yacapayawaycu, suela. Khaynata ninki: Wiraquca mayordomo Crisoston kacamushawan hasindamanta.... Amas hinacu kanki, huq botella puro cabesaykitas apaciwanki como paypaq hina una cajetilla segarru indígena una caja fosforo... entendishankicu?

Killkito. – Arí papáy.... Wiraquca Sosto nispa il

Crisosto. – ¡Crisosto!

Killkito. – Han Cristo....

Crisosto. – Pero, Crisosto.... Sunkhaninkin!

Killkito. – Han Cristoq Sunkhan nispa.

Crisosto. – Pero este pinganillo, ya me pone de bigote del Redentor.... ¡Ave María!

Killkito. – Pero papáy Cristo uyataq kapushawankiqá.

Crisosto. – Hina kacun! Astawanmi coleramanta venenarkuwankiman.... Purillayña! purillayña.

Noqaq t'ikrachisqay

Crisosto. – Bueno, entonces corriendo nomás anda, y así me lo pides y en mi nombre y saludas dulcemente.

Killkito. – ¡Dulcemente!

Crisosto. – No me remedies, suela. Así vas a decir: Me está enviando de la hacienda el señor mayordomo Crisosto.... Dice que por favor no seas así, dice que me vas a enviar una botella pura y cabeceada [completamente llena] como si fuera para él, una cajetilla de cigarro indígena [Inka], una caja de fósforo.... ¿estás entendiendo?

Killkito. – Sí papá... ¡¿El Señor Susto dice, no?!

Crisosto. – ¡Crisosto!

Killkito. – Ah, Cristo....

Crisosto. – Pero, Crisosto.... ¡vas a decir Sunkha [apellido]!

Killkito. – Ah, diciendo Cristoq Sunkhan [las barbas de Cristo].

Crisosto. – Pero este insignificante, ya me pone la barba del Redentor.... ¡Ave María!

Killkito. – Pero papá, para mi estás volviéndote cara de Cristo pues.

Crisosto. – ¡Que así esté! Me puedes envenenar más de cólera.... ¡Camina ya! Camina ya.

Teqse: Alencastre (1955). Perqay, T'ikraq: Roxana Quispe Collantes.

Sunkha nisqaqa, mayodormo Crisostoq ayllu sutinmi. Alencastrepa runasimipi “*sunkha*” nisqanwan pukllan, waqonchis patapi chukchacha hina wiñaq. Hinaspa, Alencastrepa, asinapaqmi gramaticales nisqa pantaykunawan, semánticos nisqa patachisqakunawan, marordomoq rimayninpi kaq, chaymantan payman tumpán, waqomanta chuqchan nispa “*sunkhtaqa*” nin, nispa. Chay hinapin, mayordomo nisqan kay rimaytan hap'in *cabezaykita* (“cabeceada” nisqaman churakunanpaq, Qosqokunapi rimayninpin hunt'achisqa tutumatan ninnku), *indígena* nisqata (*Inka* sutiyoq pitanapaq), *pinganillo* nisqatapuwan (ña wikch'usqa rimay sarunchaypaq oqarisqa). Kay lingüística malliyinpi hinarraq, Alencastrepa “*pichashanqa*” qhelqasqa runasiminta. *Kunturkanki*

qhelqanpiqa (Alencastre, 1961), rikunapaqmi, hoq qhelqasqa lloqsin, harawinkunapi kasqan hina runasimipi, qhelqaq nisqan hina, hoq erqechaq rimasqanmi inauguración distrital nisqa q'uchurikuypi. Qhelqaca runasimipi kinsa hanllallikunawan qhelqasqa kashan ("Descanso" rimayllatan akllasqa), "ch" hap'iyinpuwan.

Nisqaman yapayunapaqmi, *Kunturkanki* sutichasqapin ashkha K'ana llaqtaq kawsayninmanta, ritual nisqamantapuwan riman, llaqtaq imayna ñawpa kayninta k'ancharichispa, chaypi ayllukunaq kaynintapuwan k'ancharichispa. Hinapin, kay pataran ñawpa willakuqkunaq, *tampus* del Kontisuyo nisqawanmiwan qallarín, samanakanchakuna hina, chay qhemanman ninanpaq El Descanso sutitam chay mosoq llaqtaman qhelqaq sutita churasqanmanta. Alencastreqa ahnatan hoq ñanta churan, llaqtakunaq kamariqninkumanta, Perú suyupi patakunata qoyuna, tinkuy comercial nisqawan, tinkuy cultural nisqapuwan apakunanpaq.

Alencastreqa, Pátzcuaro hawallaqtapi ruwasqa, waranqa isqonpachaq tawachunkayoq watapi, chay runasimipi *propuesta de alfabeto* nisqawan allichakurqan. Congreso Indigenista de Pátzcuaro nisqapi, Acta final nisqawan rayku, *Boletín Indigenista* nisqapi mast'arichisqa (waranqa isqonpachaq tawachunka pusaqniyoq watapi), Alfabetos para lenguas "indígenas" nisqapaq, kay rimanakuykunata churararkun:

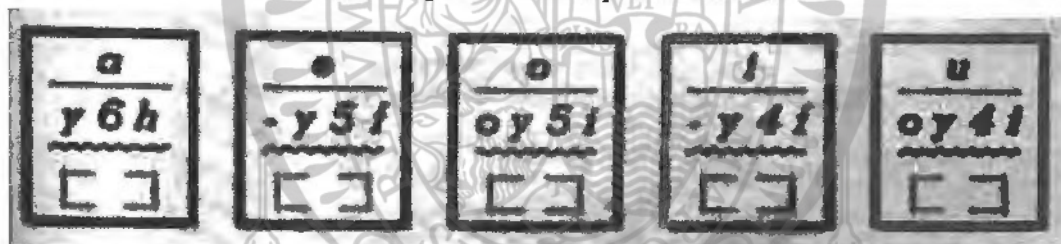
1. Umalleqkunawan, especialistas nisqakunawan métodos nisqapi, k'uskiymanta normas nisqapipuwán, educación nisapipuwán, kikin kasqallanta sumaqyachiywaywan, llank'achunku;
2. Alfabetos nisqakunaman atinallawan apakuchun, llapaq kasqan hinallawanpis apakuchun, chay principios nisqa patankunaman:
 - a) Hoq seq'eta apacheta hinallata churana sapanka simikunapi uyarikusqanmanta. Mana, yanqa diacríticos nisqata hap'ispa, diagranamas nisqa hap'inaq, atikunman chayqa (sunturpi huñusqa seq'ekuna hoq uyariyllatan uyaychachinku);
 - b) Seq'ekunataqa, apacheta hinata, hoq imayna hap'iykunawan hap'inanpaq qatina, alfabetos científicoswan nisqanta hina, Consejo de Lenguas Indígenaswan, American Anthropological Association nisqapipuwán, Institut d'Ethnologie de París nisqawan, Asociación Fonética Internacional nisqapuwan, etc., kutipakuykunamanta ayqerispalla chay alfabetos nisqapi kasqanllata ruwasqa hina;
3. Instituto Indigenista Interamericano hoq Congreso Pan-Americano de lingüistas sutichasqaman wahachun, lenguas indígenas k'uskiyman churakunankupaq t'ikachinanku, normas científicas nisqatawan chaypi churanankupaq (*Boletín Indigenista*, 1948, p. 8).

Yachaypaq fonética nisqaman qoqoyninca (Alencastre, 1953), sapaq runasimipi qhelqaman aparqan, runasimillapi harawinkunaq mast'ariyninpi churasqan, warnqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watamanta mast'arichisqanmantapacha. Waranqa isqonpachaq phisqachunka tawayoq watapiña, hoq alfabeto unificado nisqata churarqan runasimipaq, aymarasingimipaqpuwan, chay III Congreso Indigenista Interamericano de La Paz sutichasqapi, phisqa hanllalikulawan, ikaychunka kinsayoq seq'ekunawan, hoq senqasqa, hoq glotalización nisqa seq'e, qanchis seq'ekuna “voces mestizas o autóctonas” nisqapaq (*Boletín Indigenista*, 1954, pp. 17-20).

Paypa runasimipi qhelqanapaq haywakuyninca, *Dramas y Comedias del Ande*, *Taki Parwa y Taki Ruru* sutichasqapin, atinallata rikuchin; sayanpaq paqarinanqa, kinsa hanllalikulawan karqan, runasimimanta lingüística qhelqankunapi churasqa karqan, teqsechayninpuni tesis doctoral nisqapuwanpipas, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watamanta) chaypin k'apaq formulas fonéticas nisqamantan, rimayninta hap'in, khaynata rikuchin (Hoq, Iskay Wawqe):

Hoq Wawqe: Castillasimipi hanllalikuluna

Teqse: Alencastre (1954).

Iskay Wawqe: runasimipi hanllalikuluna

Teqse: Alencastre (1954).

Alencastreqa, *Lecciones de Quechua* sutichasqapin (*Qheshwa*) (waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapi), *Fonética, Semántica y Sintaxis quechua* sutichasqapin (waranqa isqonpachak phisqachunka kinsayoq watapin), *Fonemización y*

graficación del Runasimi sutichasqapi, ña yachasqañapuwanpas (waranqa isqonpachaq phisqachunka pusaqniyoq), Ferdinand de Saussure sutiyoqmanta qhelqasqan ñawinchasqanpin chay runasimipi qhelqaynin ruwanapaq churarqan, Pátzcuaro nisqamanta nisqankunapipis, John Rowe y Gabriel Escobar k'uskiyninkunapin, waranqa isqonpachaq tawachunka kinsayoq watamanta. Ashkha kutinkunapin, Saussure sutiyoq kutichiyninpi nisqanmanta oqarin, chay qhelqakuna paqarisqanman hina, *Curso de Lingüística general* sutichasqapi, “grafías utaq signos de escritura nisqakunaqa manan atinkuchu fonemas nisqakunaq sapanka, sapankanmanta hoq neray kasqanta, uyaychanankupaq” nispa (Alencastre, 1953, p. 21). Paypa tesis nisqapi, hoq wahasqa qhelqaqmi lingüista nisqa, Miguel Ángel Mossi sutichasqa kura.

Rowe sutiyoqwan, Escobar sutiyoqwan, Mossi sutiyoqwan ima, hoq lingüísticos chimpukunapi, hap'inku atinallapi qhelqayqa allinpaq científica chaninyoq kananpaq, runasimipi kaqpaq, hoq hawapin evangelización nisqapaq, hoq hawapitaq alfabetización nisqapaqpuwan. Mossi sutiyoqqa (1857, p. 54) kaytan nin: “ñawpaq kamachiqa imayna castillasimi rimaymanta ayqeriyimi kanan, kayninta tarinapaq [...] Iskay kaq kamachiqa kanan, ayqerinan chay yachaysapaman tukuspa, nisqakunaq imayna rimasqankumanta, mana chay simipi paykunawanqa rimanachu”, chaymantakaman runasimita castillasimimantaqa t'aqan. Rowe y Escobar sutyoyqkunaqa (1943, p. 53) mat'inkun atinalla ruwaypi, científico hamut'aypi hina, nisapi: “Ciencia lingüística nisqaqan ninmi, hoq seq'eta hap'ina sapanka fonema nisqapaq, mana alfabeto nisqawan mayqen simiq qhelqayninpaq”, chaymanta ninanpaq, imaynan Norteamérica, Mexico hawallaqtakunapipuwán apakushan chay alfabetización ruwayninkuna, kayta k'ancharichispa: “hoq atinallawan, yuyaykuyllawan ninkun, kay qhelqaypa ruwayninqa, yachachinakuypi allin sumaqchaykunata rikuchin”.

Kay atipakuykunawanmi, Alencastreqa (waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi) kinsa hanllalliwan runasimipi qhelqanapaq, castillasimipi qhelqaymanta karunchakuspa, aswan ch'uya simi kananpaq, rikch'akuq pay karqan.

Hinataqmi, runasimiq fonemas hanllallikuna chaninchanapaqmi, kinsa seq'ekunatan hap'ini, a i u kanku(...) Manan aswan yanapakuyta mañakunmanchu kay occidentales nisqa seq'ekunataqa, hoq sapaq hoq neray fonémica nisqawan simi churanapaq, runasimiq kasqan hina (...) Kay k'uskisqa ukhupin, castillasimipi qhelqayqa q'epechikunmi, phisqa hanllalliwan churasqa, pero runasimiq ch'uya uyariyninta pantachispa (...) Hoq sumaq uyarinapaq fonológica nisqa

qhelkaytan Runasimiman qonanchis, mana castillasimiwan chharqosqa qhelqasqawan churashapa kanan (pp. 21-22).

Paypa ruwasqan seq'e taqenta lingüística nisqawan sayarinanpaq, Alencastreya minuywan uyariymanta seq'ewan rin, chaymi sapanka hanllalikunaman allin uyariyninta qoq, k'apaq hanllallikuna seq'ekunawan rimakunanpaq. Ichaqa, hoq "purista" hina karqan fiawpaqmanta, phisqa hanllallikuna chaskiyninmantapacha, waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapi, kinsallata chaskikun, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi. Chay wuwananpaqmi, resolución nisqa Pátzcuaro hawallaqtamanta, Rowe sutiyoqwan, Mossi sutiyoqwan ima, tanqaqninkunan karqanku; Atayupanqui sutiyoq kuramanta, imayna qhelqanapaq haywakusqan qhelqamanta, Saussure sutiyoqmanta fiawinchasqantapuwan, chaykunamantan ima, apachikun chayna qhelqananpaq (1953, p. 17 y pp. 22-23).

Chay, runasimipi fonológica nisqapi qhelqayqa, ashkha yachaysapakunata llulliyachin, Mariano Atayupanqui kuratawan, Lares llaqtaq kura, americanos nisqawan, europa hawallaqtakunamanta ashkha simikuna reqseq (...) sapaqlata haywaspa chay fonemas nisqa qhelqakunanpaq, ã õ hanllallikunawan ima, castillasimi q'uyarisqa hanllallinkunawan, seq'e diéresis nisqawan churakunanpaq. Chaymantawan, Lingüística General de Ferdinand de Saussure curso nisqapin tarini, ñ seq'eta, chay patanpi guión nisqwan, runasimipqa intervocal nisqata rikuchinqa; hinatawanpas, hap'ikunmanmi ñ nisqatapuwan, hoqkaq fonema intervocal seq'ekunanaq. Ichaqa, qhawanapunin chaypi recomendación científica nisqata hap'ina, ashkha kutin willasqa, manan qhelqamanqa yapakunmanchu aswan diacríticos seq'ekunatawan, impharankupaq, atinalla rimaypaq kashaqin (...) Kay rantintan allinta qhawachiwasunchis chay resolución nisqa Primer Congreso Indigenista de Pátzcuaro sutichasqapi, nispa nin: "Atinallapaq aypakuchun, llapa alfabetos nisqakunapis kasqan hinallaman chayakuchun (...)" (1953, p. 22-23).

Hinaspan, kinsa hanllallikunamanta alfabeto nisqa ruwasqanmantayqa, Alencastreya nin, runasimipqa manan kanchu b, c, d, f, g, rr, v, x, z; nintaqmi "c" seq'eqa churana "ch" rantinpi, "h" seq'eta, llamp'u "j" rantinta (1953, p. 25). Waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapin, Alencastreya runasimimanta nirqan, iskaychunka iskayniyoq seq'enkunayoq kaq, apóstrofe nisqata (') chayaman churaspa, phisqa hanllallikunatapuwan yapaspa, chay hamut'aymi runasimipi qhelqanapaq allin, nispa, kayta nispa: "QHESHTWA nisqaqa hoq hanllallitan hap'in, ch'uyatan nikun, chaymi: a, iskay intervocales nisqawan chharqosqa hina e-i, o-u, kanku" (Alencastre 1950, p. 128). Waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapin, hamut'ayninkunatan t'ikrachirqan, yupasqa kinsachunka fonemas nisqata qhawachisqa, apostrofe nisqaqa manan fonemachu nispa; chayhinamanqa, J nisqata yapasqa fonema

nisqa hinata, ichaqa, vibrante múltiple R' nisqata wiqch'unpusqa, E, O hanllallikunatapas qarqorapusqa.

Hamuq castillasimipi maruqa, qhawachin imaynatan Alencastreq runasimipi qhelqayninta t'ikrachirqan, waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq wata ukhupi, waranqa isqonpachaq phinqachunka kinsayoq wata ukhupipuwán (Kinsa Maru). Kay uyarinakunaq churayninqa, imayna kasqankupuwán manan ch'uyachu kanku, hoq propuestas nisqakunawan kikin chaychipa. Kay hinapin, hoqkaq marukunapin runasimimanta variedad Cusco-Collao nisqamanta qhawaspá (Cusihuamán, 2001b [1976]) (Tawa, Phisqa Marukuna), yupasqa fonético qhawakun (uyarikusmanmanta allchasqa) yupasqa fonémico nisqamanta (fonemas nisqamanta allchasqa) qhawakun, runasimi q uyarikuq hanllallikunamanta, modos nisqata, puntos de articulación nisqatapuwan hap'ispa.

Kinsa Maru: Andrés Alencastreq, runasimipi sistema fonéticomanta haywakuy (1950-1953)

#	SEQ' EKUNA	Runasimi yacharinapaq (1950)		Doctoral nisqapaq k'uskiynin (1953)
		Uyarinapaq	Imayna kaq	Imayna kaq, uyarinapaqpuwan
1	A	Castilla kikin hanllalli	---	Hanllalli
2	E	Aslla sapaq uyarinayoq hanllalli	---	---
3	I	Hoq neray uyarinayoq hanllalli	---	Hanllalli q chawpinpi
4	O	Hoq neray uyarinayoq hanllalli	---	---
5	U	Hoq neray uyarinayoq hanllalli	---	Hanllalli q chawpinpi
6	Q	Ch'uya ch'aha hanllallikunaq ñawpaqenpe	Ch'uya ch'aha	Ch'uya seq'e. Qalloq qallariyniwan wisq'akuq utaq qalloq qallariyninwan mat'isqa wayraqhaqoqwan
7	K	Sankanasqa seq'e, seq'eq tukukuyninpi mat'isqa	Ch'uya sankasqa	Ch'uya seq'e. Qalloq chawpinasqanpi wisq'akuq utaq qalloq chawpinasqanpi mat'isqa wayraqhaqoqwan
8	C	"CH" Rantinpi	Ch'uya qalloq patanwan	Ch'uya seq'e. As niqchallata sanká wisq'asqayoq
9	T	Castilla kikin uyarikun	Ch'uya qalloq patan kiruwan tupasqa	Ch'uya seq'e. Kirupi wisq'akuq

10	P	Castilla kikin uyarikun	Ch'uya sirphiwan, wirp'awan	Ch'uya seq'e. Sirphiwan, wirp'awan wisq'asqa
11	L	Castilla kikin uyarikun	Ch'uya k'askasqa	Ch'uya seq'e. K'askasqa, qalloq patanwan
12	LI	Castilla kikin uyarikun	Roqt'o k'askasqa	Ch'uya seq'e
13	M	Castilla kikin uyarikun	Sirphiwan, wirp'awan, senqasqa	Ch'uya seq'e. Sirphiwan, wirp'awan, iskayninwan senqasqa
14	N	Castilla kikin uyarikun	Sankasqa Senqawan	Ch'uya seq'e. Senqayoq sankayoq
15	N	Castilla kikin uyarikun	qalluwan kirupi Senqawan	Ch'uya seq'e. Senqayoq kiruyoq
16	H	Samaq seq'e, "J", "G" uyarinayoq.	---	Samaq seq'e. Samasqa seq'e, llamp'u "j" uyarinayoq
17	Y	Castilla kikin uyarikun	Sankasqa, as niqchallata wisq'asqa	Ch'uya seq'e. Kuskan hanllalli ("I")
18	R	Castilla kikin uyarikun	Ch'uya qallo chhapchi	Ch'uya seq'e. Chhapchyoq qallo patawan, kiruwan
19	R'	Castilla hina "RR" kikin uyarikun	Qallo chhapchi mat'isqa	---
20	S	Castilla kikin uyarikun	Alveolar fricativa silvante	Ch'uya seq'e. Mat'iyoy kiruyoq
21	Sh	Huywiw kiruwan muskhisqa inglés simiq "SH" hina	Kiruwan qallowan mat'isqa huywiw	Samay huywisqa
22	'	Tonqor k'iklluq seq'en, castilla RR nisqapi chhapchikuy	---	Manan seq'echu, seq'ekuna yanapakuymi
23	W	---	Labial sem.	Ch'uya seq'e. kuskan hanllalli ("U")
24	Qh	---	Gutural sorda	Samaq seq'e
25	Kh	---	Paladial sorda	Samaq seq'e
26	Ch	---	Alveolar sorda	Samaq seq'e
27	Th	---	Dentoalveolar sorda	Samaq seq'e
28	Ph	---	Labial sorda	Samaq seq'e
29	Q'	---	Gutural fricativa	Tonqor k'iklluyoy seq'e

30	K'	---	Paladial fricativa	Tonqor k'iklluyoq seq'e
31	T'	---	Dentoalveolar fricativa	Tonqor k'iklluyoq seq'e
32	P'	---	Labial fricativa	Tonqor k'iklluyoq seq'e
33	C'	---	Alveolar fricativa	Tonqor k'iklluyoq seq'e
34	J	---	---	Kallpayoq mat'isqa

Teqsekuna: Alencastre (1950 y 1953). Perqaq, T'iqraq: Roxana Quispe Collantes.

Tawa Maru: Cusco-Collao Runasimimanta fonético yupaynin (Cusihumán [1976])

Seq'ekuna		Wirp'awan	Kiruw an	Sankaw an	Qallowa nr	Qhepa-qallow an	Tonkorw an
WISQ'AKUQ ROQT'OKUN A	Samp'aku na	p	t	tš	k	q	'
	Muskhiqhina	p ^h	t ^h	tš ^h	k ^h	q ^h	
	tonqorwan	p'	t'	tš'	k'	q'	
UYARINAPAQ WISQ'AKUQ		(b)	(d)		(g)		
ROQT'O MAT'ISQA		p	s	š	h	x	
UYARINAPAQ SENQAYOQ		m	n	n ^y			
UYARINAPAQ K'ASKASQA			l	l ^y			
CHHAPCHIS QA UYARINAY OQ	Simple		r				
	Retrofleja		ř				
KUSKAN SEQ'E		w		y			

Teqse: Cusihumán (2001b, p. 275)

Hanllallikuna		Ñawpaq	Chawpi	Qhepa
WICHAYPI	Wichay wichay	i		u
	Wichay uray	ɪ		U
CHAWPIPI	Chawpi Wichay	e		o
	Chawpi Uray	ɛ		ɔ
URAYPI	Uray Wichay		a	
	Uray Uray		a	

Teqse: Cusihuamán (2001b, p. 276)

Phisqa Maru: Cusco-Collao Runasimimanta fonémicoq yupaynin (Cusihuamán [1976])

Hanllallikuna	Ñawpa	Kuskan	Qhepa
Wichay	i		u
Chawpi	e		o
Uray		a	

Seq'ekuna	Labial	Alveolar	Palatal	Velar	Post-velar	Glotal
WISQ'ASQAKUNA	Samp'akuna	p	t	č	k	q
	Samasqakuna	p''	t''	č''	k''	q''
	Tonqorwankuna	p'	t'	č'	k'	q'
MAT'ISQA WAYRAQHAQOQWAN		s	š			h
SENQANASQAKUNA	m	n	ɲ			
K'ASKASQA QALLOWAN		l	ĩ			
CHHAPCHIKUQ		r				
KUSKANASQA SEQ'EKUNA	w		y			

Teqse: Cusihuamán (2001b, p. 277)

Alencastreya runasimimanta k'uskisqa haywariynintan hap'irqanpuni Academia Peruana de la Lengua Quechua sutichasqapi, paymi chaytapas kamariynanpaq yanaparqan, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watamanta, mana castillasimimanta wisk'asqa yuyayninta churaspa. Academia nisqamanta Umalleq kaspan, *Inka Rimay* sutichasqapin wahasqa hamut'ayniyoq runasimipi qhelqanapaq, ichaqa, divulgación nisqa runasimimanta ruwapaq, ch'uya runasimiman rinanpaq:

Runasimitan qhelqapi reqsekunanpaqmi, iskaymanmi wit'umuranchis, llapan sistemas nisqa kaqkunata allinta hamut'aspaña, kunan p'unchawkama kasqankutaqa. Ñawpaqpi kaqmi académico nisqan, hoqnintaq divulgación nisqamantan. Kay qhepapi kaqta, llapan runakunaq hap'inanpaqmi kashan runasimipi qhelqanankupaq, pisi pisillamanta, ñawpaq sistema nisqaman qhelqaypi yachakunankukama, chayqa fonético nisqallapunin kakun (Alencastre, 1963a, p. 9).

Kay churakuyqa lingüística kichakuywan, ruwakuyta atirqan, Academia nisqamanta huñusqa sunturpi kaqninkunaq churanaykuspa rimasqankumantapachan chay alfabeto nisqa apanankupaq. Chay churanakuyqa manan llapankuq munayninmanchu rirqan. Academiaq ruwayninpi mat'ipayaspa, Alencastreya, revista nisqa *Inka Rimay* (1963watapi) ñawpaq seq'enpi, Academia niskapi huñukuqkunamanta haywarikuy runasimipi qhelqanapaq, mast'arichispa (paypa ruwasqantapuwana chaypi churarqan), chaymanpuwan, harawikunapi, qhelqakunapi ima qhawachisqa, llapan hina huñunakuqkunaq qhelqanqan. Chay qhelqa revista nisqan “Alfabeto práctico de las lenguas aborígenes del Perú” sutichasqata, mast'arichin (*Inka Rimay*, 1963, p. 176).

“Escritura fonética del quechua” qhelqayninpiqa (1954watapin), Alencastreya, nirqan, chay seq'ekunata Mossi, Rowe, Dumézil sutiyoqunaqpa ruwasqankutan oqarirqan, *Alfabeto práctico* nisqatawan oqarirqan, Mariano Atayupanqui sutiyoq kuramantawanpas oqarirqan seq'ekunataqa; Saussure sutiyoqpatawansi, Pátzcuaro nisqankunatawansi oqarirqan, trivocalismo nisqan sayarichinanpaq, “conquistador nisqa simin q'epechiasqanchimanta” karunchanapaq, “runasimipi ch'uya fonémica nisqa” chayman rikch'akunapaq (Alencastre, 1954, p. 21). Haywariynintan kallpachachin, llaqtapi rimay reqsesqanpi, llaqtakunapi rimay reqsesqanpipis, diferenciación fonémica nisqaqa mana sananpasqa kanachu, académica nisqa qhelqan ukhupi, hina llapa runaq rimayninllanpi; paypa qhawasqan allinmi karqan nispa, ichaqa, allin rimanakuyman aypana ruwakunanpaq.

Runasimi q fonética nisqa qhelqayninmi (...) Lingüística nisqa qosqanwan kashan, llapan científicas nisqa yuyaywan churasqa kashan. Atinalla kaynin, ch'uya kaynin, k'apaq kayninpuwan runakuna ruwasqan, kasqanta qhawachinanku runasimipi fonemas nisqata, qhelqasqa rimaynin kaqtinpi, kasqan ninsqanman reqsenanku. Kayta mana mich'usqa runasimipi yachanapaq, ñawpamanta hamusqa utaq Inka nisqa, sunturkunapi yachachisqa; kunanmanta utaq funcional nisqa runasimipi qhelqanapaq, castillasimiwan mich'usqa kaqta, niyruykunmami chay atipasqa grafías nisqawan hap'isqa kanan, atipasqa Tercer Congreso Indigenista de La Paz sutichasqapi. Hatun hamut'aypa qhepanmanmi lluy especializados nisqa suntur hina qoqunanpaq convención nisqa, hoq ciencia nisqa apanapaq wichasqanku aypasqanku patanman chayanapaq (p. 24).

Kay runasimipi fonética nisqapi qhelqayqa sapaqmi, hoq qhelqaqpa César Guardia Mayorga (*Kusi Paukar*) sutiyoq qhelqasqanqa hoq neraymi, paymi harawinkunata phisqa hanllallikunawan qallariyninpi mast'achirqan, variedad Ayacucho – Chanka runasimipi. Guardia Mayorgaqa, kay “Modalidades expresivas del kechwa” sutichasqapin nirqan (*Kusi Paukar*, 1956) “sonqoq qhpaqyayninpi” runarimimantan, “yaravies” nisqapin qhawachikurqan, “llakikuna” nisqapin, hoq misti harawikunapipis, mosoq llinphikunata qoyuspa. Kay pataranpi, Mayorgaqa manan runasimipi qhelqayninmanta rimanchu, imaynatan iskaymanta lloqsesqa seq'ekunaq “cc” hina, iskaymanta lloqsesqa hanllallikunaq “ii” hina, allchakuyninllanta. *Sonqup Jarawiinin Umapa Jamutaynin Runap Kutipakuynin*, harawinkunaq pataranpi, chayraq Mayorgaqa hoq “Indicaciones para la escritura y pronunciación” nisqata ruwarqan, chaypin akllarqan, “k” seq'eta “c” rantinta, “q” castellanaisqa; “q” seq'eta “c” rantinpi utaq “cc” rantinpi puwan; “h” espirada seq'eta “j” rantinpi, “w” seq'emanta hua, hue, hui rimaykuna haykunqa (*Kusi Paukar*, 1961).

Hoq neray chanintan diversidad cultural niqaman, llapan qhelqakuna literario panpapi churakuymantan, harawimanta heterogeneidad ukhunpi, sapanqa qhelqaqqa tanqasqa hina kanku, paykunalla qhelqankuta ruwanankupaq akllayman, poqochiyman ima churakunku, mana ñawinchaqnikuna sasachakunankupaq. Ichaqa, imaynatan chay seqachisqankuwan hoqkuna kanku, chaytan tapukunaqa, imapaqmi harawi kamariyusqanmantapuwan, manan qhelqayllamanchu rin, sapaqpi llasanapaq, iskaysimipi qhelqaqmanta riq, iskaysimipi ñawinchaqkunamanpuni rinan.

3.4. Imapaqmi harawinkunata qhelqarqan

Andrés Alencastre q harawinkuna qhelqanpi, harawiq masakuyinmanmi rin, “iskay hayu” churakuyninmanta runasimipi qhelqakusqanmanta. Hoq p'alqakuypi, harawinqa

ch'ulla paypa cusqueñismo nisqata qhawachin, hoq patanpi, runasimipi yachayniyoq ñawpaqenkupi; hoqkaq patanpitaq, *k'anarunakunaq* ñawpaqenninpi. Alencastreya, iskaysimipi qhelqaqmi kan, allin chaniyoqta Qosqomanta runasimitaqa qhelqayta atin, k'uskinapaq castillasimitapis, iskaynin simipin lingüística yuyayniyoq ateq, hoq iskay kinsa qhelqaqkunallan chay aypayta atinku; bilingüismo coordinado nisqan kayqa, “nintaqmi, hoq runaqa qarakun, iskaysimiwanmi trukiyan atin, kasqanta utaq kikinyachispa, llaqtarunakunawan ruwayninkunaq allin hap'inanpaq, hoqninkaqman churakun, homanta lloqsispa, kutit'iqraynintinpuwanpas” chaytan akllan (Ballón, 2006, p. 58).

Hinaspapas, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaq, lingüística, literariawan nisqamanta, kay Perú suyupi lluy (véase Ballón, 2006; Hurtado de Mendoza, 1994), Alencastreya, castillsimipin qhelqayta akllan, lingüísticos nisqa qhelqankunapipas, runasimi yachachinapaq huch'uq qhelqankunapias, yaqa llapa prosa nisqa qhelqayninpi puwan. Chaywanpas, aswan reqsesqa, kinsa harawimanta patarankunata runasimillapi qhelqarqan, paypa seqachillasqanman hap'ispa churarqan, “ch” seq'eta wikchusparispa. Sumaq qhelqasqakuna ukhunpi, cheqaq wapu manamanchakuyniyoq, chay patapi, runasimiq mana literaria nisqa ukhunpi churasqa kashaqten. Noriegaq nisqanman hina (2016b):

(...) runasimimanta rimayqa iskaynin qaqankunata hap'ispa hamut'ana, rimaq, qhelqasqapuwan. Chaywanpis, rimaqqa kashan runasimipi harawillan, ima kaspapis qhelqasqaqa rimaqqa rantinta haykunmanchu. Runasimipi qhelqasqa literaturaqa, paqarichiy literaturan, ichaqa, mana kallpayoq, hoq neray, churakuyta maskhan, impresa raphita hap'ikuspa, runasimi-castillasimi iskayninsimipi, Perú suyupi tiyaqkunamanta. Manan hoq harawichu, chay literarias nisqa rimayninpi, ruwayninpi puwan manan lliw runasimi pachaman qoqoq (...) Ruwasqa, ñawinchasqapuwan iskaysimiyoqkunaq hark'asqan, manan hamunchu, manan chayanchu hoqsimillapi runasimi rimaqkunamanqa (pp. 56 y 58).

Kay raykun, kaypi hap'ikun “kamaq” nisqata, chay puriyinpi “hunt'asqa sapaq kaq” nisqapi (Attridge, 2011, pp. 90-91), Alencastrepipi ch'ulla kaqnin ñawpaq tradiciones nisqawan watastaqa hap'inan. Hinaspan, manan hoq simita paqarichishanchu, simi kaqtañan hap'ishan, seqachisqan runasimi qhelqayninpi, “quechua fonético” nispa sutita churarqan. hoq alternativa nisqapaq ruwasqa kaq, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaq, diglosia literaria nisqa, qhelqapi castillasimiman munaq. Hoq willaymanta k'ancharichin “qhelqa hap'ikusqa” kay “lingüística ch'ilayaynin” hina, Noriega (2016b) Qosqomanta “purista” nisqa kinraynin, “señorial” nisqan kan, “antimoderna” nisqapuwan kan, hinatan, hoq

cheqaq kayninta qon, chay lierario nisqa runasimiq karunchayman riq mana munasqa kaqtin:

Sichus, hoq patanman, qhapaqkunallapaq kayman churakunku, kaqniyoqkunallapaq churakuymán haykunku, harawinkunata hoq runasimipi mana castillasimiwan chharqokunayoq ruwanankupaq, mana t'ikrayniyoqta qospa; hoqkay patanmanfiataq, cultura letrada nisqaman hoq churanakuyta qonqo, runasimita t'aqwinankupaq k'uykiyta hina –hoq machuyasqa runasimita– harawiq cheqaq patanpi chaskirisqamanta (p. 66).

Iskaq simipi rimaqwan, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaqwan, apakuyninpin, Andrés Alencastre, harawinkunaq runasimipi qhelqanqa, hoq kikin cusqueñismo nisqamanta chaskisqa kanman, simiqpa, llapan kallpan, llapan kawsaynintapuwan qhawachinanpaq. Kay ruwayqa, aswan mosqoy hina, científicamantaqa karqan, ruwayñapiqa hoq “wisk’asqa” qhelqa akllanapaq hina tuukapurqan, académico nisqa pachawanqa apakuyninpi, chayqmi, runasimipi seqachikuyta qallarisharqan Qosqopi runasimiq muyuyninpi; chaypin Alencastre, hoq ch’ulla kaq kunkata ruwarqan, kinsa hanllallillawan qhelqanapaq, chay rikch’ayman tukuspa, qhelqaq nisqanman hina Wichaykunapi Kaq, llaqtakunamantan simi qespechinapaq, chay doctor hina chaskikunanpaq qhelqapin chayta qhawachirqan, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi: “runasimipi uyarisqa seq’ekunaqa hoq neraymi kanku castillasimimantaqa. Kay hoq neray rimayqa qhawakunmi “indígenas” nisqakunaq mana yachayniyoq kasqanku rayku, karu llaqtakunapi tiyaqkunapipis qhawakun, mana casillasimi rimaqkunawan tupayninku kaqtin, chaykunapipis chay qhawakun (...) Kinsa uyarisqamanta hanllalli seq’ekuna, hamut’asqan kanku, k’uskiy ruwaykunawan, mana sonqota churaspa ruwasqa kanku” (Alencastre, 1953, pp. 8 y 17).

Mana yuyaywan hap’inapaq hina, Alencastre, kinsa hanllallillawan qhelqayninqa, awqanakunmi, phisqa hanllallillawan qhelqanapaq, kay Academia Mayor de la Lengua Quechua, akllasqanwan, chaymi uyaychayta maskhan “imayna karunchayta maskhan, mayqen castillasimiq fonetizaciónwan, kinsa hanllillawan qhelqanapaq, mana watakuyta munaq, cheymi paqareq iskaysimiyoq runakunamanta ruwayninwan qhawachikun” (Howard, 2007, p. 327). Kaymi runasimimanta karumantaraq lluy churanakuykunapi kashan, lluywta wasapanraqmi kay k’uskiypi.

Cusqueñista nisqa haykuyninta kancharichin, ichaqa runasimipi utaq isqaysimipi ñawinchaqpin yuyapasaspa, Alencastre, llapan harawimanta patarankunapiqa hoq

punkuta hina churarqan castillasimipi; iskaynin ñawqaqpi kaq harawinkunamanta patarankunapi, allinta ñawinchanapaq willasqankunata churan paypa “fonética nisqa qhelkayninmanta” runasimipi chuasqanmanta. Chaywantapais, llapan aranwankunaq p'uchukaqninpin hoq fonética qhelqanmanta willayninwan churasqa kashan, uyaychayta “hoq simiq kasqachallaq uyariykusqanta seq'ekunapi churayta munan” maskhaspa (Alencastre, 1955). Kay hamuq rimaykunan, qhelqanmanta willaykunata hap'in, iskaynin ñawpaqpi kaq harawinkunamanta patarankuna, *Taki Parwa* (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi) sutichasqawan, *Taki Ruru* (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi) sutichasqawan ima. Hinatan ñawpaqenninpi utaq umanpi lloqsen: “Mana ayqenapaq ch'uyanchasqa willakuy” (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); “K'achay k'achay ñawinchaq, Runasimita khuyaq:” (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi). Fonética nisqapi qhelqaymanta: “Kaq hinata seq'epi, willaqkunapi ima, runasimiq uyariyninta churan” (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); “Sapanka simikunan qhelqayninkutaqa sistema fonético nisqaman churasqa kanku chayta hap'inapaq” (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi).

Harawinkunata runasimipi qhelqasqanmanta nin, cheqaqtas maskhan hoq “inkaista” nisqa hina castillasimiman churayta munan, “ukhupi kaq willayta” allinta chaskinanapaq, harawinkunapi nisqata:

Imamantas kay harawikunaq pataraqa Runasimipi llapan qhelqasqa kashan, ahnata willanapaqmi kay Inkakunaq Runasimiqa simi hina ancha hatunmi, imaynatan runakunaq lliw ñina yuyayninkunata, lluy ñina munayninkunata ima qhawachin (...) Runasimipi qhelqasqaq harawikuna ukhupiqqa manan castillasimiman t'ikrayninwanchu kanku, sapanka ñawinchaq willayninta churananapaq, paypa munasqanman hina, mana castillasimi ukhullapi tanqasqa t'ikraywan wisk'akuspa kananapaq (...) Hatun Tawantinsuman ch'atachiq simiqa, kunankama rimayninpi kawsapakuqkunatan haywashallan, mosoq qhelqapin ñawinchanata munan, millay qhawakunawan nunan qechusqa, hatun hamut'aywan chuchupakuykunamanta qespechisqa. (Kilku Warak'a, 1955, s.n.).

Kay castillasimipi willayninkunamanta hamut'ayninqa, harawinpa runasimipi qhelqanpi nisqan ruwayninta qhawachin kay qhelqaqmanta, ichaqa punkunpa hawanpi hina paypa akllasqan sutita churakushaqten imapas, manan llapan sutintaqa saqeqchu, churallanmi “punkunki hina” kaqpi, utaq, patankunaq kichayninpi churan. *Taki Parwa* sutichasqapin, waqen qhepanpi, Alencastreqa hoq huch'uy willayta runasimipi churan, hamuq raphipiqa castillasimipin nin, “Explicación necesaria” nisqanpi nin, chaymanta

qhawachiytan munan, “Inkakunaq Runasimiqa”, chay “runakunaq llapa ñina yuyaykuykunata, ñina sonqopi kaqkunata ima” chaytan allinta mat’an runasiminchisqa, nispa. Sanka ñawinchaqpami t’ikraytaqa saqen “paypa munasqallantan hap’inan mana castillasimiq ukhullanpichu kanan” nispa. Hinatan, “Mosoq qhelqay” nisqa haywariyninsi hoq ñawinchayta munan, mana millay qhawaywan churasqa, hatun hamut’aywan ñawinchanapaq.

Taki Ruru sutichasqapiñataq, qhelqaqqa aswanta hawan runasimipaqa sistema fonético nisqata hap’inallan, castillasimimanta qespecheqnen hina:

Mana yupay munayniymi, kay iskaynin patarkuna [*Taki Parwa y Taki Ruru*] Literatura Inkaqtaqa kawsashaqllatan ninanta hap’inanpaqmi kanku, ñawpaqnenchiskunaqmanta sumaqa qowasqanchis, Perú suyumanta runa kayninchispi nunanchista punkichinan (..) Pataramanta sapa harawinkuna ukhupni, aswan ukhupi kaq willayta, chaskirinapaqqa, kay nisqakunata hap’ispan chayta ñawinchanaqa: [1.- Uyarispa Imayna ruway (Sistema fonético). 2.- Seq’ekunaq rimaynin (Pronunciación de las letras).] 3.- Runasimiq kunkanta, manaraq qhelqaspa, allin ch’uyata, cheqaqta rimana. Kaypin kan, RUNASIMIQA sumaqa kayninwan, mana willanan ima (Kilku Warak’a, 1964, s.n.).

Harawinkuna patarankunawanmi simiq oqarikunanta munan, chayman qhepanta “Runasimi khuyaqa” kikinkuta munakunkunakupaqa, paykunapaqmi rimayninkunata qon, isaynin patarankunaqa “Literatura Inkaqtaqa kawsashaqllatan ninanta hap’inanpaqmi kanku, ñawpaqnenchiskunaqmanta sumaqa qowasqanchis, Perú suyumanta runa kayninchispi nunanchista punkichinan” (Kilku Warak’a, 1964, s.n.). Kaypin, hamuq “pórtico” qhepan raphipin iskay huch’uy harawichakuna hina iskaysimipi kashan, qhelqaqqa t’ikrayninwan:

Uyariykuwaycis:

*Kay qilqapi curasqa takiypa rurun,
kaypipunin yawarniy wayrurun;
kay qilqapin wiqiy llapallan sisarin
kaypitaqmi qhari kallpay rikhurin.*

*Llakitan kusiwan awani ñuqaqa
yawarniywan wiqiypiwan pallaycasp;
llapa runa awasqayta phawaykucun
awasqaypi kawsayninta rikukucun.*

Escuchadme:

Grabadas en estas letras aparece el fruto de mi canción
en ellas mismas se exhiben los coágulos sanguíneos de mi dolor
en estas letras mis lágrimas afloran
y en ellas también se expresa mi fuerza varonil.

Yo tejo la pena con la alegría
haciendo labores con mi sangre y mis lágrimas
que todos los hombres contemplen el tejido
y en él que reconozcan su propia vida.

T’ikrachiq: Andrés Alencastre Gutiérrez

Alencastreya, sumaqlatan runasimiq rimayninpaqqa allintan rimana, nispa, harawinkuna ñawinchakushaqten. Chay wahakuyninqa, *Dramas y comedias* sutichasqamantapacha, chaypin nin: “ch’uya runasimita qhelqaspan, kinsa hanllallillata hap’inaqa, “o” rimaynin riqtinmi “u” nisqaman, “e” rimaynin riqtinmi “i” nisqaman. Chaypuwanpas, kay uyarinakunata q, k, c, p, t, seq’ekunata hina churan; charqonkunatawan “h” nisqawan, (’) nisqawan; “w” iskay hanllalli k’askachinapaq; “sh” mich’uynintapas. Nisqantan ch’uyanchin kay “c” nisqaqa, castillasimimanta “ch” rantinta haykunqa, kasqallan kanan.

Taki Parwa sutichasqapi, kay seq’ekunata, hanllallikunata ima, haykuchirqa: a, i, u, q, k, c, t, p, r, l, ll, m, n, ñ, s, y; iskay hanllallicuna k’askachinapaqqa “w” kanqa; “h” nisqaqa samay hina seq’epaq, “’” t’ohaqa hina seq’epaq; “sh” nisqatapuwan. Qhelqaqqa runasimipi uyariykunamanta imayna rimaymantan waqmanta nin, hinaspapis, sapaq kaininta “c” nisqamanta, “ch” rantinta haykunapaq, chaytan castillasimimanta hamuqmi chayqa, nispa, chaymanta khuyayta cheqnekuq “ch” nisqataqa, chaymantan qarqorapusqapuni, “hoq lingüística nisqamanta kamachiyta kasukuspan: sapanka uyariyllapaq hoq seq’ellanta qona” (Kilku Warak’a, 1955, s.n.).

Taki Ruru sutichasqaqa, rikusqaq linguisticamanta, lierariamantapuwan nisqata aswan tukusqata qhawachin, ñawinchasqamantapacha chay harawinqa imayna rimaywan kanan chayta: “Fonética nisqawan yanapachikuspa cheqaqchakunmi, iskaynin simikunaqa [Runasimiwan, Castillasimiwan ima] ch’uya fonema nisqallapin tupanku, hoq neraymi kanku, samaykunawan hina, t’ohaqkunawan hina, tonqor kiklluqmanta lloqseq, runasimillamantan kanku” (Kilku Warak’a, 1964, s. n.). Payqa kinsa hanllallillawanmi qhepakun, hinaspataqmi, qarqopun “ch” nisqata, “c” nisqaman chaninta qon, hinaspa paywan qhepakun.

Yawar Para sutichasqapi, hoq pampaman chay lingüisticamanta willaykuna ch’uyanchasqanta saqeq tukun, moral nisqa wahakuy ruwananpaq. Chaytan churarqa, llapa runakunaq allinninpaqmi nispa, hinataqmi, paymi apaq kashan Apukunaman haywarisqa, runakunaman haywarisqatapis “qhari kaypi sut’inchasqa taki”, uyarisqa kananpaq, hoq atiqkunaq “seqachiq willarisqa Llapapaq Chaninchay”. Hinaspapas, mana seq’ekunallatachu qhawana, allinta rimanapuni: “qhelqakullanmanmi *caka* utaq *chaka*,

hina runasimipi kay uyarisqamanantan sut'in nisqanta qonan, chimpanapaq chaka" (Kilku Warak'a, [1967], s.n.). Nintaqmi, kay rimaykuna variedad dialectal nisqapi kaspanchismi, "noqanchis runasimi rimaqkunaqa uyarinakunanchis" chaymi chanin (ibídem). Ña yachasqaña, uyarikunmi payqa iskaysimipi rimaqkunamanmi chayta nishan.

Allin astisqa runasimipi rimanata iskaysimi rimaqkunamantan munan, fonética qhelqamantapacha, chaytan rikukun *Dramas y comedias* (Alencastre, 1955) sutichasqamantapacha, punkun hina qallariyninpi, chaypin nikun "Perú suyupi runakunaq rimaynin" chaypi hap'isqanmanta, chaywan sutinchasqa kay charqosqa aymarawan, runasimiwan, castillasimiwan ima mich'usqa rimaywan. Runasimiq, castillasimiq kay Perú suyuq uriyninpi imayna rimasqaqa, kaq "kallpachakuykunamantan pichaypi, icharawan hina ch'uyanapaq, yachaywasikunapi, hatun yachaywasikunapipuwán, ruwasqa", chhayna rimasqa hinan, aranwankunapi kashan, haywarisqan propuesta fonética nisqamantapacha, pay nisqan "atisqatakuni aswan kikillanta churaspa, hoq simiq uyarinankunata" (Alencastre, 1955, p. 117). Runasimiq munasqan cheqaq sut'iyinta "ashkha uyarinankunaqa castillasimimantaqa hoq nerarmi kanku" (ibídem).

Academia Peruana de la Lengua Quechua, qallariynin wahakusqanpin runasimipi rimasqa, waranqa isqonpachaq phisqachunka isqonniyoq watapi, chaymanta, waranqa isqonpachaq soqta chunka kinsayoq watapin, seq'enkuna haywayninwan mast'ariqa, Alencastreqa nin, llank'ayqa utaq ruwayninqa kanan, simiq "sut'inchaynin", lliw pachapi "t'ikarinanpaq", lluy pachaman "reqsechiypaq"; hinataq, punapi kaq wikch'usqa wayqekunawan "rimana" (pp. 170-171). Qaynata qhawachin kamariy munasqanta (kamariy kaq hina utaq "héroe cultural" nisqa, simiq kaqninta sut'inchaynin hina), apaq hina kayninpi (punku kichakunapaq hina utaq "mediador cultural", sut'inchayninkunata qon), chayta qhawaspa, Perú suyuq runakunawan, runasimiwan watananpaq. Chay rimayllatan hap'in uyarinapaq qhelqanpaq, harawinpaq, qatisqa qhelqanpaqpuwan. Harwinpaqqa, qhelqnpa haywarikuyninqa riqmi karqan iskaysimi rimaymanta, allchasqaman, "wisk'asqa" ichaqa. Ch'uyalla runasimiq maskhayninqa, mana iñiypaq hina, runasiminpi nisqanmanta hina mana tikrayninta qhawachispa (kinsantin patarankunakama), chaymanta lloqsen, tikrayninta churaspa, llaqa Perú suyupi kaq runakunawan rimananpaq nispa, héroe nisqa hina, suchikuna iskay yachay tarpuymanta apaq hina.

3.5. Imaynan kan Kilku Warak'ata ñawinchay

Harawi ñawinchayqa atipayman hina riymi, kawsariypay hina riymi, hinataqmi qhelqaqwan, qhelqawanpis, hina karunchay kaqtin (pachapi utaq pachawan), astawan sichus ñawinchayqa hoq sut'inchayman apan, hoq hap'inachiyman harawi paqarisqanmanta, imatan mañawashanchis ñawinchaqkuna kasqanchis rayku. Derek Attridge (2011), hoq qhelqa ch'ulla kananpaq, hoq hina, kikin kaq, kamariy hina ch'ullakaynintin tupayninwan; ch'ullalla hina ñawinchayninwan hap'isqa:

Manan harawillaqa, ñawinchaqpa ruwaynin qhawakusqan hina, ñawpaqpi tarisqan harawikunamanta hoq hina kanan, manan kay hoq hina kaytaqa willaykunmanchu, nitaq chay ch'ullanchasqa k'awtiman tukukunchu, hoq qhawachiyman, lliw hunt'a kashaqtinpas, rikch'ayninkunamanta, mana rikch'ayninkunamantapas hunt'achinku hoqlla kayninta, qhapaq kaynintapuwan, objeto cultural hina kananpaq. Ch'ulla kaypa ruwananqa hoqta hap'iymant apan, La experiencia de la singularidad conlleva una aprehensión de la otredad, chay hap'iypn maskhan, chaymi, yuyay kichakuypi qosqan, nuna kichakuypi qosqanpuwanpas. Ch'ulla kayqa (...) mana kacharikuqmantapuwan kamariymanta kan: chay ruway qhawarichisqaymi rikuytan chharqon, kamariy malliytan chharqon, chaymi qhelqata t'ikrachin, mana hoq nerayllapichu, hoq kamariypa re-imaginacion nisqatapuwanpis, materiales culturale nisqamanta. (p. 128).

Kilku Warak'aq runasimipi qhelqasqanqa, runasimiq, cusqueñista nisqa mañakuyninwan kapun, simi hina, ñawpamanta llaqtarunakunaq ruwayyachayninkumanta hina. Imaymana ruwaq artista nisqa hina, Alencastreqa harawinkunapi sapaq kamariy kayninta qhawachin, yayniyoq ima kayninta, llaqtakunamanta kaq yachayninta qhawachispa, k'anarunaq sapaq kaynintapuwan. Runasimipi harawinpa qespeqcheq símiles, giros metafóricos nisqa, kanku. Chaykunan sumaqyachunku harawinkunataqa. Sumaq yuyaynintan qhawachin chay iskay rimaymanta hoq rimayllaman churasqanpi. Hinaspapas, runasimiqa allin reqseynintan mañan, harawinkunaq nisqanta hap'inapaq, t'ikrachinapaqpis. Allin rikch'asqa ñawinchaywan runasimi reqseppa ima nisqanta hap'inapanpaq, sasachakuywan imapas, imatan munan niyta qhelqaqqa, chaykuna hap'inapaq. Ichaqa, harawinkunapis ch'atachinmi inkakunaq kayninkunamanta, llaqtarunakunaq ruwayyachaykunanwan. Qhelqanapaq haywarikuynin, kinsa hanllallillapi runasimipi qhelqananwan, huch'uyman tukuchin runasimiq qhapaq rimayninta, sapanka ayllupi chaywan takikun, chaywan rimakun, orqokunaq qayllanpi tiyaq llaqtakunapipis chaywan rimanku (runakuna, mistikunawanpis) ruwayninkuna ukhupi.

Fonética nisqa qhelqanpa haywarikuyninmanta, Alencastreqa, harawinkunapiqa ch'ullayasqa, ch'eqtasqa qhelqata runasimipi kamariyachin, chaypin hoq seq'ekunatan qarqon "h" hinata, ch'atan, paqarichin mosoq rimaykunata, wakinpiqa seq'ekunaq rantinkunata trukipi churan ("m", "n" rantinta, "k", "q" rantinta), wakin rimaykunata hanllallikunatapi yapan. Chaywanpas, nisqanmanta ch'uyayashaqtenpas, harawinkuna ñawichanapaq apachikuninkunawanpas, ña ñawinchaspaga qhawakunmi imaynatan mana llapan kamachisqankunata paypuwanpas hunt'ata ruwanchu, ichaqa kay ruwaykunana asta lloqsenku yupasqa seq'ekunapi, tanqasqa qhawakun as wakin rimaykuna hap'inanpaq, mana haywayninpi kaqta.

Yawar Parapin tarikun, punku hina qhepanpi, qallariyninpi niq "Kawsaynincis" castillasimiman paypa t'ikrachisqa. Chay harawin iskay verso nisqawan qallarín, chaykunallataq mana t'ikraywan kashan. Kaypi churakunka, Alencastre q runasimipi qhelqanapaq haywarisqanwan, qosqomanta hamuq runasimiwan. Kikinyachisun, Parker runasimipi qhelqanapaq haywarisqanwanpis qosqomanta hamuq runasimiwan, chaymi achhukun, imayna Qosqo llaqtakunapi rimaqanta hina.

Alencastre q Qosqomanta runasimin

Kawsaynincis

***LLAKITUTAPI MOSQOYMI
PACAPI KAWSAYNINCISQA***

Parker Cusco-Collao runasimin²²

Kawsayninchis

***LLAKITUTAPI MOSQOYMI
PACHAPI KAWSAYNINCHISQA***

Lloq'e kaqpi qhawakun, Alencastreqa qhelqanapaq haywarisqanta qatispa, "h" seq'eta orqon, "ch" seq'emanta, qallareq rimaymanta (*Kawsaynincis*), "ch" chaninnintan hap'in "c" seq'eqa, nisqanmanta hina; chaywan ima, qhawakuntaqmi mayuq risqanninta kutispa hina, kinsa hanllallinllawan qhelqana kamachikusqanmanta, payllataq phisqa hanllallikunawan qhelqarapun, "o" hanllallita churamun "Mosqoymi" rimaypaq. Paña kaqpi qhawakun, runasimipi qosqomanta convencional nisqa harawita tukuchisqaqa, hoq rimayllan (*Llakitutapi*) kasqanlla qhepan. Manan uyariymanta qhelqan ñawinchaychu sasachakuyqa, sapanka ñawinchaq munasqanman t'ikrachiya qoyunman, willasqanta qhawa qhawarispá, ichaqa, hoy nerayman hina tukuchin, llapan ruwaykunapi hap'isqanchis rimaykunata. Hoq ñanman churaspa, Alencastre q maskhasqanman hina

rinchu: atinallapaq churanman riki, yanqa sasachachin, harawinkunapi ima nisqantapis pantachispa, qhelqakunamanta hamut'ayninta chaninchasqata qhawanapaq.

Hamuq harawipin, *Kawsaynincis*, Alencastreq castillasimiman t'ikrachisqanmi kay: “Lluvia de sangre nube de pena / tortura de la humanidad / esa eres vida difícil/en todos los días sin fin. / Quemadas sean las tretas / que la vida tenga un nuevo amanecer / y esa vida sea justa y ordenada / para bien de la humanidad” (Kilku Warak'a, [1967], s.n.).

Qosqomanta qhelqaqpa runasimin

Cusco - Collao runasimi

*YAWAR para llaki phuyu
llapa runa ñak'ariciq,
caymi kanki sasa kawsay
wiñaypas mana p'ucukaq.*

*Yawar para, llaki phuyu
llapa runa ñak'arichiq,
chaymi kanki sasa kawsay
wiñaypas mana p'uchukaq.*

*Llapa c'iqmi kanakucun,
musuq kawsay paqaricun,
k'apak canincasqa kawsay
llapa runaq allinninpaq.*

*Llapa ch'iqmi kanakuchun,
mosoq kawsay paqarichun,
k'apaq chaninchasqa kawsay
llapa runaq allinninpaq.*

Alencastreq t'ikrayninca castillasimimanta kikichallanta k'asqachin, manan watakunchu runasimipi nisqanwan, ichaqa, wakin sikunallapin chay qhawakun. Chaynatan, ñawpaqpi kaq harawin qhelqapi, *c'iqmi (ch'iqmi)* t'ikrachiymán, phutita hina, mana chaypi allin kaq, ch'iqmipakuy, llaki. Ichaqa, Alencastreca “qiqo” nisqawan aswanchasqata churarqan. Kaymi qhawachiwanchis, Alencastreq castillasimiwan harawinpi hap'isqan, hoq neray iskaychasqan kashan runasimipi harawinwan. T'ikrayninwanqa, sapaq ñawinchaytan churashan, mosoq qhawaytan churarqan, waqmanta castillasimipi ruwaytan qhawachishan. Kaymi ríman, iskay simiyoqkunaq, hoq neray t'ikraywanmi ríman, Perú suyupi runasimipi harawikunawan, chaywanmi, niykushallanman “ñawpaqmanta runasimipi harawikunaq ruwaynin yachaymanta, iskay simiyoqwan antirunakunaq yuyayninmanta churasqawan” (Noriega, [2015], p. 24 y 26)

Churakunamanpuni yuyata, Alencastreq harawinkunaq, t'ikrachiynin karunchaypi, ñawinchaynin karunchaypipuwan, seq'enkuna uyariyninpin kan, as mana kaq churaykunan kan, mana léxico nisqawan qhawanapaqchu, mana simiqaqpa sintaxis nisqawan qhawanapaqchu; runasimi qhelqayninllawan qhawanapaqmi kashan. Qhelqaq

nisqanta hina qhelqaspaqa, “chuchupachikunmi” ima ninanta ayqechin. Yawar Paraqa t’akasqa harawikunapin qhawakun. Qhawachinapaq hina, kinsa ñawpaq wachukunata, XXX yupasqa, “Watuy” sutichasqapi harawimanta, rimaykunatan t’aqwikunqa:

Kasqallan qhelqaq runasimin

SAQSAYWANPIN

*cikci cayashan,
qhari sunquymi
kayta watushan:
Quechua Cusco-Collao*

*Llakin hamunqa
awqanakuypi,
wiqin hamunqa
ciqninakuypi.*

*¡Ay Pacakamaq!
¡Ay Runakamaq,
qispiciwayku,
waqaycawayku
ñawk’illaykipi.*

Cusco – Collao Runasimi

SAQSAYWAMANPIN

*chiqchi chayashan,
qhari sonqoymi
kayta watushan:*

*Llakin hamunqa
awqanakuypi,
wegen hamunqa
cheqninakuypi.*

*¡Ay Pachacamaq!
¡Ay Runakamaq!,
qespichiwayku,
waqaychawayku
ñawk’illaykipi.*

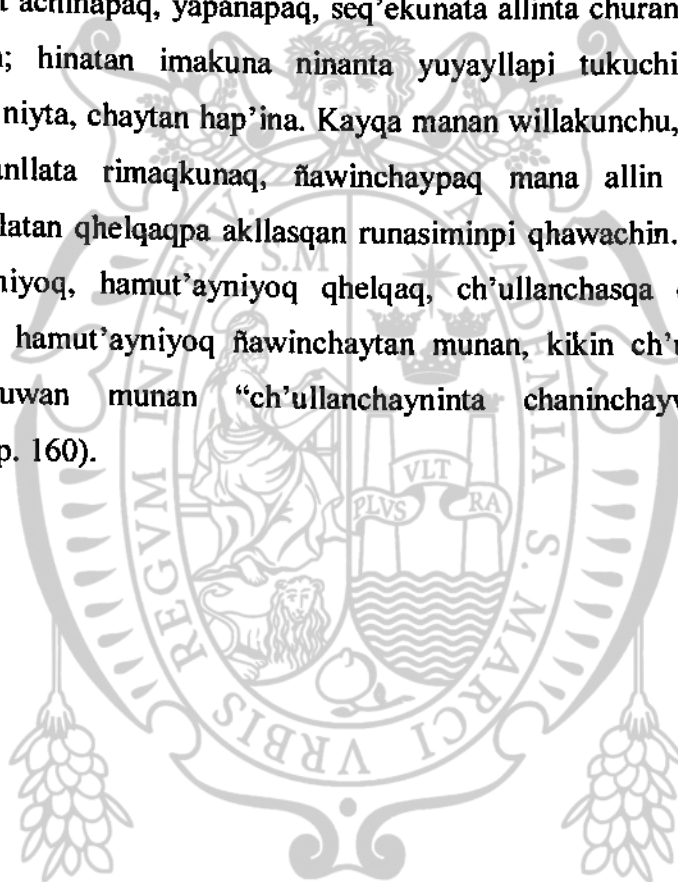
Harawi “Watuy” sutichasqan, kinsachunka iskayniyoq chaqrakunapi hina churasqa kakun, soqta wachukunapi hina churasqan kanku. Kay harawiq ukhunpin mana allin seq’e qhelqasqakuna kashan (*Yawar Paraqa* manan erratas nisqawan hamunchu). Qhawanapaq hina, hanrasqa seq’etan kicharayaqtan saqen, kinsa chaqramanta, ñawpaq wachunpi; qhelqanmi *¡Ay Pacakamaq*, hinaspa, *¡Ay, Pachakamaq!* Ninan rantinta; wakinkunapi churan “q” rantinta “k” churan, kutit’ikraynintinpuwan, kay *cikci* nisqapi *chiqchi* nisqaman. Hinaspataqmi, chaqrakunapi hina qhawachinapaq churasqawan, as mana hunt’asqa rimaykuna qhawakun (qhelqanmi: *Saqsaywanpin*, ichaqa, *Saqsaywamanpin* qhelqakunan), hoq llapan chaqrapin “h” qarqorapun, “ch” sutichasqamanta, hanllallikuna *i, u* churan *e, o*, rantinpi.

As wakin seq’ekunapi pantasqankuna qhawakun, *Taki Parwa qhelqanpipis pantasqakuna qhawakunllataq*, chaykuna mana qhawachunchu “Erratas Notables” nisqapi. Chaypuwanpas, chay pantasqakunaqa, mana atiy qhelqanawan sasachakuykunatan qhawachin, qhelqanapaq manan kanchu allin ch’uya ñan seqanapaq,

manan kanchu rímanasqa ñan runasimipi qhelqanapaq variedad nisqa Cusco-Collao runasimipaq.²³

Chaymi churakun, rimaykunawan, seq'ekunawan qhelqasqa sapa kutin ruwaywanmi, ichaqa, runasimillapi qhelqakunallawan, Qosqo llaqtapi kaspapis. Kaykunamantan, Andrés Alencastreq harawinkuna ñawinchanapaq, iskay simiyuq ñawinchaqqa, utaq, ashkha hatun runasimiq Cusco-Collao reqseyniyuqqa, pachanta hap'ínan; susigullawan ñawinchanan, sumaqllawan seq'ekunata rantinwan churananpaq, allin qhelqata hut'achinapaq, yapanapaq, seq'ekunata allinta churanapaq, rikch'anachiy rimaykunapuwan; hinatan imakuna ninanta yuyayllapi tukuchina, willaykuyninpi imatachá munan niyta, chaytan hap'ína. Kayqa manan willakunchu, harawinkuna mana runasipipi chikanllata rimaqkunaq, ñawinchaypaq mana allin kanchu nispa; as sasachakuykunallatan qhelqaqpa akllasqan runasiminpi qhawachin. Yapanapaqqa, hoq sumaq kamariyniyuq, hamut'ayniyuq qhelqaq, ch'ullanchasqa qhelqayuq, Andrés Alencastre hina, hamut'ayniyuq ñawinchaytan munan, kikin ch'ullanchasqa, sumaq kamariyniyuqtapuwan munan "ch'ullanchayninta chaninchaywan ruwananpaq" (Attridge, 2011, p. 160).

TAWA KAQ PANPA - IV
KILKU WARAK' AQ CH'ULLANCHASQA HARAWINKUNA
YAWAR PARAPI
T'IKRACHIKUYNINWAN, AYNIQ WAQMANTA
WIÑAYNINWAN IMA

Kay hatun pampapiqa, yuyaykunaq nisqankuna t'aqwiyman haykukunqa, chaymanta imatachá niyta munan Yawar Parapi, chaytan hamut'aspa churakunqa. Ima kayninkunamantan, allin ruwakusqanmanta, sumaq qhawarikuyllawan ruwakusqanmanta mast'arikunanpaq, kay qhelqan *Taki Parwawan, Taki Ruruwan ima*, rakinakunku sumaq ruwayninta, mastarikunankupaq, sumaq kayninkuna qhawarikunankupaq, sapaq *Kilku Warak' aq* makillanta churaspa, hoq ñanllanta ruwayninpi purispa chay kinsa runasimipi harawinkunaq qhelqankunapi, uyarinapaq se'qenkunata ima churaspa. Hamut'ayninpaqqa, chimpasqa ñankunan willanakunqaku, yuyanchaypanpakunapis, harawikunaq sonqonkuna muyurinku t'ikraykuyninpi, harawikunapi rimakunata qhawanapaq, saphinkuna qhawanapaq, aswan kallpayoq llimphikuna qhawanapaqpis, llapan qhelqapi; chay ukhupi chimpanasqa llimphikunata rikuspa, runasimipi kutisqa rimaykunatawan qhawa qhawarista. Sapanka pampakunapin ima niyta munan chayta hap'ispalla, t'ikraytan chaypipi churakun llapan harawinkunaq qhelqanpi. Hoq harawiq sonqonta k'ancharichin, iskay raphikunaq masantinwan kallpachakun, hatunkaray kaqninpuwan, yachaytarpuyan apachispa, antirunakunaq pachanpi apachisqa, harawiqkunakanpa willasqan hina. Kay yuyaykunaqa, saqellanmi qhawanapaq llapan ch'ullanchasqa *Kilku Warak' ata*, sapaq qhelqaq hina, llapan harawinkunatan *Yawar Parapi*, qhawanapaq.

4.1. Yawar Paraq sumaq kayninwan, iskay ñiyimanta hoqlaman mich'usqapuwan

Odi Gonzálesqa (2000), qayllamantan nin *Yawar Paramantaqa* hoq “watupakuymanta, kuyaymantapuwan” qhelqa. Gonzálespa nisqanmanta, Alencastreya kay harawinkunapin yuyarinmi hatun llakikunamanta, hoq llanthu hamuytan watupakuytan hina willakun, hoq “harawinkunaq choqllonmanta wafuy, mich'akuq, taytanpa kukuchinpuwan muchhakun” kamarispa (p. 15). Hinaspapis, katunkaray kaspapis, *Yawar Parapiqa* kaykunallan manan kankuchu hatun yuyaykunaqa. Mantaqmi kay llapan qhelqasqa runasimillapi kan.

Harawinkunaq reqsechiyninpin, castillasimipi qhelqasqa, Alencastreya payllatataq nikun runakunamanta ñak'ariyninkunata chaskiq hina, desde las cimas de los Apukunaq *Ausangati*, *Salqantay*²⁴ orqopatakunamantan harawimanta willaytan qonqa “waqaymanta willapakuy kamachiq hina qhari kaypi” runakunaq mukisqa kasqankumanta (antirunakuna, runasimiq runakuna, *runakuna*), payllamantataq nikun, runakunaq kikin cheqanchaqmi pay, nispa.

Khuyasqa masiykuna, runasimipi harawiykuna ñawinchaq:

Waqmantan hoq harawiykunamanta choqllota qoykichis, sinchi, ima sumaq runasiminchispi qhelqasqa, ñawpa hamaqt'anchiskunaq runasiminkupi. Wayqeykuna chaskiwaychis, K'irisqa, chuqchu, nunaypa willakuyta, mana uyakuq sasachaykunapi, kay kawsay qhawachiwanchis sapallankunapaq, runakunaq kawsayninpi, lluy pachantinpi runakunaq kawsayninpi kaqtawan.

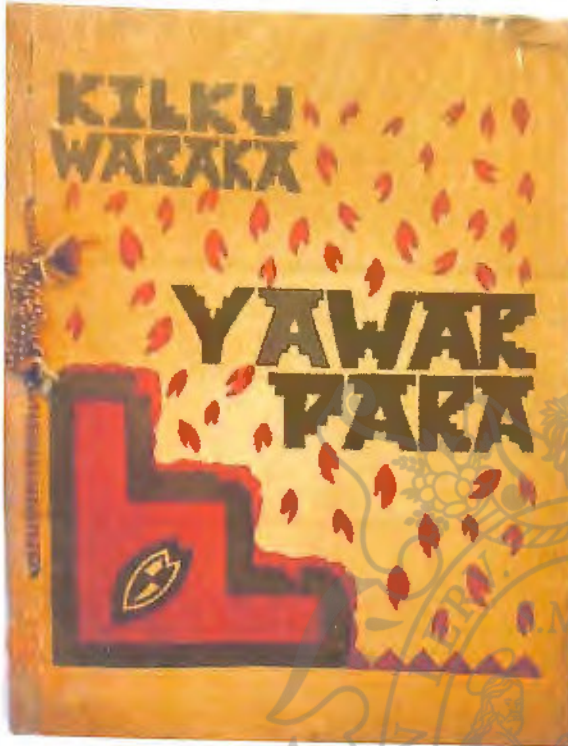
Ausangatiwan, Salqantaypuwan chaskinapaq pukaraykunan kanku. Hawapatankunapi, ñakáreq runakunamantan waqaywillaykuyninkunatan noqa uyarini, mafiakunkutaq, ichaqa kay chanin, kallpayoq mafiakuyqa, kutichikuyninpiyaq yawar parallata, weqeq mayukunallata chaskikunku. Kay atitaypa kasqanta YAWAR PARA takin, waqaymanta willapakuy, kamachiq hina, qhari kaypi, lapa runakunaq uyariwanapaq, paykuna wahasqa kanku mast'arisqa Justicia Social nisqa kamarinankupaq (s/n).

Tapukuymantami haykun, maykaman *Kilku Warak'aga* harawinkunapi runakunaq kunkanmanta willan, nanayninta, yachayninkuta ima. Ch'uya runasimiqmanta sumaq rimayninmanta (hatunkaraytan chaytan sutichan “Ñawpa hamawt'akunaq runasimin”), payqa hoq neray rimaykunatan hap'in mana llaqtaq markankunapi rimasqa usullatachu, mana sapap'unchay rimasqallamanta karunchasqa, t'ikrayninytan sasachakun, uyakuynintawanpis sasachakun kunan kunan p'unchaykunapi, iskaysimipi rimaq

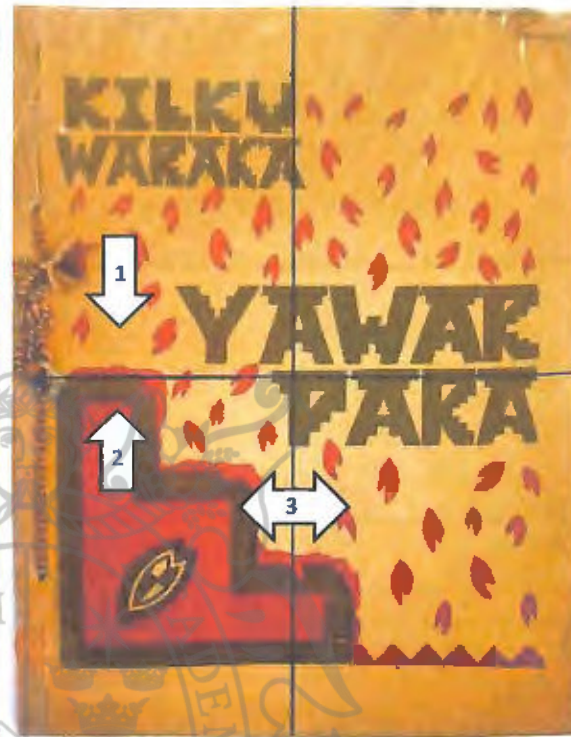

ñawinchaypaqpuwanpas sasachakuy kan. Nanaywan, yachaywan harawinkunapin qhawachikunku, paypa kawsayninllamantan as kanku, runakunamantaqa pisillan kanku. Pachamanta, iskay ifimanta mich'usqa, sumaq kaywan, wahmanta ch'ullanchasqa willakuy hina. Kaqllataq chaykunapi, harawinkunapi, runasimi pachamanta llinphikunapi churasqaqa, Mariano Fuentes Liraq ruwasqankunan kanku, manan runakunaq as reqsesqan churaykunaqa haywarikuyninkunapi kankuchu, q'uchuriyninkunapipis, sapa kutin ruwayninkupipis. Chayqa manan kutichinchu munay *Yawar Paraq* sumaq ruwasqa kasqanta, ichaqa munanmi kallpayoq chanin willananata harawinkunamanta, hawanpi, ukhunpipi kaqtapis. Hinallataq, ñawinchaqqa ñawpaqta qhawan imamantan ruwasqa kan, chayta, sumaq rikch'ayniyoq qhelqaq kasqanpi qhawan. Ñawpaq harawinkunaq qhelqankunapi hina, *Yawar Parapiqa*, hoq ima sumaqmi kay pataraqqa "hoq ima chanin" makiwan ruwasqa, antirunakunaq hina awasqan wasqhachawanmi llapa raphinkunaqa watasqa kanku. Kay antirunakunaq simp'anqa, harawikuna wataq, iskqa ifiyimanta qoqlaman lloqseq mich'uytan qhawachin, Alencastreqqa harawinkunamanta ruwayninpí qhawakun, pataran punkunmantapacha. Ukhukama pataranta t'aqwispa, hatunwan qhelqasqa pataraq sutichaynin, paypa churakusan sutinpis k'anchakun, iskaynin runasimipi qhelqasqa, kasqan seq'ekunallan churasqa kashanku. Llinphikunamanta rimaypin, tokapukunan chaypi kanku, chaqramanhina sumaq llinphisqa, iskay llinphiwan lluisqa k'ancharikun (pukawan, yanawan) yuraq hina patanpi (Kinsa Wawqe). Munay, samp'a iskay llinphiwan lluisqa churaynin, sumaqtan oqarin yapasqa pachapi kaqkunata (hallpawan, unuwan) pachapi kawsaytawan oqarin (pachanchismanta) yachaytarpuyan (chaqmasqa). Chaykaman, ñawpaqpi kaq patarankunaqa punkunkunapi sarata churarqan (t'ika, choqlllo), kaypin sut'ukunata aswanta churarqan, "yawarmanta parwachakuna" (choqllomanta t'ikan hina), para hina urmamunku, panpata qochachaspa. Tawaman kikintakama p'akispa (Tawa Wawqe), whawakunmanpis hoq kikinachiykuna kasqanta.

Kinsa Wawqe: *Yawar Paraq Punkun*

Tawa Wawqe: Tawaman phakmisqa punku

Teqse: *Kilku Waraka* (1967). Wawqekuna orqoq, perqaq: Roxana Quispe Collantes.

Qallariypaqmi, wichaymanta uraykaman kuyukuyta qhawakun (1 wach'i). Paraq urmayninqa *hanan / urin* masata wahanman, antirunakunaq qhawayninman hina. Uraymanta, wichaykamapis kuyuriyninpis kanmi (2 wach'i), urinmanta lloqseq muhuwan hanaqman riq. Kay patarapin rimanakunku kay kuyuriykunaqa, sinp'awan añaychakunkutaq. Ñawiychakunllamanmi lloq'emanta pañaman riq hina, kutit'ikraynintinpuwan (3 Wach'i), *wañuy / kawsay* mastakunata wahaspa. Hoq patapata llinphimantan puka yawar phoqchin, wachukunatan lloqllananpaq manchachin, kinsa k'uchuyoqtan churasqa panpapi kaq wachukunata, chaqraqunapi kaq hina. Chaywanmi, wañuyqa, kawsayta mokin. Hinaspapis, patapata ukhunpin muhuqa hoq mosoq qallariytan watukun, chaywanmi wañuyqa, kawsatan mosoqyachin. Kay tawa ruwaykuna rimanakuymanta punkunpi churasqa hamut'ayqa (*hanan / urin / wañuy / kawsay*), kay patarapi kaq apawanmi yuyayman, lliw muyuywanmi, t'ikraywanpis kawsayqa kan.

Chay hina chaqra ruwaykunamanta, awaykunamanta iman lloqsemunkutaqmi "Ñawpa Runakunapa Awanan" willaykuypi, chaypin runakunaq yuyaynintanwan, panpakunati kawsaytawan t'inkichinku (Szeminski y Ansión, 1982; Espino, 2000).

Hinaspapis, hoq hina kayninqa, yupanapaq llinphinkunapin kashan, unanchakuna hina qhawanapaq. Mariano Fuentes Liran, punkupi sumaq llinphinkuna ruwaq, yachayninwanmi waharqan lliw pachaq qhawayninta, chaypuwanpas, manan kay patarapi ch'atakunchu runakunaq qhawayninwan, chaypin ashkha llinphikunan, kusiskuy ruwaykunapis k'ancharinku. Kawsayqa qhawachikun, sumaq haywarikuykunaq, sapakutin ruwaykunaq aparikusqanpi, ashkha ruwaywanmi, tokapukuna hina mast'arikun, kuskanchakuyninpi, ch'eqtayninwan, uyakuyninwan ima, Teqsemuyuyq allchasqanman hina; pachapi, pachawan, runakunawan ima, kawsaypi. (Sánchez, 2014, p. 36). Chay hinaman riq, kay mana rimanakuy hina, llinphikunawan, kawsaywanpis, kashanmanmi llaqtarunakunaq, llaqtakunaq reqseq ñawinchaqkunaq hanrakuyninpin, Kilku Warak'aq runasimipi ñawinchasqa harawinkuna chay hanra hina orqosqanmanta.

Yawar Paraqa manan castillasimimanqa t'ikrayniyoqchu kan, as iskay harawikunalla t'ikrayllayoq kashanman, kay *Antología Quechua del Cusco* (Nieto, Vargas e Itier, 2012) iskay simipi qhawachisqa kashanku. Mast'ariyinqa 1967 watamanta, chawpinkunapi, 1972 watakama. Odi Gonzálesqa (2000, 2019), churan 1972 watapaqmi. Avendañoqa (1993, p. 443) patarata qon 1967 watata, chaykaman, González Vigilwan (2004, p. 21), Nietowan, Vargaswan e Itierwan (2011, p. 264), Julio Noriegapuwan (1993, p. 111) mana watayoqtan akllanku churayta, qhelqankunapi.²⁵ Kay k'uskiypin hap'ikun 1967 watapi kay pataraqa mast'arikurqan, qhelqaqtaqa, 1968 watapi golpe militar nisqamanta, reforma agraria nisqawanpis supaytan songontawan, kurkuntawan harawikuqtaqa kuyurichirqanku; harawinkunaq pataranpin chay qhawakun, sichus 1972 watapi mast'ariynin kanman karan, ichaqa manan chaychu. Hatun qhawanapaqqa, Yawar Paraq, ñawpaq kaq harawinpin nikun, orqosqanku hallpaqwiranta, tumaqayakunaq makinkunapin kasharqan, ichaqa, 1968 watapin Perú suyuq walla Hatun Umalliqqa llapa suyuq llaqtakunapaq La Brea y Pariñas sutichasqata kutichipurqan. Chaywanpis, Avendañowan, chay watata churankullataq Valenciawan (1994, p. 48; 2002, p. 18) y Mamani Macedowan ima (2015, p. 65).

Ñawpaqpi kaq Alencastreq harawinkunaq patarankunaqa, sapankantin yaqa kinsachunka harawikunayoq kanku, yaqa chunka llinphikunayoqwan ima; Yawar Parapi, tawachunka iskayniyoq harawikunapaqqa tawa llinphikunallata churarqan (mana punkunta, ex libris nisqata, mana chaykunawan yupaspa). Ñawpaqpi kaq llinphinqa, III

yupasqaq ñawpaqninpi kashan “Hamawt’aq wañuynin”, pusaq runakunatan qhawachin hoq kurkuq kunpasqaq qayllanpi; iskay wachutan qhelqata apan (22, 21 wachukuna) chay harawimanta orqosqa. Iskay kaq llinphinca V “Qollanan cinkarin” ñawpaqenpi kashan, harawikuq masinpa uyanta apan, kay qhelqawan: “Doctor Carlos Valer. Qollanan cinkarin”. Hinaspan, kinsa llinphi kaqpi, tawa llinphi kaqpipis as llachi hinan kanku, ashkha tuyrukunawan. Harawikunaq VII “Mamalláy”, XXV “Mana tukukuq llaki” ñawpaqenninpin kashanku, hoqkaq llinphikuna hina qhelqayoqmi sapanka sapankanku: “Yawraq puka hamanq’ayta / caskiykuway mamallay”, “Huq llakimanta llusqini / huq llakiñataq ñit’iwan”.

Yawar Paraq punkun hinapin qhawakun: iskay iñimanta hoqlaman mich’usqa, Alencastreq yachaytarpuy ukhupi harawinkunapi kaq hina. Iskay iñimanta hoqlaman mich’usqaqa, yupaychasqa t’ikrakuyninkunata qhawachinapaqmi hap’inku; hoq yuyaypin mistinayaywan hap’ikun, chharqosqawan hap’ikun, mich’usqawan hap’ikuntaq, yachayruwaykunamanta t’inkiywanpis hap’ikun, hatun rimaykuna hina, chharqosqata willanankupaq, iskay utaq ashkha llaqtakunaq yachaytarpuyinkunawan achhuyninwan lloqsesqamanta (Saldívar, s.f.); ichaqa waqaychallanmi chay “saynatasqa” nisqata (“sumaq huch’uy nisqallaman” hina) mana tinkusqa ruwaykunallata hap’ispa, awqanakuypaq ruwaykunamanta ayqerispalla, sasachakuqkunatawan ima, hoq llaqtakunaq yachaytarpunkunawan achhuykusqankumanta lloqseqwa (Lupo, 1996). Kaymi chay rimayta wikeh’upunanpaq qallarichin, hoq maqanakuypaq hinallataq rantinwan churarqanku, *hibridación* nisqawan hina.

Kay hamut’aypi sincretismo nisqa ñanninpi, ñanta rikuchiqa hina hap’in Marzal (2002) nisqanta, payqa sapaqchachinmi sincretismo nisqamanta, secularismomanta, eclecticismomantawan; Gutiérrez-Estevez (2014) nintaqmi, hamut’aywanmi t’aqwina ima ninanta. Manuel Marzal (2002), sincretismo nisqamanta hinata nin:

Iskay yupaychasa iñiyanta ruwayninca, hoq mosoqmantan, allchakuyninkuwan, iñiyinkuwan, haywariyninkuwan, kawsaypaq ñanninkunawan ima, interacción dialéctica nisqa qayllanpi kasqanmantan lloqsenku. Chay mosoq yupaychasqa iñiyanta rimanaykunamantan lloqsiyinmi kanqa hoq kayninkuna, kikin willayninwan, kikin kasqallanwan, ña lliw chinkayninpi, ña huch’uyllaman kaqkuna churasqa, kasqankunallawan churasqapis, hoq llaqtakunamanta hamuqwan, ña, tukukuypaq, wahmanta willakuy hoqkaq kaqkunamanta (pp. 198-199).

Kay tawa as atikuq lloqsiyninkunaqa (pasaq, chinkaqa, huch'uyman huñukuq, hoq yuyaywan waqmanta niy) hoq sincretismo nisqakunaman, iñiy kaqkunaman churakullanmanmi, sumaq ruwaykunamanpis, yachaytarpuymanpuwanpis. Manuel Gutiérrez-Estevez (2014) kinsa kuyuriykunatan t'uphsin, yachaytarpumanta sincretismo ukhupi kasqankumanta. Ñawpaqpi kaq kuyuriymi, *agregación* nisqan, chaypin hoq yachaytapun qechun, chayamanta paypachakun hoqmanta, chinkachipuspa, chhallayachispa. Hoq kuyuriyqa, *transformación* nisqan, manan kamariylla hinallachu, icha chayqa, iskayninmanta mana uyakuq kanman. Tukukuyninpaq *combinación*, nisqa kashan, yachaytarpukunan iskay panpakuna seqanapaq hap'inku: mich'ukunanpaq utaq taq'asqa kawsanankupaq. Kay p'uchukaqqa, sincretismo nisqa, qhawanapaq apakun, manan sumaq mich'usqa hina, ichaqa sasachakusqa ruway hinan, iskayman sayakuq hina tukurinmanpis apanman, "bicultural" nisqa hina, manaraq intercultural hinachu, sapaqchasqa, iskay pachakunapi wifayninmantawan, rimayninmantawan, hoq tuyrusqa runamantan hamun, chaymantan, karunchasqakunaq, sapaq kawsaqkunaq, sapaq sapaq chaninchasqa utaq pisichasqa, mana kikin kaqniyoq, atipaq apachetakunaq hina qhelqasqa: runaq yachaytarpunwan, mistiq yachaytarpunpuwan.

Andrés Alencastre Gutiérrezpa harawinkuna hamut'ayninpaq, sincretismo nisqamanta Yawar Parapi yuyakunqa, llapan ruwaykunata, yachaytarpuypa willakuykunamanta, chharqosqa kaqkunamanta, Kilku Warak'aq qhelqankunaq ruwayninpi kaqkunata, sapaqchasqakuna iskay llaqtarunakunaq kismanmanta (runawan, mistiman) watakunku, mich'ukunku, t'ikrakunku, mosoqman wahqmanta willakunku. Chhaynatan, sincretismo nisqaqa, harawikunaq panpankunapi qhawachikun, hoq ch'ullanchasqa llakilay hina, hoq catolisismo nisqamanta tuyrusqa, chaymi rimanakuyninpi "t'ikrachin" antirunakunaq ayninwan; chayhinapi ayniqa t'ikrasqan kan, wahmanta ashkha willasqakunapi, qhelqaqpa runasimipi harawinkunapi (ver capítulo 4.4.).

4.1.1. Yawar Paraq harawinkuna

Tawachunka iskayniyoq harawikunan Yawar Paraq ukhunpi kanku. Hamuqpaq qhawakunqa (Soqta Maru), ñawpaqpi kaq sutinkunata runasimipi churakunqa, t'ikrayninkunawan kуска, harawikuqpa yupasqanta hina churakunqa.

Soqta Maru: Sutikuna, Yawar Paraq 42 yupasqa harawikuna, runasimipi, castillasimiman t'ikraynintinpuwan

Nº	Runasimipi Harawi	Noqaq t'ikrachisqay	Yawar Parapi Yupasqa
1	“Yawar parallan cayashan”	Sólo cae lluvia de sangre	I
2	“Yawarqota”	Yawarqota	II
3	“Hamawt'aq wañuynin”	La muerte del maestro	III
4	“Warak'a”	Honda andina	IV
5	“Qollanan cinkarin”	Desapareció el jefe	V
6	“Wañuy”	Morir	VI
7	“Mamalláy”	Madre mía	VII
8	“Sapan wawaypaq”	Para mi única hija	VIII
9	“Kunpapata llaqta”	Pueblo de Combapata	IX
10	“Willkanuta”	Vilcanota	X
11	“Waqayari”	Llora pues	XI
12	“Rumiyapunin”	Me petrifico	XII
13	“Warmi wawalla”	Sólo hija mujer	XIII
14	“Mamatawanpas saqispa”	Dejando hasta a su madre	XIV
15	“Llakiq sunqu”	Corazón sufriente	XV
16	“Ñantakicasun”	Abramos camino	XVI
17	“Wañusaq cayqa”	Si es que yo muero	XVII
18	“P'atakishka”	Espina que muerde	XVIII
19	“Qusquq curin”	Hijo del Cusco	XIX
20	“Qusqun waqashan”	El Cusco está llorando	XX
21	“Kutikanpullay”	Sólo regresa	XXI
22	“Mashkashaykin Taytalláy”	Te estoy buscando padre mío	XXII
23	“Hamawt'a”	Maestro	XXIII
24	“Rumi”	Piedra	XXIV

25	“Mana tukukuq llaki”	Tristeza que no termina	XXV
26	“Kawide”	Cahuide	XXVI
27	“Sunquymi yawarta waqan”	Llora sangre mi corazón	XXVII
28	“Qhipakapullay”	Sólo quédate	XXVIII
29	“Awsanqati”	Ausangate	XXIX
30	“Watuy”	Presentir	XXX
31	“Eustaquio K'allata”	Eustaquio K'allata	XXXI
32	“Rusil t'ika”	Flor rusil	XXXII
33	“Urqhusi”	Urqhusi	XXXIII
34	“Maypin kanki wawqi”	Dónde estás hermano	XXXIV
35	“Llaqtay phuyu”	Nube de mi pueblo	XXXV
36	“Perú unancay”	Mi bandera del Perú	XXXVI
37	“Qhapaq Runasimi”	Poderosa lengua del hombre	XXXVII
38	“Suyaykuy”	Espérate	XXXVIII
39	“Sapallaykitan munayki”	Te quiero sólo a ti	XXXIX
40	“Antawara”	Celaje	XL
41	“Qorikanca”	Sagrado recinto de oro	XLI
42	“Yawar waqaq”	El que llora sangre	XLII

Suntur: *Yawar Para*. T'ikraq, perqaq: Roxana Quispe Collantes.

Llapa harawikunan, Alencastreq “quechua fonético” nisqapi qhelqasqa kanku, ñawpaq harawinkunaq kasqan ruwayllanta hap'ispa. Harawinkunaqa, chaqrakunapi hina ch'eqtasqa rihurinku, raphikunaq ñawpaqninpi kaq seq'ekuna yuraq sepia nisqawan sutinkunapi churasqa, hoq rakhu seq'ekunawan, wachukunapi kaq seq'ekunamanta hatun sayayniyoq. Sapanka chaqra hina harawikunapin, ñawpaq seq'enqa, kuraq seq'ewan churasqa kashan; chaywanpis, ñawpaq wachuqpa ñawpaq seq'enmi sumaq llusisqa hina kan, sayayninpi aswan hatunmi sutinmantaqa, kasqan llinphillawan churasqa kashan. Hinan, seq'enkunaqa yana puka hina kanku, orqo wakaq puka yawarninwan hina llinphiwan llusisqa.

Harawikunan, yupasqa romana nisqa yupaywan allchasqa kanku, sapanka raphipin uray chawpinasqapin yupaykuna kanku; índice nisqapis, harawinkunaq p'uchukakninpin kanku. Manan churasqachu “Kawsaynincis” harawi hinata chaypi

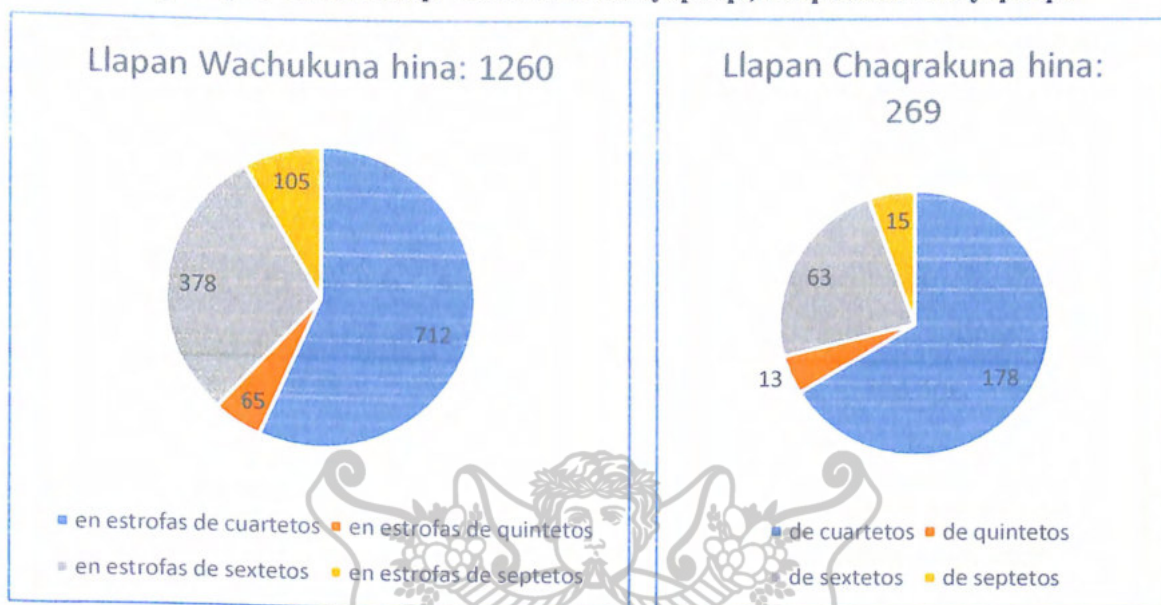
kaqta, harawikuqpa t'ikrasqan "Nuestra Vida" hina, castillasimipi rimasqan qhepanpi churasqa kashan, ñawpaqi runasimipi kaq harawinmanta ñawpaqenpi kashan. "Kawsaynincis" iskay simipin qhelqasqa pataranpi kashan, pusaq wachukunayoq, mana yupayniyoq, iskay wachukunayoq runasimillapi qhelqasqa kashan, mana qhelqaqpa t'ikrayninwan churasqa.²⁶ Hamut'akumanmi hina, *Kilku Warak'aga* hoq neray qhelqa hina churayuyta munarqan, llapa harawinkunaq huch'uyman huñuq, nisqanta hap'in, chaymntan chayta churan, iskay simipi rimaq harawipi ñawinchaqta tanqananpaq.

Alencastreqa, hunt'asqa panpapiqa, Yawar Parapin qhawachin tawa wachukunamanta chaqrachakunata hina harawinkunapi churasqanta aswanta ruwaypaq munakun, yaqa iskay sayay hina, soqta wachununayoq chaqrakunamantan hina kanku. Lliw pataranpi kanku 1,260 wachukuna, kuraq sumaq ruwasqa hina, 269 chaqrakunapi hina rakisqa (Hoq Llinphi). Wachukunaqa, chaqrakunapi hina allchasqa rihurinku; tawa wachukunayoq, soqta wachukunayoq chaqrakunapi hina lloqsemunku, pisilla ichaqa qanchis wachukunayoq chaqrakuna hina rihurinku, phisqa wachukunayoq chaqrakuna hina rihurinkupis. Wachukunata qhawaspan niyruyman, 712 wachukunan kan 178 chaqrakunapi, tawa tawa wachukunamanta; 378 wachukunan 63 chaqrakunapi, soqta soqta wachukunamanta; 105 wachukunan 15 chaqrakunapi, qanchis qanchis wachukunamanta, 65 wachukunan 13 chaqrakunapi, phisqa phisqa wachukunamanta tantanasqa.

Harawinkunapin, yaqa kasqan sayayllankunatan ruwarqan, soqta harawinkunallan chaymanta karunchanku, chharqosqa wachunkunawan kaspa. Kanllataqmi, hoq hina waqmanta ruwapay uyarinapaqkuna, ichaqa chanin kaqlatan hap'irqan.

Hoq Llinphi: Yawar Parapi wachukuna hina yupasqa, chaqrakuna hina yupasqa.

Perqaq: Roxana Quispe Collantes.

Harawikunata yupaspa, wachukunamanta hina allchaspan, qhawakunmi 26 harawikunata, tawa wachukunayoq chaqrakunapi hina kaqta. Kay kuraq huñunakuymammi tupan I, II, III, IV, VI, X, XIII, XV, XVI, XVII, XVIII, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXIX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XLI, harawikuna. Hatunkayar harawikunan kaypi kanku I "Yawar parallan cayashan", XXXI "Eustaquio K'allata" sutichsqapuwan, sapankankuna 56 wachukunawan; qateqmi kan XVI "Ñantakicasun", chaymantan hamun XLI "Qorikanca", sapankanku 40 wachukunawan. Wakín harawikunaqa 16, 20, 24, 28 wachukunapi maywiykunku.

Soqta harawikunan kanku, soqta wachukunayoq chaqrakunawan; Kaypin kashanku iskay hatunkaray harawikuna pataramanta, VIII "Sapan wawaypaq", XXVII "Sunquymi yawarta waqan", sapankanku 66 wachukunayoq; kay harawikunaq qatirisqan XII "Rumiyapunin" 36 wachukunawan, chaymantan XI "Waqayari" 30 wachukunawan. Chaymantaqa, iskay harawikunan soqta soqta wachukunayoq chaqrakuna kan, XL "Antawara", chaymantan XLII "Yawar waqaq", sapankanku 42 wachukunayoq; hinataqmi, iskay harawikunan phisqa phisqa wachukunayoq chaqrakunapi kan, chaymanta, IX "Kunpapata llaqta", XIV "Mamatawanpas saqispa", ñawpaqpi kaq 20 wachukunayoq, qhepanpi kaqtaq 25 wachukunayoq. P'uchukaqninpaqqa, soqta harawikunan chharqonqo chaqrakunata sapaq sapaq wachukuna rakisqayoq, umachasqa

kay V "Qollanan cinkarin" harawiwian, kay 67 wachunkunawan kay harawiq aswan hatunkaraymi kakun llapan Yawar Para pataramanta. Kay allchaypin, harawikuna, hatunkaraypin qatinku XX, 48 wachukunawan; hamunkullataq kay harawikuna XXX, XXXIV, sapankanku 31 wachukunawan; chaymanta hamun XIX, XXXVI, sapankanku 25 wachukunawan, harawikuna.

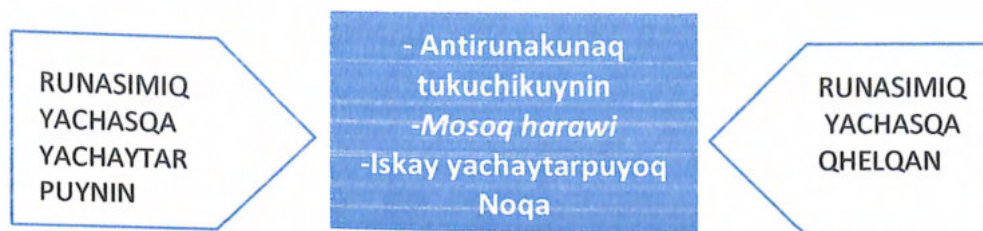
Yawar Paraq hamut'ayninpaqqa, harawikuqpa runasiminta chaninchallaspan qhelqakurqan harawinkunataqa, runasimimanta castillasimiman noqaq t'ikrayniykunawan kuska; sapanka yuyayniyoq nisqankunamantapis, ejes nisqapi, patarata phakmikun, yuyanchaypanpakunapi, harawikunaq sonqonkunapi ima, harawiqkunkanta k'ancharichispa, ima munayninta, ruwasqanta qhawachisqanta hina k'ancharichispa. Llapan harawikunatan ejes nisqakuna chimpanku, ima nisqanta reqsechiytan saqenku. Chaymantapachan tawa yuyanchaypanpakunata ruwakun, sanpangkukutaq hoq runasimipi categoria nisqata qatin. Harawikunapi ima nisqanmanta ruwakuyninkunaq sapanka yuyanchaypanpakunapi, t'ikrachikuytan chawpinasqa rimaytan harawikuna pataranpi qhawakun. Sapanka panpapi hoq harawiq sonqonta kancharichikun, sapanka masatinkunapin seqachikun, aswan willaykuyniyoqwanpis, antirunakunaq yachaytarpuyninkupi wuwasqankumanta, harawiqkunkaqa willasqaman hina, wachukunapi qhawanapaq. Nawinchaywan harawikunaq ukhuman rinapaq, sapanka yuyanchaypanpakunapi, literario simiq k'ancharichispa, dísticos kayninwan, campos semánticos nisqapuwan, sapanka harawiq sonqonkunapi.

4.2. Sat'isqa pushkakuna hina patara hamut'anapaq

Tawachunka iskayniyoq harawinkunaq sutinkumantan, watukunmi kay *Yawar Paraga* ashkha yuyaykunamantan riman chaypi. Wakin rimasqanmantan hoqqaqlawanmi "Nanay" hinawan rimanakunman, as kasqan hina kaqtinku harawipi qhawachinanpaq; ahnata, *yawar parawan*, *wiqi parapuwan* iskayninkun as kasqan mananchakuq llinphi hinata parata hap'inku; hinaspapis, kanmi harawikuna paykunallamantan rimanku, hatun umalliqkunata harawinpi yupaychayaspa (*Kawide*), utaq Perú suyuq unanchakunata harawinpi yupaychayaspuwan. Ashkha harawikunanpi rimasqanmantaqa pushka hina hap'inachispa allchakurqan, llapan harawikuntaqa. Chaymantan kinsa pushkakunata hina t'oqospa *Yawar Parata chimpan*, runasimipi antirunakunaq yachaytarpuyninkunawan,

runasimipi qhelqasqa yachaytarpuyinkunawanpis. Hinata, kay pushkakunata qhawakun: antirunakunaq tukuchikuyninta, mosoq harawita, noqa iskay yachaytarpuyoq (2 Llinphi).

Iskay Llinphi: *Yawar Parata hamut'anapaq sat'isqa pushkakuna hina*

Perqaq: Roxana Quispe Collantes.

4.2.1. Antiorqokunapi tukuchikuynin

Kaymi ñawpaq kaq pushka hinaqa, antirunakunaq imayna pachata qhawankumanta tukuchikuyninmanta kapun, willaykuykunapin ashkha lloqsin, runasimipi rimasqapipis, runasimipi qhelqasqapips lloqsinmi, qhawakuntaqmi allinta Guamán Poma [1615-1616] (Husson, 1993) harawinkuna qhelqasqanpi, hoq pallasqa willaykunapispis *Manuscrito de Huarochiri* [c. 1598] (Millones y Tomoeda, 2009) nisqapi kanku. Qhelqasqa yuyaychakunapin, tukuchikuymantan yuyakun hoq sinchi tukuywan utaq *pachacuti*, wanananpaq hoq muchuchiywan manatukukuq kuyurichiywan. Colonia nisqamanta chay rimay hamun. González Holguínqa, *Pachacuti pachaticra*, chayta willan “pachaq p’uchukaqninta hina, asnaq hatun qollochiy, thuni utaq chinka, utaq llapaman awqay” hinata ([1608], p. 267). Kay kuran, diccionario nisqa pataranpi churarqan iskay neraq *pachacuti*, *nina pachacuti*, *lloclla unu pachacuti*: ninamanta p’uchukaq pachata, tukuy pachata k’irpay parawan p’uchukaq. Paymantan, Guamán Pomaqa (2011, p. 68) Inka *Pachacutiman*, chay rimaytan watan, chaytan nin “awqanakuy ruwaq masi” hina. Paypa kawsayninpin, pachaqa millay aqoyrakikunatan chimparqan, urmaymunkun “Taytachamanta hatunkaray muchuykuna, chaykunan karanku kay Ynga nisqa huchallikusqanmanta, yanqa hoq taytachakunaman yupaychasqanmanta”.

Flores Galindoq nisqanman hina, *pachacuti* yuyaychayninmantan mosoq ñanta hap’in occidental mosqoypa chayasqanmantapacha, ñawpaqmanta rimasqan karqan, kay qhelqaq nisqanmantapacha, ashkha waranqantinkuna watakunamanta inkakunaq ñawpa kawsayninman kutimunapaq munan, hatun willakuymanta, llachimankama puriyinpi,

“iskaychasqa –noqanchis ninchis- kinsankama phakmintin” (2010, p. 38). Uyakunmi kay “ñawpapachaq kutiriyman ñanta hina hap’ispa qhepapachaman rinapaq” (Lienhard, 1992, p. 221), kay rimayqa rikhurin ñawparanakunaq willayninkuyipi “Ñaupá runakunapa awanan” hina; Arguedaspa harawinkunapi ima lloqsenku chay rimaykuna, qhelqasqa ñawinchakunapaq “iskay yachaytarpuyoqllapaqkuni” (Lienhard, 1992, p. 232).

Aqoyrakiq *pachacuti* utaq *pachacutiq* yuyaychayqa, yachaytarpuyq ankalliukymantan orqosqa kan, ñawpaqmanta willakusqa hina tukuchiuyumi kan, paipapunin kan *Pachacutiy Taki* (Lienhard, 1992; Huamán Manrique, 2018) sutichasqamanta, q’entikun ashkha tantanasqa yuyaychakuykunamanta, yachaytarpuyqa tukuchi q rantimun, antirukakunaq pachakawsayninta chaytapis rantimun. Ashkha pachakawsayman achhuykunawan, Apukunaq llank’ayninman achhukuykunatawan, “Apu orqokuna” (Gow y Condori, 1976; Allen, 2008; Sánchez, 2014), ashkha patakunapi tukuchikuykunatan qhawanapaq saqenku, llaqtarunakunaq kasqanpipis, antirunachunaq pachakawsayninpiwan, hallp’a kawsaypiwan qhawanapaq saqenku, watarisqa rihurinku hoq llapan kaqpi. Kay qhawariy ñaninpin, tantanasqa tuyrukunan kashanku lluy antiorqokunapi kaq, qhusi imakunaq pachaq muyuyninpi, kawsaqkunawan pachapi mana kawsayniyoqkunawan watakuyninmanta, kawsaqkunaraq t’inkisqa aylluntin rimanakusqankumanta, kamariy kawsaqkunaraq hatun tukuchiy atiyinikuwan, teqsemuyuy, pachawan ima, muyu hina kaqninwan, iskaynintin mitakuna kawsaq pachapi allchasqakunapis kaq (Sánchez, 2014, p. 242).

Kilku Warak’aq harawinkunapin kay antirunakunaq tukuchikuypin kanku: harawiqkunkanpa pachapikawsaqkunaman t’ikrachikuyninpi, rumiyapuyninpi, qorayapuyninpi; chaymantawanpis, lliw kaqkunapi yawar lluy rimayninkunapi churasqa,²⁷ mayu hina, para hina, weqekuna hina, nina hina, t’ika hina; mana karunchaspa hanaqpachamanta lloqseq imakunatapis, mana hanaqpachamanta hamuqkunata saqespan tukuchikuypin tullpuykunku, yanaphuyukunapin hamunku, parakunapi, lloqllaykuna, waqokuna, wichaymanta ormaqkuna, kay pachata qhawachinku, nanay pachatahinapis qhawachinkutaq. Yawar Paraq harawinkunapin kashallanmi tukuchikuyqa, mana pachakuteqllawanchu tukukun, ichaqa llapan yachaykawsay antirunakunaq pachapi kaqwanmi ch’atakun.

4.2.2. Mosoqneray Harawi

Yawar Parapi, iskay kaq pushka hina hap'ichiqmi, mosoq harawi hina sutichakunqa. "Arte verbal" hinan (Beyersdoff 1986), harawiqa fiawpamantaraqmi kan; Inca Garcilaso de la Vega ninmi, inka harawikuqkun *haráuec* suticharanku, kamay yuyaypi hap'isqa (1976, p. 115). Wahmantan Gonzales Holguínman risunchis, kay *Vocabulario* nisqaqa, 1608 watamanta, *harauí o yuyaycucuna o huaynaricuna ttaqui*, sutisqakumantan willan "catares de hechos de otros o memoria de los amados ausentes y de amor y afición y agora se ha recibido por cantares deuotos y espirituales" ([1608], p. 145). Kay willayqa, llapn nunayoq rimaytan sunturman churan, hoq mana atiy ñak'ariywan, hoq khuyasqa yanantin chinkasqanmanta, utaq, mana chaypi kasqanmanta, wafupusqanmanta, pasakapusqanmanta ima. *Harahui* o *harawi* nisqakunatan "indígena" nisqakunallaq hina watachinku qhawayninta, *yaravi* nisqaqa, misti kaq kaspá, Varallanos (1989) nisqanman hina; ichaqa kay rimaykunaqa allchasqa hina kasqankuta qhawakun, chaykunapuwanpas, antiorqokunaq urinninta ch'ataspa, Boliviasuyukunaq panpankunatawan, Argentinasuyuy hanaqninwan ima ch'atachispa (Francke, 1978). Uywa qateq hina, Leopoldo Alencastre wiraqochaqa, hoq hatunkaray chutarisqa chhalayman haykurqan, colonia nisqamantaraq aysakurqan, Qosqo llaqtaq, Argentinasuyuy, Ayacucho llaqtaq, Limallaqtaq muyuriyninkunapin awakurqan. Uywa qateqkunamantapachan, trukikurqan llapa khatunakunata, imakunatapis, mikhunapaqpis, qhapaqkunapaq munasqankutapis apakurqan. Kay khatunapaq trukikunaqa, ashkha yachaytarpuykunatawan muyuchirqan, llapa antiorqokunaq llaqtankupi, takikunata, qeqañokunaq kamasqan, qeqañokuna waqachinankupaq, willaykuykuna, mosoq rimaykunata ima (Montoya, 2013, p. 177). Mana pantaypaq hina, kay fiawpachisqa sumaq ruwaykunaman achhuyninkunaqa, hamuq harawikuqmanta, erqe kayninta llaqllarqan.

Uywa qatiykunamantapachan, Leopoldo wiraqochaqa, Alencastre aylluntan allinta kallpachachirqan, kaqninkunawan, hatunwasinkunawan, wichay panpakunawan ima; chutarirqantaq llapa t'inkisqa rimanakuykunata, runamasichakuykunata, llaqtapi atiyniyoq qhapaq kayninta chayllapi waqaychananpaq. Kamachikuq hina, llaqtapiqa, iskay yuyaywanmi qhawasqa yuyarinku, khuyay k'uchukunapi, manchakuy k'uchukunapipis:

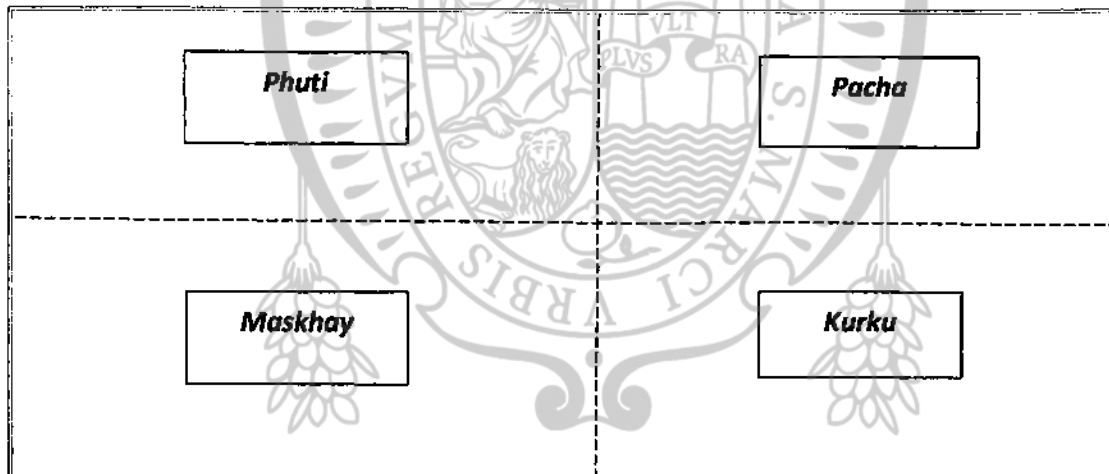
Kay indígenas nisqa yuyarinku, ashkha kaq payninkunamantan, uyaychayninta hina churarqanku payta, hallp'ankuna, uywankunata ima hoqkunamanta hark'ananpaq, sumaqa waqaychananpaqpuwan, sasachakuykunapin, atipanakuykunapi ima amachaqenanpaq, ichaqa, pacha puriyinwanmi kaykunaqa ch'onqasqa kapurqanku, paypa kaqninkunaman ch'atarqakurqan; hina kasqanpin, panpankunapiqa waranqa, waranqantinpín uwihakunata, wakakunata ima michikurqan. Saywakunatan chay qhapaq kayninqa wasapaurqan (...) Chay usuchiyqa hatunkaraymi karqan (...). Wakín runakunaq qhawayninqa paymantan karqan: "allín qhari, k'acha, munakuq, hanrasparaq qhawakun sapa oqe kawallunman sillakuqtin, CAISER sutichasqa, karumanta rikukuqtin taytacha Patrón Santiago hinaraqmi qhawakurqan; hoqkunapaqtaqmi supayniyoqmi karqan, supaywan mink'anakuspan pureq, runakunaq qhawayninpaqqa Wiraqocha Leopoldo karqan, ichaqa kayninpin Supaymi kawalluman sillakuq karqan, sapa galopaqtenmi, kawallunqa ninatan aqtuspa wikchurqan, llapanku manchakuqku (Valencia, 1980, pp. 101-102).

Chawpinasqa Perúsu yuq antiorqokunaq urinnimanta, llapa mistikuna hina, Leopoldo Alencastreqa ashkha hatarikuykunatan chimpamurqan, waranqa pusaqpachaq soqtachunka qanchisniyoq watamantapacha, llakichiku (López, 2007). Kay "indígena" nisqakunamanta chhapchikuykuna, puriykuna mit'akunapin astawan ch'uskullikurqan, waranqa isqonpachaq chunkakinsayoq watamanta, waranqa isqonpachaq chunkaqanchisniyoq watakunakama, *Rumi Maqui* hatariyninwan Huancané llaqtapi (Alencastre, 1961; Valcárcel, 1981; Flores Galindo, 1986; De la Cadena, 2004; López, 2007). Waranqa isqonpachaq iskaychunkahoyqniyoq watapaqqa, ankallikuy "indígena" nisqakunamantan Layo llaqtaman ayparqan, mistikunaq phiñakuynin chawpinpi, hoq mistita kamachikuq kananpaq akllaspa churanku. Awqanakuy ruwakuyinpin, Layomanta mistikunaqa Leopoldo Alencastretan akllaranku amachaqeqninku hina kananpaq: "sinchi kayninmanta, wapu, qiqo, kallpayoq, hoq aswan kamachikuq hallp'ayoq llaqtamanta, mistikunaq utiywan sumaq qhawasqa, kurkunwan ruwayninkunamanta, phiña kayninmanta, indio nisqakunaq manchachiq kayninpi" (Valencia, 1980, p. 101). Hinaspapis, Don Leopoldoqa chay hatariykuna apakuypin wañukapurqan, aqoyrakipi, sasachakuy ruwaykunapi.

Andrés Alencastreya, chay kutinkunapiqa chunkahocniyoq watankunapin karqan, hamut'asqa qhelqasqanpi chay willayninta saqerqan "Sublevaciones indígenas" sutichasqa (Alencastre, 1942). Qhelqanpiqa, taytanta yuyarin, hoq kawsay kallpayoq hinata, iskay pachakunapi kawallunpi pureq, mistikunaq pachanpi, "indios" nisqan pachanpipis; qhapaq kayninta seqacheq vinos nisqata, licores nisqatapuwan Qosqoman apaspa, qolqenta "indígenas" litigantes nisqakunaq hallp'ankunaq rantiyman churaspa, mistikunaq chayachisqa hallp'ankunata. "kikin indios nisqakunallapuni hallp'ayoqman hina tukuchipurqanku", rikuchin, chaymanta taytanta Inkakunaq chinkayninwan rikch'anachin. Chay raykun, imayna wañusqanta qhawachiyninpi, pi waqatekunaq wikch'usqankumanta k'ancharichin. Willaykuyninpin, taytanmi arpanan karqan, hoq yachachinakuysqa wasanchaq "indígenas" nisqakuna, machasqa, phiñakuna, sullullchankunapi mañakuyninta mana uyarispa hallp'ankuna kutichinanpaq, wañuchinankukama ñak'arichirqanku. Masinkunaqa ayqerinku, "paykunallataq wasinmanta waharqanku chayta mana yuyarispa" (Alencastre, 1942, p. 8).

Kinsa LLinphi: Yawar Parapi Yuyaymanta panpakuna

Perqaq: Roxana Quispe Collantes.

Andrés Alencastreya qespesqa qhelqan

Andrés Alencastreya manan llaqtapi willaykuykunata qhelqarqanchu, hatun willaykuykunatapis; ichaqa hoq neray narrativa nisqa qhelqanpi kan. Uyaychanapaq churanaykuypiqa, ima narrativan qanqa pin kay ninapaq, performativa nisqatawan, llapan kay huñunapaq. Chay fianninpiqa, qhelqaq panpampaqa, hoq ruwaq panpanpis

saywayoqmi kanku, chay saywakunaqa rikuchin imayna qhelqanwan ruwan, imanasqa qhelqan rikuchin, seqachinta qhelqamanta pin kayninta (Arfuch, 2002; Hall, 2010; Ricoeur, 1996; Butler, 2007; Attridge, 2011). Hina, chawpinasqa prosa nisqapi qhelqanpi chimpan, historias nisqata willakun, chaymanta pay seqachikun cultura quechuamanta qhari hina chaypi kaq: *Kilku Warak'a*.

Qhelqankuna ukhupi kaq hina, prosa nisqa qhelqankunaqa, autoreferencial nisqa qhelqakunapi, académico nisqa qhelqakunapipuwán, t'akanakunman. Qhelqakunaq autoreferenciales nisqa ukhunpi kashan "Sublevaciones indígenas", qhelqasqa monografía nisqa Hatun Yachaywasipaq ruwasqa (Alencastre, 1942c), "Chiarakce" qhelqanqa, Chiarajemanta (Kilko Warak'a, 1943), *Dramas y comedias del Ande* (Alencastre, 1955) aranwankuna mast'arikuyninpi, *Kunturkanki, un pueblo del Ande* crónica nisqapuwán, Kunturkankiq paqarisqanmanta (Alencastre, 1961). Kikin académicos nisqa qhelqankuna ukhupin tesis *La alfabetización en el Perú* tarikun (Valencia, 2002, p. 16) mast'arichisqa 1945 (Degregori de Nieto, 1958, p. 24), *Fonética, semántica y sintaxis quechua* (Alencastre, 1953) sutichasqapuwán, hoq qhelqakunapis, artículos de interés literario nisqakuna, lingüístico nisqakuna utaq pedagógico nisqa, phisqachunkaq wata ukhunkunapi, soqtachunkaq wata ukhunkunapi, mast'arisqa (ver Referencias Bibliográficas).

Wayna kasqanmanta qhelqankunapiqa, Alencastreqa rukuchin socialismo americanistaman "neoindianista" nisqa munayninta (1942c). Ichaqa, Kunturkanki willayninpi (1961), poqosqa kawsayninpi qhelqasqa, rikuchin hoq tayta hina kayta, kariy hina kaytapuwán rikuchin, mistikunapaq, "indígenas" nisqapuwánpas paykunapaq. Chaywanpas, kay qhelqaypi socialismo ukhupi nisqamanta, cusqueñista nisqa willaykuy kan, anticontralista nisqa willakuypis kan, rimaynin ukhupi. Académicos nisqa qhelqankunapi, payman aswanta qoqon runasimipimanta linguístico literario nisqan, tanqakunanpaq.

Qosqopi Hatun yachaywasipi Alencastre qachapakuq riq kaspá, mecanografiado nisqa ruwaynin kakun, "Sublevaciones indígenas" (Alencastre, 1942b), Curso "Seminario de Sociología Nacional" sutichasqam qorqan, Jorge Cornejo Bouroncleq hamawt'an kaqtin. Iskay wataña yachapakuq kaqtin, chay curso nisqata aparqan, Facultad de Letras nisqapi,

wata ukhupin hoq monografía nisqa qhelqata apanan karqan, Perú suyuq ukhupin sasachakusqankunamanta. Qhelqaqa, seq'enkunapin pantasqakuna rikhurimun, lapicero nisqawan allchaykuna kan. Puchukaq raphipiqa, paypa ruwasqan kaqta saqerqan ahnata qhelqasqa: “Cuzco, noviembre de 1942. Andrés Alencastre G.” Castillasimipin chay monografía nisqa qhelqasqa kashan, runasimipi sutiukunaqa, llaqtakunaq sutinkunaka, runasimillapi qhelqasqata saqen. Chaypin, nin imaqtinsi awqanakuykuna kaq, llaqta runakunaq ruwasqan ukhupi, waranqa isqonpachaq iskaychunka hoqniyoq watapin, imayna chay Hatariy karqan, Layo llaqtapi ruwakusqan, chaytawan nimurqan. Kay qhelqaqa qallarín iskayyaspa “revolución” nisqamanta, “sublevación” nisqamantapas. Sapankamantan yupayta orqoyqan, políticas nisqan karqan revoluciones nisqa, sociales nisqa karqan sublevaciones nisqa. Hina, ñawpaqkunaqa karqan “reacciones bruscas del conglomerado social, ante el trágico estímulo de la tiranía de los gobiernos” nisqa (Alencastre, 1942c, p. 1); chaykama iskayman hamuykunaqa, alzamientos nisqa nirqanku utaq rebeliones nispa, llaqta runakunaq chhapchirininkunan kan, nispa, “súbitas reacciones ante la explotación de las clases dominantes a las dominadas” nispa (p. 1). Alencastreqa manan ninchu, ashkha Perú suyuq urinninpi hatariykuna kasqanta, Layo llaqtaq hatariynin ñawpaqninpi, waranqa isqonpachaq iskaychunka hoqniyoq watapi, monografía nisqa ukhupin, manan maypipis ninchu, chay Hatariypi wafuq Haciendarunaqa, taytan kasqanta willakurqanchu. Willakuyninpin nin, chay hatariyqas karqan, “wasimasikunaqa” manan munarankuchu mistiq Luis Condori akllanankutaqa, Layo llaqtamanta gobernador kananpaq. Chay wasimasikunaqa, yachasqafia karqanku, kamarichikuqkuna kananpaq “wiraqochakunata”, llaqtamanta subprefectoq ñawpaqenninpi pis atipakurqankus chaypi kamachikuq kanankupaq.

Alencastreqa willakun asha ruwasqakunata, mana paymanta lloqsisqa hina. Chay “indígenas” nisqa huñunakuykunata rikuchin, imaynatan runakuna ruwarqanku, imaynatan qhawarqanku, imaynatan wasimasikuna Manuel Zapata¹⁵ sutichasqaman akllarqanku kamachikuq kananpaq. Wiraqocha Manuelqa, “indígenas” nisqa ukhupin masinkuna karqan, cheqneqninkunapis karqan chaypi. Awqankuykuna paykunawan astawan lloqserqan Hatariy ukhupi. Chay ukhupin, hoq Manuela kamachiruwaq runanqa wasancharqan. Alencastrepaqqa khayna karqan: “Chhaynatan ruwarqan, runakunaq yawarnin munakusqanmanta, kamachisqa runaq nunan llalirun” (p. 7). Cheymantaqa, Langui llaqtamanta, Layo llaqtamantapuwán, tawachunka wasimasikuna risqaku

wañuqpa kurkunta qespechiq, hoq mna chanin tinkunakuypi, kinsachunkatawayoq wañusqa “indios” nisqa karqan. Layo llaqtapin, mistikunaq wasinkunapi, “indios” nisqa wasinkunapipas, “ikmakunaqa waqarqanku, manataytamamayoqkunapas waqarqanku, chay phutiqa atiparunmi chay llaqtataqa, ñawpaqqa kusikuyniyuq, allin mirayniyoq karqan” (p. 10).

Chay “sociológico” nisqa qhawaymantaqa, Alencastreya nin, “indígena” nisqaqa, pusasqa karqan, “alucinado” hina churasqa, hataryman rinanpaq, “la restauración del Tahuantinsuyo” nisqata kamariyanpaq; sapallan waqate kasqanmanta huñunakuypi hatariyman rirqan, hina, nin, sapachallan kaspayaqqa manan hatariykunmanchu, nispa “kikin runaq, payllataq huch’uyman churakusqa”; paytaq “yawarnin munakuq”, Imaynatan Mamaniqa mistikunata wasanchasqaqpi rikukun (p. 12). Alencastreyaqqa, “campesinado indígena de la sierra peruana” sutichasqaqa, awqanakullapin karqan, siglos nisqapi, ñawpa willaykuna nisqaq hina, ashkha hatarykunapin, sarunchaykunapipas karqanku, hatun Kamachiqkunaqa upallanku. Hatun kamachikuykunatan p’eqay qhawayninta churan, kay Castilla, Leguía, Manuel Prado, chay “indígena” awqanakuyta, yachaywasikunawan thanichiyta munarqanku, mana thanichisqankumanta, socioeconómico nisqa kaqtin; Pradoq haykuyninta p’eqay qhawaspas, Instituto Indigenista Interamericanopi haykusqaqmanmanta, México hawa llaqtapi, Marxpa nisqanta hina, oqarin.

Tukukuyninpi, México, Argentina, Paraguay, hawallaqtakunaq ruwasqanta oqarispa, phisqa yuyaykunata qon, Marxista nisqa, continentalista yuyayninmantawan uyarisqa hina, yachapayaspas hina, chay pachakunapi kaqta hina (Favre, 1998). Hina, Congreso de Pátzcuaro hina, Alencastreya (1942c) nin, “problema indígena” nisqa sutinpi, nispa:

Perú suyupi chay millay kasqanta, allchanapaqmi, hoq pamapaman yanqa llakikunata saqerparispa, literaria nisqa wahasqankunata saqerparispa, yanqa waqaykunata saqerparispa, kay phisqa teksisqa patakunata qon:

1° Chay latifundios nisqakunata phakminanku, ñawpaqta gobiernoraq rantinan, títulos de propiedad legal nisqa, kashaqtinipuni, llapa runakunaman rakinapapaq, chaymanta, millay qechusqa hallp’akunata kutichispa.

2° Lllaqtakunaq utaq markakunaq Cooperativismo Agrarioman yanapayta qonan, mosoq teknikakuna nisqawan yachachispa.

3° Allin yachaywasikunapi erqekunata yachayachina “mana paykunallapi yuyaq, mana hoqkuna saruq kanankupaq, chayta yachachispa; mana paykunalla millay hatun kayman churanankupaq, mana taytamamanku pisichachiq kanankupaq”

4° Mistikayta phanchiyman tanqarisna, chimpasqa, divergencia racial nisqata chinkarichinapaq.

5° Kamachiqkunaman mañakuy, Código de Legislación Indígena nisqa qomunankupaq (p. 17).

Chayllaman, kay monografía nisqa qhelqamantan “Chiarakce” (Kilko Warak’a, 1943) alayriman lloqsen, castillasimipi hoq chika qhelqa, Alencastreng ruwasqa, “Folklore” nisqa, hoq k’iklluchampi rinanpaq *Túpac Amaru* sutichasqa revista nisqapi. Túpac Amarupaq sumaqlisqa, allin churasqa kananpaq, revista nisqa karqan, chaypin K’anan llaqtamanta capital nisqa Yanaoca llaqtaq waqmanta sayarinanpaq ruwasqa, pacha kununuytan hap’isqa. Chayrevista nisqapin, hoq yachaysapa, hamawt’akunaq, qhelqaqkunaq, ruwasqanmi kaq. Alencastreng qhelqanqa, *Kilko Warak’a* sutillawan seq’esqa karqan, chaypin churasqa, K’ana llaqtapi, mistikunawan, runakunawan ima, awqanakuyman. Alencastrenga nin, “sonqomanta ruwasqa sumaq rimayninkuna” sapa llaqtaq, cheypi llapan kasqanwan watakun. Chay watakunapi, lenguaje neoinianista y telurista nisqawan, paypa rimasqanpi rikukun, K’ana llaqtamanta, sumaq qhelkanpi qhawakun. Neoinianismo telurista nisqa –qhelqaqkunaq ruwayninpi qhawakun paykuna Uriel García, Franz Tamayo, Jaime Mendoza, Ricardo Rojas– Hamut’ayniyoq qhelqaq, Oswald Spengler (Tamayo, 1980: p. 201-201; Gutiérrez, 2007, p. 45-51) tanqayninwan, “alma del paisaje” nisqanpuwan (Favre, 1998, p. 62). Chey qhawaymantapacha, Alencastrenga, folklore nisqatan rikun “el alma misma de los pueblos” nispa (Kilko Warak’a, 1943, p. 61). Willaykuyninqa, manan orqoncho chay pampakunapi lluy saruchaykuykunata. K’ancharichinmi, ñawpaqman apaspa, sumaq kusikuywan kawsaypi ruwaqkunata, “sumaq k’achay k’achay p’achasqa p’asñakuna”, takinku “tinkunakuy takita”, “atipaq maqt’akuna” nisqaman (Kilko Warak’a, 1943, p. 61).

Ña nisqa kashan, manaraq Hatun Yachaywasiman haykushaqten, Alencastreya, costumbrista aranwakunatan ruwarqan, chay ukhupipis t'upsirqan. Doctor en Letras sutichasqata orqoqtin, kasqan watapin, filólogo nisqa, historiador nisqa Georges Dumézilpis, Francia hawallaqtapi, *Fêtes et usages des Indiens de Langui*, mast'arichisqan, Andrés Alencastrewan, coautor nisqa, runasimimanta traductor hina (Alencastre & Dumézil, 1953). Dumézilqa, runasimipi Qosqomanta aranwa ruwaykunatan pallyta munaspa, wakin makiwan ruwasqa qhelqakunata hap'irqan, cheymanta hoqman churarqan, qhepa watakunaña mast'arichirqan, (Itier, 2000). Chay munasqanmantapachan, *Deux pièces «costumbristas» Qhişwa de Killku Warak'a (Andrés Alencastre G.)* (Dumézil, 1954) mast'arichirqan, "C'allacuy", "El pongo Killkito" kaqku, francés simipi, kikin qhelqasqapi kaqtapas.

Hamuq watamanqa, Alencastreya, *Taki Parwa* (Killku Warak'a, 1955) qhelqanta mast'arichirqan, aranwan qhelqankunawan ima, *Dramas y Comedias del Ande*, sutichasqa (Alencastre, 1955). Patarapiqa, qhasqonki hina Luis Nieto Mirandaqa hoq huch'uy reqsichikuyta churasqa, chaypin rima imaynatan munay cheqaqta seqachiqkuna ruwasqankumanta, imayna simiwan rimasqankuta, "hoq mich'uy wisisqa, kawsaq; hoq chharqo, awasqa simikunaq, chaymantan lloqsin hoq misti rimay, llaqtarunanchiskunamanta". *Cholo* Nietoqa kay qhelqapin runakunaq qhelqanninta k'ancharichisqa, kikin runanchiskunamanta kaq hina. Qhelqaq mañakuyninmi polítican, culturalmi: manan aranwanpi costumbrismo nisqa, realismo nisqawan churanakunkuchu. Hinataqmi, hoq fotografía nisqa Alencastremanta, rikhurin pataraq ñawpaq raphinpi, Alencastreya kashan ponchuyoq, chukuyoq ima, kay rimaywan qatisqa: "Munakuy, mana p'enqakuspa, ruwayyachayninchiskunaman munakuywan hap'inanchis".

Alencastreya aranwankunata rikuchin, cuadros costumbristas hina kamarisqa "mana qasi waynayninpi", "Perú suyuq urinninpi kaq runakunaq kawsayninta" qhawayninpi (Alencastre, 1955, p. 3). Aranwanqa qhawakun, sonqoq rurunkuna hina, chay tupaywan ruwasqa, "sonqon ukhupi k'irisqa hoq qhawakuqmanta" (p. 3). K'acharichin "peruano nisqa simita", "elemento cultural" nisqawan hina, aranwanpi churasqa, Perú suyuq urinninpi kaq rimayninwan ruwasqa, runasimiq, aymarasiq, castillasimiq ima "lingüística mismisqa" nisqawan; imankunawan kaq "pichakunanpaq, kallpakunawan

churashaqtin ima, yachaywasikunapi, Hatun yachaywasilinapipis” (p. 4). Chay hinapiqa, fonética qhelqatan hap’in, chaskisqata “yachaysapa runakunaqmanta, tumaqayakunaqmantapuwan nisqankumanta” (p. 4). Pataraq tukukuyninpiqa, fonetica qhelqanta churarqan.

Dramas y comedias del Ande sutichasqapin, phisqa aranwakunataq churan: “Los Arrieros”, “C’allakuy”, “El ayllu de Qhapatinta”, “El pongo Killkito” y “Los cumpleaños de Catita” sutichasqapuwan. Alencastreqa, kinsa ñawpaqkunatan dramas nisqawan churan, iskay qhepapi kaqtataq, comedias nisqawan churan. Dramas nisqakunata, kinsa actos nisqatan hap’in, comedias nisqakunaka, hoqlata. Hoqla, Arequipa llaqtapi kaqla lloqsin chaymanta, K’ana llaqtapi ruwakun, Yanaoca wahakun chaypi, puna niqa patatapis wahakun chaypi. Llapankunaqa, fotografías nisqawanmi kashan, chaymantapas, chay kinrayninpiqa huch’uy rimaykunawanpis, castillasimiwan utaq runasimiwan churasqa kashan. Chay ukhupin, pusaq fotografías nisqa, chunka partituras musicales nisqa, waynokunaq qhelqan, runasimipi utaq castillasimipi. Manan p’achankumantachu ruwaqkunata reqsechikun (fotografías nisqapin chayta reqsikun), rimayninkuna rayku, ruwasqankuna rayku, mistikunawan, “indios” nisqa runakunawan, wiraqochakunawan ima tupayninkupi, chayta whawaspan chayta reqsekurqan. Sapa kutinmi, “cholo” nispa, castillasimi yachapakuq runakunata wahakun, Killkito hina. Takita, uhanata, qeqañokunaq ruwaynintawan, sapakutin wahakun chaypi, chay ukhu ruwaykunapin lloqsin, vino nisqa, pisco nisqa, wiraqochakunaq q’ochurichiyninkunapi. Ashkha, cigarros nisqa, misti mayordomo nisqawan pitasqa; ichaqa cocaqa “indios” nisqakunallaman churasqa kan. Castilla simin aswanta rikhurin, sapa runasimipi rimanku chayqa manan t’ikrachinkuchu castillasimimanqa. Iskaynin aranwankunapas Francia hawallatapi mast’arisqa kaqtin, manaraq aranwanqa¹⁶ aswan k’uskisqawan mana reqsechikuniyoq kapun.

Aranwankuna ukhupi, sapanka, sankankupin hoq neray kanku. *Los Arrieros* sutichasqapin, hoq mana taytamamyoy waynamantan willakun, Ciro sutisqa, qateq hina Don Ciprianoqpi llank’an, paypan recua nisqa, hacendado nisqa kan. Ciroqa kamachiqnintaqa “explotador”, “miserable” nisqawan wahan. Aswan wayna kashaspa, paymi llapan qateqkunamantan qollana kan, waykenkuta hinan paykunaqa payta rikunku. Waqoto sitichasqaq masinmi, hoq layqaq “indio” qhepa hamuq kawsayta rikuq.

Alencastreya k'ancharichinmi qateqkunaq sumaq waykenten hina kawsasqankumanta, runasimipi takikuna kuska munasqankumantawan, yaraví nisqakunata takisqankumanta, marinerakunatawan, waynukunatawan takispa. Arequipapin chaykuna ruwakun, qallariyinmi qokun, Cirowan, hoq hacendado nisqa ususinwan sawakusqankuman qhepanta, chaypi willakun, kay ususinsi Don Ciprianoqpa chichu onqoq wiksayoq kashan. Kaysi tukukun, Don Cipriano qonqayllamanta wafuyninwan, Ciroq ayqeyninwan, warmichakuqninpa waq'a kayninwan, sumaq suyaykuyta qateqkunaman churasqa, wafiusqamanta rucua nisqakuna paykuna hap'inankupaq.

C'allakuy sutichasqapin, willakun, K'anamanta hamuq don Timoteo Inka Gonzaleswan, bachiller nisqa Cervandino sullk'a waykenwan, sapaq yuyayninkumanta churakusqankumanta. Chaykuna apakun don Timoteoq haciendanpi, chaypin *C'allakuy* q'ochurichiy apakun, pinkuyllukunaq takiyninpi. Chay q'ochurichipin khaswata tusunku, aqhata ukyanku, pisco nisqata; cerveza nisqatawan bachiller nisqaq aypuriyninwan. Cervandinoqa, Lima llaqtapin yachaywasikunaman haykuq karqan, manan chay ñawpa q'ochurikuykunata munaqchu, don Timoteo ichaqa, chupullunkunata hark'an, "k'anaruna 50%". Iskayninku rimasqanpin, ñawpakunaq q'ochurichiy apakuqin, mana mistiq munasqanta qhawachikun, mana chaniyoqman tukuy, Cervandino hark'akusqanmanta, neoindianismo nisqa don Timoteoq hark'asqanmantawan.

Don Timoteo: (...) Sumaqllikunanchismi, naman hayk'ay pisipana, sutinchis patapi hina Inkas nisqa kananchismanta. Indios nisqamantan hamunchis, K'anarunakunamanta, kay hallp'akunaq qatakuwasqanchismantan, yawarmantan mistikuna kanchis, nunanchismantataq neo-indios nisqa kanchis, chaytan nini, arí, Uriel Garcíawan, llapan Perú suyupi tiyaqkunan neo-indios nisqa kanku, phankankunapis europea nisqa kaqten, rurunqa kikin india nisqa ch'uyapunin kanqa (...).

Cervandino: (...) Nokanchispi reqsekusun nispa niwanki. Noqan wichaypi kaq nunaywan reqsekuni, manan chupulluykunata yuyarinaypaq hap'inichu, manan paykunawan sumaqllikunaypaqpis kanchu, noqamantan sumaq wichaypin kani, sapa p'unchaymi noqallamantataq atipakunay. Manan psicología nisqayta kutinpuchiymanchu, kay hoch'uykunaman urayachinaypaq (...) hoqtawan, kanqa ima hatun hinataraq mistita qhawachinki. Noqapaqqa chaymi mana chaniyoq kan, biología nisqa, llapa ciencia

nisqapis, qhawachinkun hibridaje nisqaqa urmayunapaqmi, mich'uyqa, nitaqmi kallpankupis kanchu, chey hinapin, mana suyakuypaqmi chay nuevos indios nisakuna, llapan continente nisqaq sasachakuyninkuna allchanakupaq.

Don Timoteo: (...) Saqellanin kay bachiller nisqa wayqeytaqa, noqanchismanta pay hap'in psicología distinta nisqantaqa, manan neo-indio hina kanichu nispa, mismisqa Lima llaqtapi, occidentalismo nisqawan k'anchaychikuspa. Ichaqa, manan saqeymanchu, hayk'aqpas saqeymanchu, mistikunaq sumaq, allin kayninkuta mana umanpi hap'inantaqa, chay patankiqa, Perú suyunchispiraqtaq kashaspa. Cienciataña wahakuqtenpis, noqa nini mistikunaq ruwayninkunawan, flosqoninpa ashkha ruwaykuypi. (Alencastre 1955, pp. 42-43).

Chay apakusqanmin, ichaqa, "tinterillo" nisqanwan t'ikrarukun, Eutropio paqtachaq, don Timoteota ch'achanawasi ukhuman churarqan, hoq ruwaymantan, chay q'ochuriypi apakusqan. Tukuyninpaqqa, hacendado nisqa ch'achanawasimanta lloqsasqanman, churinpa wafiusqanta yacharqon, chaymantataq, "india" nisqa, Paskucha sutiyoy Cervandinoqpa wawanta hap'in; chaymi pay, mistinayaypa rimasqanpas kaqtin, don Timoteoq qatisqan, Paskuchawan sawakun.

Ayllu de Qhapatinta sutichasqaqa, don Froilán sutichasqamanta, Sergio sutichasqamantapuwan sasachakuyninkunamanta, Sergioqa churinmi. Don Froilánqa imanaqtenmi Chile hawallaqtapi, medicina nisqamanta yachapakuyninkunata saqerqan nispa, comunisqa nisqa kananpaq, phiñakun chaymanta. Chay rantintan, chay "indios" nisqa, sarunchayusqanmantan Sergioqa phiñakun, cheymantan don Froilánqa ch'achanawasiman, soqta killata wisk'arachin. Qhapatinta sutichasqa, hoq "indio" chay hacienda nisqamantan, Sergiowan llank'an, comunidadpa legal reqsechukuyninta masqhaspa. Qhapatintaqa chay kamachikuqnintaqa, "gamonal" nispa wahan, runasiminqa castillayanasqan rimayninpi qhawakun. Qhelqaqqa churan imayna utisqan kurarkuna khawanku waynakunata. Kaymi apakun, waranqa isqonpachaq tawachunkayoq watapin, chaymantaqa pachata p'itachin waranqa osqonpachaq tawachunka phisqayoq wataman, haniendaman chayaspa, ashkha fiusqamanta kancha, chaypin hoq warmi hamawt'aq, izquierda nisqamanta diputadoq, paykunan aylluq mosoqyakuninmantan allinta rimanku. Llapa cheypi kaqkunan overol nisqawan churasqa

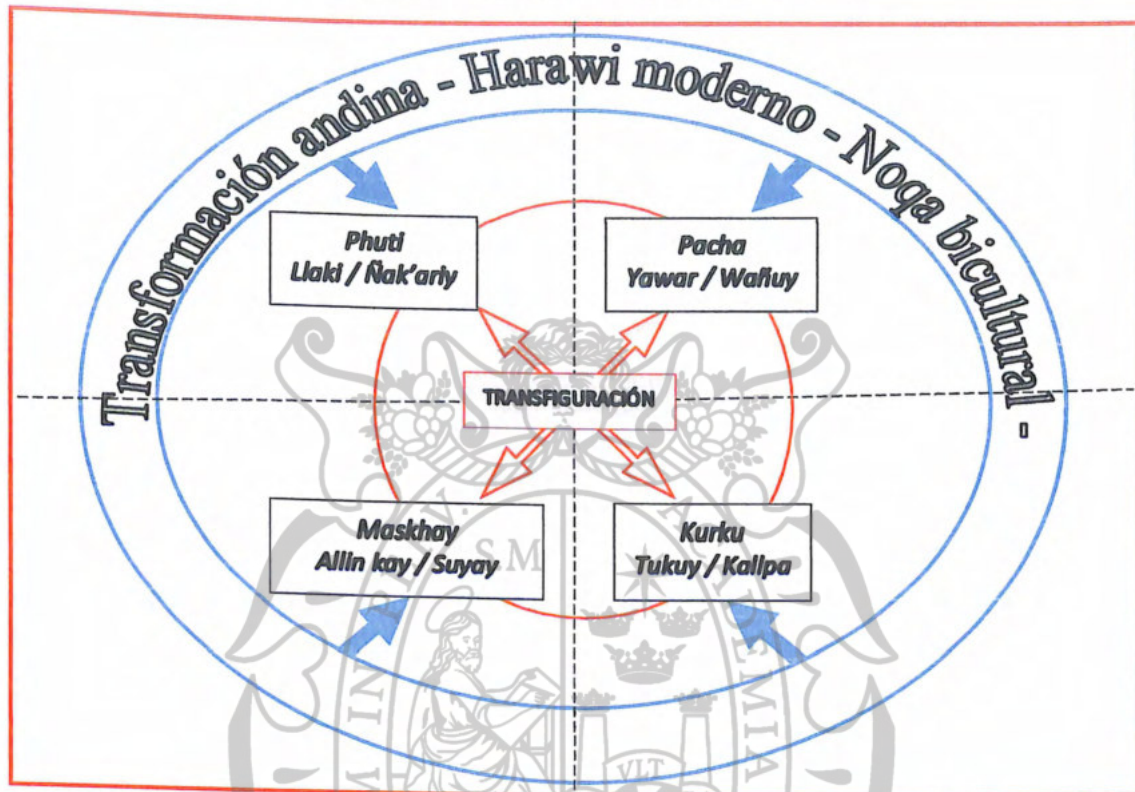

kaqku, Qhapatintaqa, “camarada” nisqaman tukuyusqa, hoq hatun rimanypin hoq chharqosqa runasimipin, castillasimiwan rima, “vuy hablar en Runasimi para qui tudus cumprindan” (Alencastre, 1955, p. 85), chaykama Perú suyuq unanchatawan, llaqtarunakunaq unanchatawan maywinku. Chuqu ninriwanmi hina rikukun, mana chay ukhupi takikuna kaq, “himno escolar campesino” nisqalla ceremonia nisqapi uyarikun. (p. 84).

Rikuchin imayna hoq niray kanku kay darwas nisqa, comedias nisqapuwan, manan kikichallankuchu. Chay dramakunapiqa rikhurinmi ashkha hoq yuyaykunamanta, mosoq waynakunaq ruwayninkumanta, lluy qhawanakuy, misti allukunaq ukhunpi chaymi apakun. Ichaqa, comedias nisqapiqa as susigollawan apakun, *El pongo Killkito* nisqawan, *Los cumpleaños de Catita* nisqapipis, kaykunaqa as aypaylla, atinalla kanku. Iskayninkun, kinsachunkaq watankunapin, iskaynin comedias nisqakunaqa mast'arichisqa karqan runa qhawananpaq, cheynaqa, dramas nisqa ñawpaynintan qhelqakurqan. Astawanpas, iskay niray runakunaq qhawananpaqmi ruwasqa karqanku. Hina, chaykaman *Los cumpleaños de Catita* sutichasqaqa kakun, hoq llaqtamanta yachapakuqkunaq as kawsayninmanta qhelqasqa kan, catedrático nisqamanta, Don Policarpopi qhawakun imaymana ruwasqanta qhawakun, chaymanta, yachapakuq waynankunamantapas, kumpari Policarpoq ususinpa hoq paqarisqanmanta q'ochurikuyma aypurisqa kanku; *El pongo Killkito* sutichasqapifataq, hoq munakuymanta qhawakun chaypi, kamachikuymanta ususinwan, Marianita Flores sutichasqa, pongo nisqa haciendamanta Killkito sutiyoq. Chaymi apakun, Killkito sutichasqawan, mistineray mayordomo nisqa Crisosto sutichasqawan, rimasqanku ukhupin, Crisostoqa manan munaranchu chay Marianitaq ñawinchayta, qhelqaytawan, pongoman yachachinanpaq, patrón nisqa kamachikuyninpas kachun hina. Killkitotaqa, Crisosto mayordomoqa “indio”, “cholo” nispa hawaq kasqa. Tukuyninpaqqa, Marianitaq q'uchurichiyin ukhupiqa, allin runasimipi iskayninkuwan rimaq, chaypin Killkitoq munakuskanmanta willakun.

Tawa Llinphi: Yawar Parapi harikunaq sonqon hina

Elaboración: Roxana Quispe Collantes.

q'ochurikuymán aypurisqa kanku; *El pongo Killkito* sutichasqapiñataq, hoq munanakuymanta qhawakun chaypi, kamachikuqmanta ususinwan, Marianita Flores sutichasqa, pongo nisqa haciendamanta Killkito sutiyoq. Chaymi apakun, Killkito sutichasqawan, mistineray mayordomo nisqa Crisosto sutichasqawan, rimasqanku ukhupin, Crisostoqa manan munaranchu chay Marianitaq ñawinchayta, qhelqaytawan, pongoman yachachinanpaq, patrón nisqa kamachikuyninpas kachun hina. Killkitotaqa, Crisosto mayordomoqa “indio”, “cholo” nispa hawaq kasqa. Tukuyninpaqqa, Marianitaq q'uchurichiynin ukhupiq, allin runasimipi iskayninkuwan rimaq, chaypin Killkitoq munakuskanmanta willakun.

Soqtachunkaq watankunapin, Andrés Alencastreqa *Kunturkanki patarata mast' Un pueblo del Ande* patarata mast'achirqa. (Alencastre, 1961). Chay patarapin, crónica nisqa ruwayniyuq kan, ñawpaq ruwaymanta willakuy hina kan, watan, watanmanta imakunatachá ruwakun, hina willakuy. Llapachanmi, castillasimipin qhelqasqa kashan,

ichaqa, topónimos nisqa, hoq sutikunawan ima, runasimillapin kashanku. Paypa willakusqa hina, qhelqasqa kashan, kawsaymanta, llaqtaq kawsayninmantapuwan willakun chaypi, ashkha anécdotas nisqa cheypu kan, chaypin qhelqaq willakun imaynatachá ruwarqan chay, ñawpaq sutichasqa Sillakunka hinata, El Descanso nisqaman tukuchisqanmanta, capital nisqa Kunturkanki distritumanta. Alencastreqa, yuyayninkunatan ch'atan, imayna huch'uychanmantapacha, wayna kaqtinpis, imaynatan qallarirqan chay mosoq distrito nisqa paqarinanpaq. Ayllunwan, kamachi ruwaqkunawan kusqa, imaynatan chayaraqanku chayman, willakun, distrito nisqapi tukunanku kama, paywan ñawpaq alcalde nisqa kaynintinwan. Paqarichiq kasqantan k'ancharichin, umalleq kasqantapuwan, “distritoq sutintapas, capital sutintawanpas, kay siwkkuna qhelqaqmantan churasqa kanku” chayta nispa (Alencastre, 1961, p. 10).

Chay prosa académica nisqamqnta qoqoqpin, waranqa isqonpachaq phisqachunkayoq watapin, Alencastreqa *Lecciones de Quechua (Qheshwa)* mast'achirqan, “QUESHWA nisqa, allin qhelqanapaq, rimanapaq, técnica orqosqanta, hoq wata hunt'a ruwasqa, Hatun Yachaywasipi, ñawpaq wata ukhupi, waranqa isqonpachaq tawachunka isqonniyoq watapi, Letras yachapakuqninkunawan kуска ruwasqa” ñawinchanapaq churasqa (Alencastre, 1950, p. 116). Yachaninanpaq, clases nisqakunapin, dramas nisqa *Ollantay*, *Uska Paucar* sutichasqatawan, hap'irqan, Arguedaspa kay qhelqantawan hap'in, “La Literatura quechua en el Perú. La literatura erudita” (Arguedas, 1948). Chaymantañan, tesis doctoral nisqata rikuchin (Alencastre, 1953) hoq artículos breves mayt'utawan, runasimiqa lingüística nisqamanta “Fonemización y Graficación del Runasimi” chaypin churan (Alencastre, 1958a), “Escritura fonética del quechua” (Alencastre, 1963b), *Método sencillo para aprender el idioma Quechua* chaykunatawan chrarqan (Alencastre, 1972). Kay qhelqakunaq ukhunpiqa, runasimi qhelqakunamanta chaniyoq nisqamantan, paypa yuyaychakuyninkuna, hamut'ayninkuna, paypa imayna churakuynintapuwan churarqan.

Qanchis Maru: Yawar Paraq tawachunka iskayniyoq harawinkuna, sonqonkunata K'uskinapaq

<p>Campo Phuti Núcleo Llaki / Ñak'ariy</p> <p><u>11 poemas:</u></p> <p>I.- <i>Yawar parallan cayashan</i> III.- <i>Hamawt'aq wañuynin</i> V.- <i>Qollanan cinkarin</i> XI.- <i>Waqayari</i> XX.- <i>Qusqun waqashan</i> XXV.- <i>Mana tukukuq llaki</i> XXVIII.- <i>Qhipokapullay</i> XXX.- <i>Watuy</i> XXXIII.- <i>Urqhusi</i> XXXIX.- <i>Sapallaykitan munayki</i> XLII.- <i>Yawar waqaaq</i></p>	<p>Campo Pacha Núcleo Yawar / Wañuy</p> <p><u>11 poemas:</u></p> <p>II.- <i>Yawarqota</i> VI.- <i>Wañuy</i> VII.- <i>Mamalláy</i> VIII.- <i>Sapan wawaypaq</i> XIII.- <i>Warmi wawalla</i> XIV.- <i>Mamatawanpas saqispa</i> XXI.- <i>Kutikanpullay</i> XXII.- <i>Mashkashaykin Taytalláy</i> XXVII.- <i>Sunquymi yawarta waqan</i> XXXIV.- <i>Maypin kanki wawqi</i> XL.- <i>Antawara</i></p>
<p>Campo Maskhay Núcleo Allin kay / Suyay</p> <p><u>10 poemas:</u></p> <p>IX.- <i>Kunpapata llaqta</i> X.- <i>Willkanuta</i> XII.- <i>Rumiyapunin</i> XVII.- <i>Wañusaq cayqa</i> XVIII.- <i>P'atakishka</i> XXVI.- <i>"Kawide"</i> XXXI.- <i>Eustaquio K'allata</i> XXXII.- <i>Rusil t'ika</i> XXXV.- <i>Llaqtay phuyu</i> XXXVIII.- <i>Suyaykuy</i></p>	<p>Campo Kurku Núcleo Tukuy / Kallpa</p> <p><u>10 poemas:</u></p> <p>IV.- <i>Warak'a</i> XV.- <i>Llakiq sunqu</i> XVI.- <i>Ñantakicasun</i> XIX.- <i>Qusquq curin</i> XXIII.- <i>Hamawt'a</i> XXIV.- <i>Rumi</i> XXIX.- <i>Awsanqati</i> XXXVI.- <i>Perú unancay</i> XXXVII.- <i>Qhapaq Runasimi</i> XLI.- <i>Qorikanca</i></p>

Elaboración: Roxana Quispe Collantes.

Andrés Alencastreca, hoq "ch'uya" runasimitan *Taki Parwa* (1955), *Taki Ruru* (1964), *Yawar Para* [1967] sutichasqa harawinkunapi churarqan. Kinsachunka harawikunatan *Taki Parwa* sutichasqa hap'in, kinsachunka hoqniyoq harawikunatan *Taki Ruru* hap'in, tawachunka iskayniyoq harawikunatan *Yawar Para* hap'in. Sapanka punkunkunapin, *Kilku Warak'a* hinan, qhelqasqanmanta lloqsin. Chay ukhunkunapiqa, Qosqorunaq, Mariano Fuentes Lira sutiyoqmantan, llapan llimphinkunata churan, chay watankunapiqa paysi director nisqa, Escuela de Bellas Artes del Cusco sutichasqamanta

karqan; chay llinphikunatan, Alencastreya, hoq huch'uy qhelqakunawan kuska churarqan. Patarakunapi, punkunapi hinan Fuentes Liran ruwarqan, chaypin ex libris nisqatapiwan pay seq'enta churarqan.

Qhawanapunin, Alencastreya watasqa hina karqanku Mariano Fuentes Lirapuwán phisqachunkaq ukhunpi watakunamantan kallpachakurqan chay watayninkuqa, Fuentes Lira llinphiqqa, Bolivia hawallaqtapi exilio nisqapi kasqanman, qhepanta reqsekuranku paywan, (de 1935 a 1950), chaypin Escuela Indigenal de Warisatnina sutichasqapi, yachayniyoqkunawan, Fuentes Liraqa tuparqan, chaymantaqa, Escuela Nacional de Bellas Artes de La Paz, hawallaqtapin, hamawt'a karqan (Crucinta, 1998, p. 59). Qosqoman kutinpuspaña, Arguedas nisqan rayku, Fuentes Liraqa, Escuela Regional de Bellas Artes del Cusco sutichasqaman, allchayninman churakusqa. Paymi, director nisqa kay Hatunwasimanta, kinsachunka wataq kuraqninta, waranqa isqonpachaq phisqachunka hoqniyoq watamanta, waranqa isqonpachaq pusaqchunka phisqayoq watakama (Crucinta, 1997, p. 87). Sumaq hamut'ayninpis, técnico nisqapi wasapasqanpis allin reqsesqan karqan, kunankamapis hoq Qosqomanta yachapakuqnutapas yachachishallanmi saquesqan. Escuela de Bellas Artes sutichasqaqa, kunapiqa, Universidad Nacional Diego Quispe Titosutichasqa kapun, Fuentes Liraq pinacoteca nisqayoqmi kashan. Waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapin, paypa sumaq ruwasqankunamantan, Julio G. Gutiérrezmi qhelqarqan:

Llinphinkunaqa, qollawmanta phanchirisqa ruwayniyoq, munay qochaq ankashninmanta, harawi lloqsesqanmanta, wichay ukhu hanankunamanta, apichasqan kanku: unukuna, aswan wichay pachamanta hanankuna (...) Oleos nisqa llinphinkuna – pachamanta qhawanakuna, khaka k'ewekuq kurku hina, yumanayaypaq hina, llamiypaq munay rikhureq, llinphiqkunallaq reqsisqan, llinphiqkunallaq hap'isqan. Marunpi llinphinkunaqa lluy q'oñikunan kanku, aswan ashkha oqhekunayoq. Allin llinphiq, atipan, sumaq mana watupakuyyoq, ñina llinphikuna, harawi hina ruwasqankunapi, natural nisqamanta (...) Fuentes Liraq llapan llinphinkunaqa, k'ullupi ñlaqllasqankunapis –indo-mestiza nisqa ch'ila ukhunpi hamuq- figurativa nisqan kan, objetivista nisqapuwán kan (pp. 46-47).

Mana *Qori Hamanq'ay* sutichasqata yupasqalla, INC sutiyoqpa editado nisqa, Fuentes Liraq ruwasqan punkuyoq, máquina de escribir nisqawan qhelqasqa, mana llinphikunayoq ukhunpi, Kilku Warak'aq hoqkaq kinsa harawinkunamanta patarankunaqa qhawachin, qhapaq k'anchayninkunata, sumaq llinphiqmanta punkuyoq, 34 x 25 centímetros nisqa as sayayniyoq, qatasqa fina raphipi, impresión nisqaqa calidad nisqawanmi. *Taki Parwa* sutichasqapi, *Yawar Para* sutichasqapipuwán, mast'ariyinqa imprenta Garcilaso sutiyoq, makinpi karqan (chaymanta editorial nisqaman tukuchisqa karqan), *Inka Rimay* sutichasqatawan, *Revista del IAA* sutichasqatawan editasqa; chaymanta, Taki Ruru sutichasqa pataraqqa editorial nisqa, H.G. Rozas sutichasqaq makinpin orqokun. Qhelqaqpa makinwanpis sumaqta ruwayninpis qhawakun, sapanka sapkankanpi makinta churaspa, chay kinsa fiawpaqnen patarankunapi, allunpa nisqan hina.¹⁸ Chay hinata, harawinkunamanta patarankunaq patanpin hoq simp'asqa waskhachan, ashkha llinphikunamanta kashan, huch'uy washkhacha hinan churasqa kashan, tokapukunawan awasqa, munay simp'awan llapan pataraqqa watasqan kashan, qhipusqakunawan hap'ichisqa. Kay simp'akunan,¹⁹ punkunpunapi Fuentes Liraq ruwasqan llinphikunapis, imayna chanin imakunawan qhawanapaq qhelqaq churasqanta qhawachinkun, harawin qhelqasqankunata allinchananpaq, kallpachinanpaq ima, churarqan. Cheywanpas, ashkha harawinkunaqa sumaq Fuentes Liraq llinphikunawan, impresiones serigráficas nisqakunawan, rimarinku.

Qosqomanta hamuq, awasqakuna hina, iconográficos nisqa, llaqa harawikunaq patarankunapi, Alencastreq, ruwasqan proyecto literario nisqa, yuyaychanapaqmi rikuchikun, manan Qosqomanta runasimipi qhelqayllachu ahna, kurkunchiswan, ñawinchiswan ima qhawanapaqpis ichaqa, chaymi llamiypaq qoqon, imaginaypaqtapuwán qoqon, sapanka harawikunamanta patarakunata hoq neray k'epeta hina qhawakun, patarata qhawaspa objeto de arte nisqata hina, retablo nisqata hina. Ashkha arte nisqa harawinkunaq patarankunapi qhawakun, manataq qhawakunchu prosa nisqa qhelqankunapi, chaypin documental nisqalla ruwayninkunaqa kan.

Lluy llinphikuna harawinkunamanta patarankunapi kaq, rimarinmi visión artística neoindianista nisqawan, mana Fuentes Liraq estilo nisqallawancho, qhelqaqpa rikuyinllawanmi seqachirqan, harawinkunata hoq neray sumaqta churaywan munasqantin, ch'ullalla kanankupaq. Chay material nisqa churasqawan, legado cultural

nisqa, suyaykuymi hamun, manan kikin sutinllata maskhayllapin riranchu; chaykunawanmi runasimiman qhelqaqpa sayayninta qhawachin. Martín Chambi kikin hina (Majluf, 2016), Alencastre q ruwasqan harawikuna qhelqankunapi kan, hoq chakakuna mast'ay munaynin, ñawpamanta llaqtakunaq yachayruwaykunawan, mosoqkunawanpis rimanankupaq; rimayllawan, qhelqaywan, paypa ruwasqantapuwán k'ancharichispa. *Taki Parwa* nisqapiqa, paypa fotografia nisqapi, harawikuqqa Qosqoq usunwan p'achasqan sayan. Paypa fotografia nisqapi kay huch'uy qhelqayta apan

“Yawar parallan cayashan”

Kay Tawantinsuyumanta
paqariq “Perú” suyupin
llaki phuyulla tiyashan
yawar parata hic'aspa.

5 Llapantin llaqtankunapin
runa mistiwan kushka tiyan
mana sunquta tupacispa
wifaypas awqanakuspa.

10 Pacak kuraq ayllukunapin
wakca runa ñak'arishan
qhapaqkunaq muyuykusqan
kaqniyuqpa kamacinpi.

15 Mayninpiqa wakcakanan
ñak'ariypa atipasqan
anca phiña huñunakuspa
awqa tinkuyman haykunku.

20 Hinataqmi rikukunku
yawarmayupi capusca
yawarqucapi mukisqa
yawar paraq huq'uykusqan.

Ima hucankumantataq
llank'aq, ruwaq, runakuna
t'uru hina sarusqari
uywa hina sipisqari?

25 Anti rit'i urqukuna
llasaq quri qulqi qhuyayuq
quriykicisqa hurqukun
runa yawarwan taqrusqan.

30 Paca ukhu wishwi unu
"petróleo" nisqa sutiyuq,
fiak'ay sik'isqan qan kanki
runaq hump'inwan mic'usqa.

35 Quri qulqincis petroleopiwan
runaq kawsayninpa caninmi,
anca ashkha runatan llank'acin
tumaqayatataq wirayacin.

40 Suyuncispa qhapaqkayninqa
llapa wawanpaqmi kanan,
ciqninakuypa p'ucukananpaq
llakipaca tukukunanpaq.

Tikrakunanñan kay kawsay
illarinanñan huq p'uncaw,
qhapaqkunaq t'iqmuynintaq
tukukunanña wiñaypaq.

45 Llaqtay p'anpaq yana phuyu
wayrawanña cinkuripuy³⁵
llaqtay huq'uq yawar para
Intiwanña c'akiripuy.

50 Cayllan, cayllapunin runa
wawqintin hina kawsanqa,
“qanpacu ñúqaqcu kashan
quykunakusuncis” nispa.

55 Perú suyu hatun hallp'a
Inkakunaq sumaq t'antan,
llapapaq kushka phasmikuy
yawar paraq t'aksananpaq.

Valcárcelpa, kinsachunkan watakunaq ukhunkunapi, tawachunkan watakunaq ukhunkunapipis, qhawanmi t'ikran, Estado central nisqamanta pachan, paypa makinpin karqan (waranqa isqonpachaq kinsachunka hoqniyoq watapin) hoq Comisión nisqa alfabeto seqachinapaq, fonético hamut'aywan; waranqa isqonpachaq tawachunka soqtayoq watapi, chaninchasqanpi, ministro de Educación nisqa kaspera, alfabeto nisqa haywakuyqa XVIII Congreso Internacional de Americanistas nisqamanta, waranqa isqonpachaq kinsachunka isqonniyoq watapi; chaypin kinsachunka iskayniyoq grafías nisqawan churasqa “kheswa, aymara simikunapaq”: a, b, c, chh, ch', d, e, f, g, h, i, j, k, kh, k', l, ll, m, n, ñ, o, p, ph, p', q, qh, q', r, rr, s, sh, t, th, t', u, v, w, y, z (R.L. 49). Niño-Murcia (1995) ahnata ninmi, “alfabetos nisqakuna mana churasqa kaqtinpas kachun, kay mallinapaq ñawpaqpi kaqkuna normalización nisqapaqqa reqsesqan kananku [chaywanpas hamut'aspa] alfabeto oficial nisqaq qayllanpi, hoq ashkha runasimipi qhelqaykunapis kan” (p. 278).

Soqtachunkaq wata ukhunkunamantapachan, runasimiq oficialización nisqamantan chaninchasqa churanakuyqa, hanllallikunallapin churakurqan, diptongos nisqakunamanta imayna apakuypinpi, seq'ekunaq p'uchukaq rimaypi imaynan rinqa, codificación gramatical nisqamanta, rimaykunamantawan, mañakuykunamanta, puntuación seq'ekuna hap'inapaq, Niño-Murcia (1995, p. 279) haywasqanmanta hina. Ichaqa, siglo XX nisqaq ñawpaqnenpi kuskanmanta, cusqueñistas nisqa qhelqaqkunapaqqa, sapanka qhelqaq haywasqan grafía nisqakunaqa mana sasachakunapaq hina karqanchu; astwanqa, mana kay qhelqakunaman haymay qoyusqa, Qosqopi mast'aririnkunapipas. Hinata, tawachunkaq watan ukhukunapiqa, Andrés Alencastre, Hatun Yachaywasipi

kawsayninta qallarishaqten, runasimipi qhelqayman churarqon, Víctor Navarro del Águilaq hamawt'anpa tanqariyninwanpipunichá. Waranqa isqonpachaq tawachunka kinsayoq watpiqa, phisqa vocales nisqawan, Chiaraje takitan seqachirqan, hoq castillasimiwan chharqosqa runasimi

Yachaypaq fonética nisqaman qoqoyninca (Alencastre, 1953), sapaq runasimipi qhelqaman aparqan, runasimillapi harawinkunaq mast'ariyninpi churasqan, warnqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watamanta mast'arichisqanmantapacha. Waranqa isqonpachaq phisqachunka tawayoq watapiña, hoq alfabeto unificado nisqata churarqan runasimipaq, aymarasingimipaqpuwan, chay III Congreso Indigenista Interamericano de La Paz sutichasqapi, phisqa hanllalikulawan, ikaychunka kinsayoq seq'ekunawan, hoq senqasqa, hoq glotalización nisqa seq'e, qanchis seq'ekuna "voces mestizas o autóctonas" nisqapaq (*Boletín Indigenista*, 1954, pp. 17-20).

Paypa runasimipi qhelqanapaq haywakuyninca, *Dramas y Comedias del Ande, Taki Parwa y Taki Ruru* sutichsqapin, atinallata rikuchin; sayanpaq paqarinanqa, kinsa hanllalikulawan karqan, runasimimanta lingüística qhelqankunapi churasqa karqan, teqsechayninpuni tesis doctoral nisqapuwanpipas, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watamanta) chaypin k'apaq formulas fonéticas nisqamantan, rimayninta hap'in, khaynata rikuchin:

Phisqa Wawqe : “Hamawt’aq wañuyin”

Teqse: *Kilku Warak'a* [1967]. Wawqe orqog: Roxana Quispe Collantes.

Soqta Wawqe: “Atahuallpaq paupakuynin”

Teqse: Majluf (2011).

Kay raykun, kaypi hap'ikun “kamaq” nisqata, chay puriyinpi “hunt'asqa sapaq kaq” nisqapi (Attridge, 2011, pp. 90-91), Alencastrepi ch'ulla kaqnin ñawpaq tradiciones

nisqawan watastaqa hap'inan. Hinaspan, manan hoq simita paqarichishanchu, simi kaqtañan hap'ishan, seqachisqan runasimi qhelqayninpi, “quechua fonético” nispa sutita churarqan. hoq alternativa nisqapaq ruwasqa kaq, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaq, diglosia literaria nisqa, qhelqapi castillasimiman munaq. Hoq willaymanta k'ancharichin “qhelqa hap'ikusqa” kay “lingüística ch'ilayaynin” hina, Noriega (2016b) Qosqomanta “purista” nisqa kinraynin, “señorial” nisqan kan, “antimoderna” nisqapuwan kan, hinatan, hoq cheqaq kayninta qon, chay llerario nisqa runasimi q karunchayman riq mana munasqa kaqtin:

Sichus, hoq patanman, qhapaqkunallapaq kayman churakunku, kaqniyoqkunallapaq churakuymán haykunku, harawinkunata hoq runasimipi mana castillasimiwan chharqokunayoq ruwanankupaq, mana t'ikrayniyoqta qospa; hoqkay patanmanñataq, cultura letrada nisqaman hoq churanakuyta qonqo, runasimita t'aqwinankupaq k'uykiyta hina –hoq machuyasqa runasimita– harawiq cheqaq patanpi chaskirisqamanta (p. 66).

Iskaq simipi rimaqwan, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaqwan, apakuyninpin, Andrés Alencastre, harawinkunaq runasimipi qhelqanqa, hoq kikin cusqueñismo nisqamanta chaskisqa kanman, simiqpa, llapan kallpan, llapan kawsaynintapuwan qhawachinanpaq. Kay ruwayqa, aswan mosqoy hina, científicamantaqa karqan, ruwayñapiqa hoq “wisk'asqa” qhelqa akllanapaq hina tuukapurqan, académico nisqa pachawanqa apakuyninpi, chayqmi, runasimipi seqachikuyta qallarisharqan Qosqopi runasimiq muyuyninpi; chaypin Alencastre, hoq ch'ulla kaq kunkata ruwarqan, kinsa hanllallillawan qhelqanapaq, chay rikch'ayman tukuspa, qhelqaq nisqanman hina Wichaykunapi Kaq, llaqtakunamantan simi qespechinapaq, chay doctor hina chaskikunanpaq qhelqapin chayta qhawachirqan, waranqa isqonpachaq phisqachunka kinsayoq watapi: “runasimipi uyarisqa seq'ekunaqa hoq neraymi kanku castillasimimantaqa. Kay hoq neray rimayqa qhawakunmi “indígenas” nisqakunaq mana yachayniyoq kasqanku rayku, karu llaqtakunapi tiyaqkunapipis qhawakun, mana casillasimi rimaqkunawan tupayninku kaqtin, chaykunapipis chay qhawakun (...) Kinsa uyarisqamanta hanllalli seq'ekuna, hamut'asqan kanku, k'uskiy ruwaykunawan, mana sonqota churaspa ruwasqa kanku” (Alencastre, 1953, pp. 8 y 17).

Mana yuyaywan hap'inapaq hina, Alencastreq, kinsa hanllalillawan qhelqayninqa, awqanakunmi, phisqa hanllalillawan qhelqanapaq, kay Academia Mayor de la Lengua Quechua, akllasqanwan, chaymi uyaychayta maskhan "imayna karunchayta maskhan, mayqen castillasimi fonetizaciónwan, kinsa hanllalillawan qhelqanapaq, mana watakuyta munaq, cheymi paqareq iskaysimiyog runakunamanta ruwayninwan qhawachikun" (Howard, 2007, p. 327). Kaymi runasimimanta karumantaraq lluy churanakuykunapi kashan, lluywta wasapanraqmi kay k'uskiypi.

Cusqueñista nisqa haykuyninta kancharichin, ichaqa runasimipi utaq isqaysimipi ñawinchaqpin yuyapasaspa, Alencastreqa, llapan harawimanta patarankunapiqa hoq punkuta hina churarqan castillasimipi; iskaynin ñawqaqpi kaq harawinkunamanta patarankunapi, allinta ñawinchanapaq willasqankunata churan paypa "fonética nisqa qhelkayninmanta" runasimipi chuasqanmanta. Chaywantapais, llapan aranwankunaq p'uchukaqninpin hoq fonética qhelqanmanta willayninwan churasqa kashan, uyaychayta "hoq simiq kasqachallaq uyariyusqanta seq'ekunapi churayta munan" maskhaspa (Alencastre, 1955). Kay hamuq rimaykunan, qhelqanmanta willaykunata hap'in, iskaynin ñawpaqpi kaq harawinkunamanta patarankuna, *Taki Parwa* (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi) sutichasqawan, *Taki Ruru* (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi) sutichasqawan ima. Hinatan ñawpaqenninpi utaq umanpi lloqsen: "Mana ayqenapaq ch'uyanchasqa willakuy" (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); "K'achay k'achay ñawinchaq, Runasimta khuyaq:" (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi). Fonética nisqapi qhelqaymanta: "Kaq hinata seq'epi, willaqkunapi ima, runasimiq uyariyninta churan" (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); "Sapanka simikunan qhelqayninkutaqa sistema fonético nisqaman churasqa kanku chayta hap'inapaq" (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi).

Harawinkunata runasimipi qhelqasqanmanta nin, cheqaqtas maskhan hoq "inkaísta" nisqa hina castillasimiman churayta munan, "ukhupi kaq willayta" allinta chaskinanpaq, harawinkunapi nisqata:

Imamantas kay harawikunaq pataraq Runasimipi llapan qhelqasqa kashan, ahnata willanapaqmi kay Inkakunaq Runasimiqa simi hina ancha hatunmi, imaynatan runakunaq

lliw ñina yuyayninkunata, lluy ñina munayninkunata ima qhawachin (...) Runasimipi qhelqasaqa harawikuna ukhunpiqa manan castillasimiman t'ikrayninwanchu kanku, sapanka ñawinchaq willayninta churananpaq, paypa munasqanman hina, mana castillasimi ukhullapi tanqasqa t'ikraywan wisk'akuspa kananpaq (...) Hatun Tawantinsuman ch'atachiq simiqa, kunankama rimayninpi kawsapakuqkunatan haywashallan, mosoq qhelqapin ñawinchanata munan, millay qhawakunawan nunan qechusqa, hatun hamut'aywan chuchupakuykunamanta qespechisqa. (Kilku Warak'a, 1955, s.n.).

Kay castillasimipi willayninkunamanta hamut'ayninca, harawinpa runasimipi qhelqanpi nisqan ruwayninta qhawachin kay qhelqaqmanta, ichaqa punkunpa hawanpi hina paypa akllasqan sutita churakushaqten imapas, manan llapan sutintaqa saqeqchu, churallanmi "punkunki hina" kaqpi, utaq, patankunaq kichayninpi churan. *Taki Parwa* sutichasqapin, waqen qhepanpi, Alencastreca hoq huch'uy willayta runasimipi churan, hamuq raphipiq castillasimipin nin, "Explicación necesaria" nisqanpi nin, chaymanta qhawachiytan munan, "Inkakunaq Runasimiqa", chay "runakunaq llapa ñina yuyaykuykunata, ñina sonqopi kaqkunata ima" chaytan allinta mat'an runasiminchisqa, nispa. Sanka ñawinchaqpami t'ikraytaqa saqen "paypa munasqallantan hap'inan mana castillasimi ukhullanpichu kanan" nispa. Hinatan, "Mosoq qhelqay" nisqa haywariyninsi hoq ñawinchayta munan, mana millay qhawaywan churasqa, hatun hamut'aywan ñawinchanapaq.

Taki Ruru sutichasqapifataq, qhelqaqqa aswanta hawan runasimipaq sistema fonético nisqata hap'inallan, castillasimimanta qespecheqnen hina:

Mana yupay munayniymi, kay iskaynin patarkuna [*Taki Parwa* y *Taki Ruru*] Literatura Inkaqtaqa kawsashaqllatan ninanta hap'inanpaqmi kanku, ñawpaqnenchiskunaqmanta suma qowasqanchis, Perú suyumanta runa kayninchispi nunanchista punkichinanan (...) Pataramanta sapa harawinkuna ukhunpi, aswan ukhupi kaq willayta, chaskirinapaqqa, kay nisqakunata hap'ispan chayta ñawinchanaqa: [1.- Uyarispa Imayna ruway (Sistema fonético). 2.- Seq'ekunaq rimaynin (Pronunciación de las letras).] 3.- Runasimi qunkanta, manaraq qhelqaspa, allin ch'uyata, cheqaqta rimana. Kaypin kan, RUNASIMIQ suma kayninwan, mana willanan ima (Kilku Warak'a, 1964, s.n.).

Harawinkuna patarankunawanmi simiq oqarikunanta munan, chayman qhepanta “Runasimi khuyaq” kikinkuta munakunkunakupaq, paykunapaqmi rimayninkunata qon, isaynin patarankunaq “Literatura Inkaqtaqa kawsashaqlatan ninanta hap’inanpaqmi kanku, fiawpaqnenchiskunaqmanta sumaq qowasqanchis, Perú suyumanta runa kayninchispi nunanchista punkichinan” (Killku Warak’a, 1964, s.n.). Kaypin, hamuq “pórtico” qhepan raphipin iskay huch’uy harawichakuna hina iskaysimipi kashan, qhelqaqpa t’ikrayninwan:

Pacakamaqmi qantaqa	sapa wata t’ikariqta,
wifiaypaq kamarqasunki,	sunquyki tukukuqtinpas
wafuytapas atipaspa	rumiwan sunqucakuqta.

Ña nisqa kashan, manaraq Hatun Yachaywasiman haykushaqten, Alencastreya, costumbrista aranwakunatan ruwarqan, chay ukhupipis t’upsirqan. Doctor en Letras sutichasqata orqoqtin, kasqan watapin, filólogo nisqa, historiador nisqa Georges Dumézilpis, Francia hawallaqtapi, *Fêtes et usages des Indiens de Langui*, mast’arichisqan, Andrés Alencastrewan, coautor nisqa, runasimimanta traductor hina (Alencastre & Dumézil, 1953). Dumézilqa, runasimipi Qosqomanta aranwa ruwaykunatan pallayta munaspa, wakin makiwan ruwasqa qhelqakunata hap’irqan, cheymanta hoqman churarqan, qhepa watakunaña mast’arichirqan, (Itier, 2000). Chay munasqanmantapachan, *Deux pièces «costumbristas» Qhišwa de Killku Warak’a (Andrés Alencastre G.)* (Dumézil, 1954) mast’arichirqan, “C’allacuy”, “El pongo Killkito” kaqku, francés simipi, kikin qhelqasqapi kaqtapas.

Hamuq watamanqa, Alencastreya, *Taki Parwa* (Killku Warak’a, 1955) qhelqanta mast’arichirqan, aranwan qhelqankunawan ima, *Dramas y Comedias del Ande*, sutichasqa (Alencastre, 1955). Patarapiqa, qhasqonki hina Luis Nieto Mirandaqa hoq huch’uy reqsichikuyta churasqa, chaypin riman imaynatan munay cheqaqta seqachiqkuna ruwasqankumanta, imayna simiwan rimasqankuta, “hoq mich’uy wisisqa, kawsaq; hoq chharqo, awasqa simikunaq, chaymantan lloqsin hoq misti rimay, llaqtarunanchiskunamanta”. *Cholo* Nietoqa kay qhelqapin runakunaq qhelqanninta k’ancharichisqa, kikin runanchiskunamanta kaq hina. Qhelqaq mañakuyninmi polítican,

culturalmi: manan aranwanpi costumbrismo nisqa, realismo nisqawan churanakunkuchu. Hinataqmi, hoq fotografia nisqa Alencastremanta, rikhurin pataraq ñawpaq raphinpi, Alencastreqa kashan ponchuyoq, chukuyoq ima, kay rimaywan qatisqa: “Munakuy, mana p’enqakuspa, ruwayyachayninchiskunaman munakuywan hap’inanchis”.

Alencastreqa aranwankunata rikuchin, cuadros costumbristas hina kamarisqa “mana qasi waynayninpi”, “Perú suyuq urinninpi kaq runakunaq kawsayninta” qhawayninpi (Alencastre, 1955, p. 3). Aranwanqa qhawakun, sonqoq rurunkuna hina, chay tupaywan ruwasqa, “sonqon ukhupi k’irisqa hoq qhawakuqmanta” (p. 3). K’acharichin “peruano nisqa simita”, “elemento cultural” nisqawan hina, aranwanpi churasqa, Perú suyuq urinninpi kaq rimayninwan ruwasqa, runasimiq, aymarasing, castillasimiq ima “lingüística mismisqa” nisqawan; imankunawan kaq “pichakunanpaq, kallpakunawan churashaqtin ima, yachaywasikunapi, Hatun yachaywasilinapipis” (p. 4). Chay hinapiqa, fonética qhelqatan hap’in, chaskisqata “yachaysapa runakunaqmanta, tumaqayakunaqmantapuan nisqankumanta” (p. 4). Pataraq tukukuyninpiqa, fonetica qhelqanta churarqan.

Qanchis Wawqe: “Mana tukukuq llaki”

Teqse: *Kilku Warak'a* [1967]. Wawqe orqoq: Roxana Quispe Collantes.

Iskaq simipi rimaqwan, hoq llaqtapi iskaysimi kawsaqwan, apakuyninpin, Andrés Alencastre, harawinkunaq runasimipi qhelqanqa, hoq kikin cusqueñismo nisqamanta chaskisqa kanman, simiqa, llapan kallpan, llapan kawsaynintapuwan qhawachinanpaq. Kay ruwayqa, aswan mosqoy hina, científicamantaqa karqan, ruwayñapiqa hoq “wisk’asqa” qhelqa akllanapaq hina tuukapurqan, académico nisqa pachawanqa apakuyninpi, chayqmi, runasimipi seqachikuyta qallarisharqan Qosqopi runasimi qmuyuyinpi; chaypin Alencastre, hoq ch’ulla kaq kunkata ruwarqan, kinsa hanllallillawan qhelqanapaq, chay rikch’ayman tukuspa, qhelqaq nisqanman hina Wichaykunapi Kaq, llaqtakunamantan simi qespechinapaq, chay doctor hina chaskikunanpaq qhelqapin chayta qhawachirqan, waranqa isqonpacha qphisqachunka kinsayoq watapi (Alencastre, 1953, pp. 8 y 17).

Mana yuyaywan hap’inapaq hina, Alencastre, kinsa hanllallillawan qhelqayninqa, awqanakunmi, phisqa hanllallillawan qhelqanapaq, kay Academia Mayor de la Lengua Quechua, akllasqanwan, chaymi uyaychayta maskhan “imayna karunchayta maskhan, mayqen castillasimi fonetizaciónwan, kinsa hanllillawan qhelqanapaq, mana watakuyta munaq, cheymi paqareq iskaysimiy q runakunamanta ruwayninwan qhawachikun” (Howard, 2007, p. 327). Kaymi runasimimanta karumantaraq lluy churanakuykunapi kashan, lliwta wasapanraqmi kay k’uskiypi.

Cusqueñista nisqa haykuyninta kancharichin, ichaqa runasimipi utaq isqaysimipi ñawinchaqpin yuyapasaspa, Alencastre, llapan harawimanta patarankunapiqa hoq punkuta hina churarqan castillasimipi; iskaynin ñawqaqpi kaq harawinkunamanta patarankunapi, allinta ñawinchanapaq willasqankunata churan paypa “fonética nisqa qhelkayninmanta” runasimipi chuasqanmanta. Chaywantapais, llapan aranwankunaq p’uchukaqninpin hoq fonética qhelqanmanta willayninwan churasqa kashan, uyaychayta “hoq simiq kasqachallaq uyariyqusqanta seq’ekunapi churayta munan” maskhaspa (Alencastre, 1955). Kay hamuq rimaykunan, qhelqanmanta willaykunata hap’in, iskaynin ñawpaqpi kaq harawinkunamanta patarankuna, *Taki Parwa* (waranqa isqonpacha qphisqachunka phisqayoq watapi) sutichasqawan, *Taki Ruru* (waranqa isqonpacha soqtachunka tawayoq watapi) sutichasqawan ima. Hinatan ñawpaqenninpi utaq umanpi lloqsen: “Mana ayqenapaq ch’uyanchasqa willakuy” (waranqa isqonpacha qphisqachunka phisqayoq watapi); “K’achay k’achay ñawinchaq, Runasimita khuyaq:”

(waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi). Fonética nisqapi qhelqaymanta: “Kaq hinata seq’epi, willaqkunapi ima, runasimi q uyariyninta churan” (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoc watapi); “Sapanka simikunan qhelqayninkutaqa sistema fonético nisqaman churasqa kanku chayta hap’inapaq” (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi).

Harawinkunata runasimipi qhelqasqanmanta nin, cheqaqtas maskhan hoq “inkaísta” nisqa hina castillasimiman churayta munan, “ukhupi kaq willayta” allinta chaskinanapaq, harawinkunapi nisqata:

Imamantas kay harawikunaq pataraq Runasimipi llapan qhelqasqa kashan, ahnata willanapaqmi kay Inkakunaq Runasimiqa simi hina ancha hatunmi, imaynatan runakunaq lliw ñina yuyayninkunata, lluy ñina munayninkunata ima qhawachin (...) Runasimipi qhelqasqa harawikuna ukhupiq manan castillasimiman t’ikrayninwanchu kanku, sapanka ñawinchaq willayninta churanapaq, paypa munasqanman hina, mana castillasimi ukhullapi tanqasqa t’ikraywan wisk’akuspa kananapaq (...) Hatun Tawantinsuman ch’atachiq simiqa, kunankama rimayninpi kawsapakuqkunatan haywashallan, mosoq qhelqapin ñawinchanata munan, millay qhawakunawan nunan qechusqa, hatun hamut’aywan chuchupakuykunamanta qespechisqa. (Kilku Warak’a, 1955, s.n.).

Kay castillasimipi willayninkunamanta hamut’ayninqa, harawinpa runasimipi qhelqanpi nisqan ruwayninta qhawachin kay qhelqamanta, ichaqa punkunpa hawanpi hina paypa akllasqan sutita churakushaqten imapas, manan llapan sutintaqa saqeochu, churallanmi “punkunki hina” kaqpi, utaq, patankunaq kichayninpi churan. *Taki Parwa* sutichasqapin, waqen qhepanpi, Alencastreca hoq huch’uy willayta runasimipi churan, hamuq raphipiq castillasimipin nin, “Explicación necesaria” nisqanpi nin, chaymanta qhawachiytan munan, “Inkakunaq Runasimiqa”, chay “runakunaq llapa ñina yuyaykuykunata, ñina sonqopi kaqkunata ima” chaytan allinta mat’an runasiminchisqa, nispa. Sanka ñawinchaqpami t’ikraytaqa saqen “paypa munasqallantan hap’inan mana castillasimi ukhullanpichu kanan” nispa. Hinatan, “Mosoq qhelqay” nisqa haywariyninsi hoq ñawinchayta munan, mana millay qhawaywan churasqa, hatun hamut’aywan ñawinchanapaq.

“Mashkashaykin Taytalláy” XXII

Maypitaq kanki taytalláy
phuyumancu llanthumancu
iphumancu wayramancu
qunqaylla tukurqapunki.

5 Sunquymi watukusunki
yawar wiqita sut'uspa,
ñawiytaq mashkashasunki
rikurquyllata munaspa.

10 Wayraq samayllanpipas
samayniyta caskiyman,
cay samaywan q'uñirispay
lliw awqayta atipayman.

Sutiykin taytalláy aswan
kikin cilinaypi kashan,
15 qhari sunquykiq kallpantaq
sunquyta kawsaricintaq.

Ripusqayki pacamanta
wasincis uspha pirqayuq,
ichunpas hallp'añan tukun
20 punkunkunataq ñawsayan.

Tayta wañuyqa wañuy
mallkin kunpakun wifaypaq,
rurunkunataq t'akakun
mana puqyta atispa.

Tapukuymanmi haykun, maykaman *Kilku Warak'aga* harawinkunapi runakunaq kunkanmanta willan, nanayninta, yachayninkuta ima. Ch'uya runasimiqmanta sumaq rimayninmanta (hatunkaraytan chaytan sutichan “Ñawpa hamawt'akunaq runasimin”), payqa hoq neray rimaykunatan hap'in mana llaqtaq markankunapi rimasqa usullatachu, mana sapap'unchay rimasqallamanta karunchasqa, t'ikrayninytan sasachakun, uyakuynintawanpis sasachakun kunan kunan p'unchaykunapi, iskaysimipi rimaq fiawinchaypaqpuwanpas sasachakuy kan. Nanaywan, yachaywan harawinkunapin qhawachikunku, paypa kawsayninllamantan as kanku, runakunamantaqa pisillan kanku. Pachamanta, iskay iñimanta mich'usqa, sumaq kaywan, wahmanta ch'ullanchasqa willakuy hina. Kaqllataq chaykunapi, harawinkunapi, runasimi pachamanta llinphikunapi churasqaqa, Mariano Fuentes Liraq ruwasqankunan kanku, manan runakunaq as reqsesqan churaykunaqa haywarikuyninkunapi kankuchu, q'uchuriyninkunapipis, sapa kutin ruwayninkupipis. Chayqa manan kutichinchu munay *Yawar Paraq* sumaq ruwasqa kasqanta, ichaqa munanmi kallipayoq chanin willananata harawinkunamanta, hawanpi, ukhunpipi kaqtapis. Hinallataq, fiawinchaqqa fiawpaqta qhawan imamantan ruwasqa kan, chayta, sumaq rikch'ayniyoq qhelqaq kasqanpi qhawan. Ñawpaq harawinkunaq qhelqankunapi hina, *Yawar Parapiqa*, hoq ima sumaqmi kay pataraqqa “hoq ima chanin” makiwan ruwasqa, antirunakunaq hina awasqan wasqhachawanmi llapa raphinkunaqa watasqa kanku. Kay antirunakunaq simp'anqa, harawikuna wataq, iskqa iñiyanta qoqlaman lloqseq mich'uytan qhawachin, Alencastreqqa harawinkunamanta ruwayninpi qhawakun, pataran punkunmantapacha. Ukhukama pataranta t'aqwispa, hatunwan qhelqasqa pataraq sutichaynin, paypa churakusan sutinpis k'anchakun, iskaynin runasimipi qhelqasqa, kasqan seq'ekunallan churasqa kashanku. Llinphikunamanta rimaypin, tokapukunan chaypi kanku, chaqramanhina sumaq llinphisqa, iskay llinphiwan llusisqa k'ancharikun (pukawan, yanawan) yuraq hina patanpi (Kinsa Wawqe). Munay, samp'a iskay llinphiwan llusisqa churaynin, sumaqtan oqarin yapasqa pachapi kaqkunata (hallpawan, unuwan) pachapi kawsaytawan oqarin (pachanchismanta) yachaytarpuyan

(chaqmasqa). Chaykaman, ñawpaqpi kaq patarankunaqa punkunkunapi sarata churarqan (t'ika, choqlo), kaypin sut'ukunata aswanta churarqan, “yawarmanta parwachakuna” (choqllomanta t'ikan hina), para hina urmamunku, panpata qochachaspa. Tawaman kikintakama p'akispa (Tawa Wawqe), whawakunmanpis hoq kikinachiykuna kasqanta.

Pusaq Wawqe: “Mamalláy”

Teqse: *K'iku Warak'a* [1967]. Wawqe orqog: Roxana Quspe Collantes.

Mana yuyaywan hap'inapaq hina, Alencastreq, kinsa hanllalillawan qhelqayninqa, awqanakunmi, phisqa hanllalillawan qhelqanapaq, kay Academia Mayor de la Lengua Quechua, akllasqanwan, chaymi uyaychayta maskhan “imayna karunchayta maskhan, mayqen castillasimi fonetizaciónwan, kinsa hanllillawan qhelqanapaq, mana watakuyta munaq, cheymi paqareq iskaysimiyog runakunamanta ruwayninwan qhawachikun” (Howard, 2007, p. 327). Kaymi runasimimanta karumantaraq lluy churanakuykunapi kashan, lliwta wasapanraqmi kay k'uskiypi.

Cusqueñista nisqa haykuyninta kancharichin, ichaqa runasimipi utaq isqaysimipi ñawinchaqpin yuyapasaspa, Alencastreqa, llapan harawimanta patarankunapiqa hoq punkuta hina churarqan castillasimipi; iskaynin ñawqaqpi kaq harawinkunamanta patarankunapi, allinta ñawinchanapaq willasqankunata churan paypa “fonética nisqa

qhelkayninmanta” runasimipi chuasqanmanta. Chaywantapais, llapan aranwankunaq p’uchukaqninpin hoq fonética qhelqanmanta willayninwan churasqa kashan, uyaychayta “hoq simiq kasqachallaq uyariykusqanta seq’ekunapi churayta munan” maskhaspa (Alencastre, 1955). Kay hamuq rimaykunan, qhelqanmanta willaykunata hap’in, iskaynin fiawpaqpi kaq harawinkunamanta patarankuna, *Taki Parwa* (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi) sutichasqawan, *Taki Ruru* (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi) sutichasqawan ima. Hinatan fiawpaqenninpi utaq umanpi lloqsen: “Mana ayqenapaq ch’uyanchasqa willakuy” (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); “K’achay k’achay fiawinchaq, Runasimta khuyaq:” (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi). Fonética nisqapi qhelqaymanta: “Kaq hinata seq’epi, willaqkunapi ima, runasimiq uyariyninta churan” (waranqa isqonpachaq phisqachunka phisqayoq watapi); “Sapanka simikunan qhelqayninkutaqa sistema fonético nisqaman churasqa kanku chayta hap’inapaq” (waranqa isqonpachaq soqtachunka tawayoq watapi).

Harawinkunata runasimipi qhelqasqanmanta nin, cheqaqtas maskhan hoq “inkaista” nisqa hina castillasimiman churayta munan, “ukhupi kaq willayta” allinta chaskinanpaq, harawinkunapi nisqata:

Imamantas kay harawikunaq pataraqa Runasimipi llapan qhelqasqa kashan, ahnata willanapaqmi kay Inkakunaq Runasimiqa simi hina ancha hatunmi, imaynatan runakunaq lliw fiina yuyayninkunata, lluy fiina munayninkunata ima qhawachin (...) Runasimipi qhelqasaqa harawikuna ukhunpiqa manan castillasimiman t’ikrayninwanchu kanku, sapanka fiawinchaq willayninta churananpaq, paypa munasqanman hina, mana castillasimi ukhullapi tanqasqa t’ikraywan wisk’akuspa kananpaq (...) Hatun Tawantinsuman ch’atachiq simiqa, kunankama rimayninpi kawsapakuqkunatan haywashallan, mosoq qhelqapin fiawinchanata munan, millay qhawakunawan nunan qechusqa, hatun hamut’aywan chuchupakuykunamanta qespechisqa. (Kilku Warak’a, 1955, s.n.).

Kay castillasimipi willayninkunamanta hamut’ayninqa, harawinpa runasimipi qhelqanpi nisqan ruwayninta qhawachin kay qhelqaqmanta, ichaqa punkunpa hawanpi hina paypa akllasqan sutita churakushaqten imapas, manan llapan sutintaqa saqeqchu, churallanmi

“punkunki hina” kaqpi, utaq, patankunaq kichayninpi churan. *Taki Parwa* sutichasqapin, waqen qhepanpi, Alencastreqa hoq huch’uy willayta runasimipi churan, hamuq raphipiqa castillasimipin nin, “Explicación necesaria” nisqanpi nin, chaymanta qhawachiytan munan, “Inkakunaq Runasimiqa”, chay “runakunaq llapa fina yuyaykuykunata, fina sonqopi kaqkunata ima” chaytan allinta mat’an runasiminchisqa, nispa. Sanka ñawinchaqpami t’ikraytaqa saqen “paypa munasqallantan hap’inan mana castillasimi qhullanchu kanan” nispa. Hinatan, “Mosoq qhelqay” nisqa haywariyninsi hoq ñawinchayta munan, mana millay qhawaywan churasqa, hatun hamut’aywan ñawinchanapaq.

Antiorqokunapi tukuchikuynin

Kaymi ñawpaq kaq pushka hinaqa, antirunakunaq imayna pachata qhawankumanta tukuchikuyninmanta kapun, willaykuykunapin ashkha lloqsin, runasimipi rimasqapipis, runasimipi qhelqasqapips lloqsinmi, qhawakuntaqmi allinta Guamán Poma [1615-1616] (Husson, 1993) harawinkuna qhelqasqanpi, hoq pallasqa willaykunapispis *Manuscrito de Huarochirí* [c. 1598] (Millones y Tomoeda, 2009) nisqapi kanku. Qhelqasqa yuyaychakunapin, tukuchikuymantan yuyakun hoq sinchi tukuywan utaq *pachacuti*, wanananpaq hoq muchuchiywan manatukukuq kuyurichiywan. Colonia nisqamanta chay rimay hamun. González Holguínqa, *Pachacuti pachaticra*, chayta willan “pachaq p’uchukaqninta hina, asnaq hatun qollochiy, thuni utaq chinka, utaq llapaman awqay” hinata ([1608], p. 267). Kay kuran, diccionario nisqa pataranpi churarqan iskay neraq *pachacuti*, *nina pachacuti*, *lloclla unu pachacuti*: ninamanta p’uchukaq pachata, tukuy pachata k’irpay parawan p’uchukaq.

Harawi ñawinchayqa atipayman hina riymi, kawsariypay hina riymi, hinataqmi qhelqaqwan, qhelqawanpis, hina karunchay kaqtin (pachapi utaq pachawan), astawan sichus ñawinchayqa hoq sut'inchayman apan, hoq hap'inachiyman harawi paqarisqanmanta, imatan mañawashanchis ñawinchaqkuna kasqanchis rayku. Derek Attridge (2011), hoq qhelqa ch'ulla kananpaq, hoq hina, kikin kaq, kamariy hina ch'ullakaynintin tupayninwan; ch'ullalla hina ñawinchayninwan hap'isqa:

Manan harawillaqa, ñawinchaqpa ruwaynin qhawakusqan hina, ñawpaqpi tarisqan harawikunamanta hoq hina kanan, manan kay hoq hina kaytaqa willaykunmanchu, nitaq chay ch'ullanchasqa k'awtiman tukukunchu, hoq qhawachiyman, Iliw hunt'a kashaqtinpas, rikch'ayninkunamanta, mana rikch'yninkunamantapas hunt'achinku hoqla kayninta, qhapaq kaynintapuwan, objeto cultural hina kananpaq. Ch'ulla kaypa ruwananqa hoqta hap'iyman apan, La experiencia de la singularidad conlleva una aprehensión de la otredad, chay hap'iyman maskhan, chaymi, yuyay kichakuypi qosqan, nuna kichakuypi qosqanpuwanpas. Ch'ulla kayqa (...) mana kacharikuqmantapuwan kamariymanta kan: chay ruway qhawarichisqaymi rikuytan chharqon, kamariy malliytan chharqon, chaymi qhelqata t'ikrachin, mana hoq nerayllapichu, hoq kamariypa re-imaginación nisqatapuwanpis, materiales culturale nisqamanta. (p. 128).

Kilku Warak'aq runasimipi qhelqasqanqa, runasimiq, cusqueñista nisqa mañakuyninwan kapun, simi hina, ñawpamanta llaqtarunakunaq ruwayyachayninkumanta hina. Imaymana ruwaq artista nisqa hina, Alencastreya harawinkunapi sapaq kamariy kayninta qhawachin, yayniyoq ima kayninta, llaqtakunamanta kaq yachayninta qhawachispa, k'anarunaq sapaq kaynintapuwan. Runasimipi harawinpa qespaqcheq símiles, giros metafóricos nisqa, kanku. Chaykunan sumaqyachunku harawinkunataqa. Sumaq yuyaynintan qhawachin chay iskay rimaymanta hoq rimayllaman churasqanpi. Hinaspapas, runasimiqpa allin reqseyntan mañan, harawinkunaq nisqanta hap'inapaq, t'ikrachinapaqpis. Allin rikch'asqa ñawinchaywan runasimi reqseqpa ima nisqanta hap'inapanpaq, sasachakuywan imapas, imatan munan niyta qhelqaqqa, chaykuna hap'inapaq. Ichaqa, harawinkunapis ch'atachinmi inkakunaq kayninkunamanta, llaqtarunakunaq ruwayyachaykunawan. Qhelqanapaq haywarikuynin, kinsa hanllallillapi runasimipi qhelqananwan, huch'uyman tukuchin runasimiq qhapaq rimayninta, sapanka ayllupi chaywan takikun, chaywan rimakun, orqokunaq qayllanpi tiyaq llaqtakunapipis chaywan rimanku (runakuna, mistikunawanpis) ruwayninkuna ukhupi.

Fonética nisqa qhelqanpa haywarikuyninmanta, Alencastreya, harawinkunapíqa ch'ullayasqa, ch'eqtasqa qhelqata runasimipi kamariyachin, chaypin hoq seq'ekunatan qarqon "h" hinata, ch'atan, paqarichin mosoq rimaykunata, wakinpiqa seq'ekunaq

rantinkunata trukipi churan (“m”, “n” rantinta, “k”, “q” rantinta), wakin rimaykunata hanllallikunatapi yapan. Chaywanpas, nisqanmanta ch’uyayashaqtenpas, harawinkuna ñawichanapaq apachikuninkunawanpas, ña ñawinchaspaga qhawakunmi imaynatan mana llapan kamachisqankunata paypuwanpas hunt’ata ruwanchu, ichaqa kay ruwaykunan asta lloqsenku yupasqa seq’ekunapi, tanqasqa qhawakun as wakin rimaykuna hap’inanpaq, mana haywayninpi kaqta.

Yawar Parapin tarikun, punku hina qhepanpi, qallariyninpi niq “Kawsaynincis” castillasimiman paypa t’ikrachisqan. Chay harawin iskay verso nisqawan qallarin, chaykunallataq mana t’ikraywan kashan. Kaypi churakunka, Alencastreq runasimipi qhelqanapaq haywarisqanwan, qosqomanta hamuq runasimiwan. Kikinyachisun, Parker runasimipi qhelqanapaq haywarisqanwanpis qosqomanta hamuq runasimiwan, chaymi achhukun, imayna Qosqo llaqtakunapi rimaqanta hina.

“Rumiyapunin” XII

Waqaspan suyuspan
suyuspan waqaspan
kay kawsaypacapi
ñanta purishani,
5 kay tayta mamaypa
curawasqan ñanta.

Rusil t’ikataqa
mapas qhawaykullay,
puna Rusiltaqa
10 allinta qhawaykuy
yawarwan quriwan
suyuykusqan raphin.

Ay chaynallataqmi
kay kawsaypacapi
15 kusiwan llakiwan
suyuykusqan purin

wiqiwan yawarwan
saqsaykusqan purin.

Uray puriq mayun
20 rumita khallasqa
rumita khallaspan,
punkuta kicasqa
caytataqmi runa
Qaqapunku nisqa.

25 Chaynatan sunquyta
wiqu unu k'ayan
chaynatan sunquyta
llaki wayra llaqwan
wakca kasqaymanta
30 kunan p'uncay kama.

Kay hatun pampapiqa, yuyaykunaq nisqankuna t'aqwiyman haykukunqa, chaymanta imatachá niyta munan Yawar Parapi, chaytan hamut'aspa churakunqa. Ima kayninkunamantan, allin ruwakusqanmanta, sumaq qhawarikuyllawan ruwakusqanmanta mast'arikunanpaq, kay qhelqan *Taki Parwawan*, *Taki Ruruwan ima*, rakinakunku sumaq ruwayninta, mastarikunankupaq, sumaq kayninkuna qhawarikunankupaq, sapaq *Kilku Warak'aq* makillanta churaspa, hoq fianllanta ruwayninpi purispa chay kinsa runasimipi harawinkunaq qhelqankunapi, uyarinapaq se'qenkunata ima churaspa. Hamut'ayninpaqqa, chimpasqa fiankunan willanakunqaku, yuyanchaypanpakunapis, harawikunaq sonqonkuna muyurinku t'ikraykuyninpi, harawikunapi rimakunata qhawanapaq, saphinkuna qhawanapaq, aswan kallpayoq llimphikuna qhawanapaqpis, llapan qhelqapi; chay ukhupi chimpanasqa llimphikunata rikuspa, runasimipi kutisqa rimaykunatawan qhawa qhawarispa. Sapanka pampakunapin ima niyta munan chayta hap'ispalla, t'ikraytan chaypipi churakun llapan harawinkunaq qhelqanpi. Hoq harawiq sonqonta k'ancharichin, iskay raphikunaq masantinwan kallpachakun, hatunkaray kaqninpuwan, yachaytarpuytan apachispa, antirunakunaq pachanpi apachisqa, harawiqkunakanpa willasqan hina. Kay yuyaykunaqa, saqellanmi qhawanapaq llapan ch'ullanchasqa *Kilku Warak'ata*, sapaq qhelqaq hina, llapan harawinkunatan *Yawar Parapi*, qhawanapaq.

qhelqasqa pataraq sutichaynin, paypa churakusan sutinpi k'anchakun, iskaynin runasimipi qhelqasqa, kasqan seq'ekunallan churasqa kashanku. Llinphikunamanta rimaypin, tokapukunan chaypi kanku, chaqramanhina sumaq llinphisqa, iskay llinphiwan lluisqa k'ancharikun (pukawan, yanawan) yuraq hina patanpi (3 Wawqe). Munay, samp'a iskay llinphiwan lluisqa churaynin, sumaqtan oqarin yapasqa pachapi kaqkunata (hallpawan, unuwan) pachapi kawsaytawan oqarin (pachanchismanta) yachaytarpuywan (chaqmasqa). Chaykaman, fiawpaqpi kaq patarankunaqa punkunkunapi sarata churarqan (t'ika, choqillo), kaypin sut'ukunata aswanta churarqan, "yawarmanta parwachakuna" (choqlomanta t'ikan hina), para hina urmamunku, panpata qochachaspa. Tawaman kikintakama p'akispa (4 Wawqe), whawakunmanpis hoq kikinachiykuna kasqanta.

Qallariypaqmi, wichaymanta uraykaman kuyukuyta qhawakun (1 wach'i). Paraq urmayninqa *hanan / urin* masata wahanman, antirunakunaq qhawayninman hina. Uraymanta, wichaykamapis kuyuriyninpi kanmi (2 wach'i), urinmanta lloqseq muhuwan hanaqman riq. Kay patarapin rimanakunku kay kuyuriykunaqa, sinp'awan añaychakunkutaq. Ñawiychakunllamanmi lloq'emanta pañaman riq hina, kutit'ikraynintinpuwan (3 Wach'i), *wañuy / kawsay* mastakunata wahaspa. Hoq patapata llinphimantan puka yawar phoqchin, wachukunatan lloqlananpaq manchachin, kinsa k'uchuyoqtan churasqa panpapi kaq wachukunata, chaqrakunapi kaq hina. Chaywanmi, wañuyqa, kawsayta mokin. Hinaspapis, patapata ukhunpin muhuqa hoq mosoq qallariytan watukun, chaywanmi wañuyqa, kawsatan mosoqyachin. Kay tawa ruwaykuna rimanakuymanta punkunpi churasqa hamut'ayqa (*hanan / urin / wañuy / kawsay*), kay patarapi kaq apawanmi yuyayman, lliw muyuywanmi, t'ikraywanpis kawsayqa kan.

Chay hina chaqra ruwaykunamanta, awaykunamanta iman lloqsemunkutaqmi "Ñawpa Runakunapa Awanan" willaykuypi, chaypin runakunaq yuyaynintanwan, panpakunati kawsaytawan t'inkichinku (Szeminski y Ansión, 1982; Espino, 2000). Hinaspapis, hoq hina kayninqa, yupanapaq llinphinkunapin kashan, unanchakuna hina qhawanapaq. Mariano Fuentes Liran, punkupi sumaq llinphinkuna ruwaq, yachayninwanmi waharqan lliw pacha qhawayninta, chaypuwanpas, manan kay patarapi ch'atakunchu runakunaq qhawayninwan, chaypin ashkha llinphikunan, kusiskuy ruwaykunapis k'ancharinku. Kawsayqa qhawachikun, sumaq haywarikuykunaq,

sapakutin ruwaykunaq aparikusqanpi, ashkha ruwaywanmi, tokapukuna hina mast'arikun, kuskanchakuyninpi, ch'eqtayninwan, uyakuyninwan ima, Teqsemuyuq allchasqanman hina; pachapi, pachawan, runakunawan ima, kawsaypi. (Sánchez, 2014, p. 36). Chay hinaman riq, kay mana rimanakuy hina, llinphikunawan, kawsaywanpis, kashanmanmi llaqtarunakunaq, llaqtakunaq reqseq fiawinchaqkunaq hanrakuyninpin, Kilku Warak'aq runasimipi fiawinchasqa harawinkuna chay hanra hina orqosqanmanta.

Yawar Paraqa manan castillasimimanqa t'ikrayniyoqchu kan, as iskay harawikunalla t'ikrayllayoq kashanman, kay *Antología Quechua del Cusco* (Nieto, Vargas e Itier, 2012) iskay simipi qhawachisqa kashanku. Mast'ariyinqa 1967 watamanta, chawpinkunapi, 1972 watakama. Odi Gonzálesqa (2000, 2019), churan 1972 watapaqmi. Avendañoqa (1993, p. 443) patarata qon 1967 watata, chaykaman, González Vigilwan (2004, p. 21), Nietowan, Vargaswan e Itierwan (2011, p. 264), Julio Noriegapuwan (1993, p. 111) mana watayoqtan akllanku churayta, qhelqankunapi.²⁵ Kay k'uskiypin hap'ikun 1967 watapi kay pataraqa mast'arikurqan, qhelqaqtaqa, 1968 watapi golpe militar nisqamanta, reforma agraria nisqawanpis supaytan sonqontawan, kurkuntawan harawikuqtaqa kuyurichirqanku; harawinkunaq pataranpin chay qhawakun, sichus 1972 watapi mast'ariynin kanman karan, ichaqa manan chaychu. Hatun qhawanapaqqa, Yawar Paraq, ñawpaq kaq harawinpin nikon, orqosqanku hallpaqwiranta, tumaqayakunaq makinkunapin kasharqan, ichaqa, 1968 watapin Perú suyuq walla Hatun Umalliqqa llapa suyuq llaqtakunapaq La Brea y Pariñas sutichasqata kutichipurqan. Chaywanpis, Avendañowan, chay watata churankullataq Valenciawan (1994, p. 48; 2002, p. 18) y Mamani Macedowan ima (2015, p. 65).

Ñawpaqpi kaq Alencastreq harawinkunaq patarankunaqa, sapankantin yaqa kinsachunka harawikunayoq kanku, yaqa chunka llinphikunayoqwan ima; Yawar Parapi, tawachunka iskayniyoq harawikunapaqqa tawa llinphikunallata churarqan (mana punkunta, ex libris nisqata, mana chaykunawan yupaspa). Ñawpaqpi kaq llinphinqa, III yupasqaq ñawpaqninpi kashan "Hamawt'aq wañuynin", pusaq runakunatan qhawachin hoq kurkuq kunpasqaq qayllanpi; iskay wachutan qhelqata apan (22, 21 wachukuna) chay harawimanta orqosqa. Iskay kaq llinphinqa V "Qollanan cinkarin" ñawpaqenpi kashan, harawikuq masinpa uyanta apan, kay qhelqawan: "Doctor Carlos Valer. Qollanan cinkarin". Hinaspan, kinsa llinphi kaqpi, tawa llinphi kaqpipis as llachi hinan kanku,

ashkha tuyrukunawan. Harawikunaq VII "Mamalláy", XXV "Mana tukukuq llaki" ñawpaqenninpin kashanku, hoqkaq llinphikuna hina qhelqayoqmi sapanka sapankanku: "Yawraq puka hamanq'ayta / caskiykuway mamallay", "Huq llakimanta llusqini / huq llakiñataq ñit'iwan".

Yawar Paraq punkun hinapin qhawakun: iskay iñimanta hoqlaman mich'usqa, Alencastreq yachaytarpuy ukhupi harawinkunapi kaq hina. Iskay iñimanta hoqlaman mich'usqaqa, yupaychasqa t'ikrakuyninkunata qhawachinapaqmi hap'inku; hoq yuyaypin mistinayaywan hap'ikun, chharqosqawan hap'ikun, mich'usqawan hap'ikuntaq, yachayruwaykunamanta t'inkiywanpis hap'ikun, hatun rimaykuna hina, chharqosqata willanankupaq, iskay utaq ashkha llaqtakunaq yachaytarpuyinkunawan achhuyninwan lloqsesqamanta (Saldívar, s.f.); ichaqa waqaychallanmi chay "saynatasqa" nisqata ("sumaq huch'uy nisqallaman" hina) mana tinkusqa ruwaykunallata hap'ispa, awqanakuyapaq ruwaykunamanta ayqerispalla, sasachakuqkunatawan ima, hoq llaqtakunaq yachaytarpunkunawan achhuykusqankumanta lloqseqwa (Lupo, 1996). Kaymi chay rimayta wikch'upunanpaq qallarichin, hoq maqanakuyapaq hinallatataq rantinwan churarqanku, *hibridación* nisqawan hina.

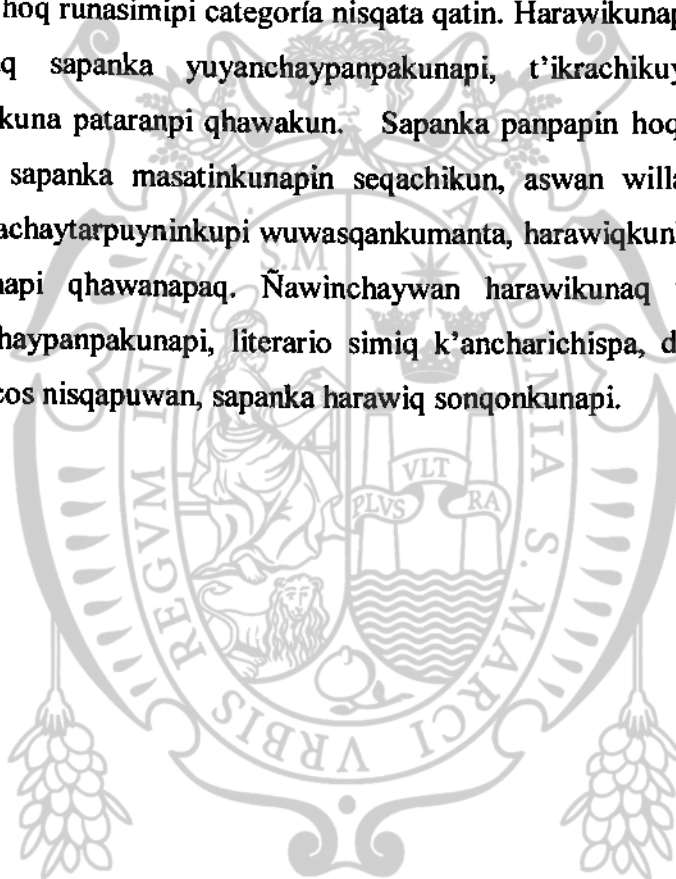
Kay hamut'aypi sincretismo nisqa ñanninpi, ñanta rikuchiqa hina hap'in Marzal (2002) nisqanta, payqa sapaqchachinmi sincretismo nisqamanta, secularismomanta, eclecticismomantawan; Gutiérrez-Estevez (2014) nintaqmi, hamut'aywanmi t'aqwina ima ninanta. Manuel Marzal (2002), sincretismo nisqamanta hinata nin:

Iskay yupaychasa iñiyanta ruwayninqa, hoq mosoqmantan, allchakuyninkuwan, ifiyninkuwan, haywariyninkuwan, kawsaypaq ñanninkunawan ima, interacción dialéctica nisqa qayllanpi kasqanmantan lloqsenku. Chay mosoq yupaychasqa iñiyanta rimanaykunamantan lloqsiyninmi kanqa hoq kayninkuna, kikin willayninwan, kikin kasqallanwan, ña lliw chinkayninpi, ña huch'uyllaman kaqkuna churasqa, kasqankunallawan churasqapis, hoq llaqtakunamanta hamuqwan, ña, tukukuyapaq, wahmanta willakuy hoqkaq kaqkunamanta (pp. 198-199).

Kay tawa as atikuq lloqsiyninkunaqa (pasaq, chinkaqa, huch'uyman huñukuq, hoq yuyaywan waqmanta niy) hoq sincretismo nisqakunaman, iñiy kaqkunaman churakullanmanmi, sumaq ruwaykunamanpis, yachaytarpuymanpuwanpis. Manuel Gutiérrez-Estevez (2014) kinsa kuyuriykunatan t'uphsin, yachaytarpumanta sincretismo ukhupi kasqankumanta. Ñawpaqpi kaq kuyuriymi, *agregación* nisqan, chaypin hoq yachaytapun qechun, chayamanta paypachakun hoqmanta, chinkachipuspa,

Yawar Paraq hamut'ayninpaqqa, harawikuqpa runasiminta chaninchallaspan qhelqakurqan harawinkunataqa, runasimimanta castillasimiman noqaq t'ikrayniykunawan kуска; sapanka yuyayniyoq nisqankunamantapis, ejes nisqapi, patarata phakmikun, yuyanchaypanpakunapi, harawikunaq sonqonkunapi ima, harawiqkunkanta k'ancharichispa, ima munayninta, ruwasqanta qhawachisqanta hina k'ancharichispa. Llapan harawikunatan ejes nisqakuna chimpanku, ima nisqanta reqsechiytan saqenku. Chaymantapachan tawa yuyanchaypanpakunata ruwakun, sanpankankutaq hoq runasimipi categoria nisqata qatin. Harawikunapi ima nisqanmanta ruwakuyninkunaq sapanka yuyanchaypanpakunapi, t'ikrachikuytan chawpinasqa rimaytan harawikuna pataranpi qhawakun. Sapanka panpapi hoq harawiq sonqonta kancharichikun, sapanka masatinkunapin seqachikun, aswan willaykuyniyoqwanpis, antirunakunaq yachaytarpuyninkupi wuwasqankumanta, harawiqkunkaqa willasqaman hina, wachukunapi qhawanapaq. Ñawinchaywan harawikunaq ukhuman rinapaq, sapanka yuyanchaypanpakunapi, literario simiq k'ancharichispa, dísticos kayninwan, campos semánticos nisqapuwan, sapanka harawiq sonqonkunapi.

Sat'isqa pushkakuna hina patara hamut'anapaq

Tawachunka iskayniyoq harawinkunaq sutinkumantan, watukunmi kay *Yawar Paraqa* ashkha yuyaykunamantan riman chaypi. Wakin rimasqanmantan hoqkaqlawanmi “Nanay” hinawan rimanakunman, as kasqan hina kaqtinku harawipi qhawachinanpaq; ahnata, *yawar parawan*, *wiqi parapuwan* iskayninkun as kasqan mananchakuq llinphi hinata parata hap'inku; hinaspapis, kanmi harawikuna paykunallamantan rimanku, hatun umalliqkunata harawinpi yupaychayaspa (*Kawide*), utaq Perú suyuq unanchakunata harawinpi yupaychayaspapuwan. Ashkha harawikunanpi rimasqanmantaqa pushka hina hap'inachispa allchakurqan, llapan harawikuntaqa. Chaymantan kinsa pushkakunata hina t'oqospa *Yawar Parata chimpan*, runasimipi antirunakunaq yachaytarpuyninkunawan, runasimipi qhelqasqa yachaytarpuyninkunawanpis. Hinata, kay pushkakunata qhawakun: antirunakunaq tukuchikuyninta, mosoq harawita, noqa iskay yachaytarpuyoq (Iskay Llinphi).

Pachacutiman, chay rimaytan watan, chaytan nin “awqanakuy ruwaq masi” hina. Paypa kawsayninpin, pachaqa millay aqoyrakikunatan chimparqan, urmaymunkun “Taytachamanta hatunkaray muchuykuna, chaykunan karanku kay Ynga nisqa huchallikusqanmanta, yanqa hoq taytachakunaman yupaychasqanmanta”.

Flores Galindoq nisqanman hina, *pachacuti* yuyaychayninmantan mosoq fianta hap'in occidental mosqoypa chayasqanmantapacha, ñawpaqmanta rimasqan karqan, kay qhelqaq nisqanmantapacha, ashkha waranqantinkuna watakunamanta inkakunaq ñawpa kawsayninman kutimunapaq munan, hatun willakuymanta, llachimankama puriyinpi, “iskaychasqa –noqanchis ninchis- kinsankama phakmintin” (2010, p. 38). Uyakunmi kay “ñawpapachaq kutiriyman fianta hina hap'ispa qhepapachaman rinapaq” (Lienhard, 1992, p. 221), kay rimayqa rikhurin ñawparunakunaq willayninkuypi “Ñaupá runakunapa awanan” hina; Arguedaspa harawinkunapi ima lloqsenku chay rimaykuna, qhelqasqa ñawinchakunapaq “iskay yachaytarpuyoqllapaqkuni” (Lienhard, 1992, p. 232).

Aqoyrakiq *pachacuti* utaq *pachacuteg* yuyaychayqa, yachaytarpuq ankallukymantan orqosqa kan, ñawpaqmanta willakusqan hina tukuchiuymi kan,

paipapunin kan *Pachacutiy Taki* (Lienhard, 1992; Huamán Manrique, 2018) sutichasqamanta, q'entikun ashkha tantanasqa yuyaychakuykunamanta, yachaytarpuypa tukuchi q rantimun, antirukakunaq pachakawsayninta chaytapis rantimun. Ashkha pachakawsayman achhuykun, Apukunaq llank'ayninman achhukuykunatawan, "Apu orqokuna" (Gow y Condori, 1976; Allen, 2008; Sánchez, 2014), ashkha patakunapi tukuchikuykunatan qhawanapaq saqenku, llaqtarunakunaq kasqanpípis, antirunachunaq pachakawsayninpiwan, hallp'a kawsaypiwan qhawanapaq saqenku, watarisqa rihurinku hoq llapan kaqpi. Kay qhawariy ñaninpin, tantanasqa tuyrukunan kashanku lluy antiorqokunapi kaq, qhusi imakunaq pacha q muyuyninpi, kawsaqkunawan pachapi mana kawsayniyoqkunawan watakuyninmanta, kawsaqkunaq t'inkisqa aylluntin rimanakusqankumanta, kamariy kawsaqkunaq hatun tukuchiy atiyinikuwan, teqsemuyuy, pachawan ima, muyu hina kaqninwan, iskaynintin mitakuna kawsaq pachapi allchasqakunapis kaq (Sánchez, 2014, p. 242).

Kilku Warak'aq harawinkunapin kay antirunakunaq tukuchikuypin kanku: harawiqkunkanpa pachapikawsaqkunaman t'ikrachikuyninpi, rumiyapuyninpi, qorayapuyninpi; chaymantawanpis, lliw kaqkunapi yawar lluy rimayninkunapi churasqa,²⁷ mayu hina, para hina, weqekuna hina, nina hina, t'ika hina; mana karunchaspa hanaqpachamanta lloqseq imakunatapis, mana hanaqpachamanta hamuqkunata saqespallan tukuchikuypin tullpuykunku, yanaphuyukunapin hamunku, parakunapi, lloqllaykuna, waqokuna, wichaymanta ormaqkuna, kay pachata qhawachinku, nanay pachatahinapis qhawachinkutaq. Yawar Paraq harawinkunapin kashallanmi tukuchikuyqa, mana pachakuteqllawanchu tukukun, ichaqa llapan yachaykawsay antirunakunaq pachapi kaqwanmi ch'atakun.

WISK'AKUNANPAQ

1. Kilku Warak'aq runasimipi harawinkuna ruwasqanman achhurikuyninqa, Yawar Paraq hamut'ayninmantapacha, qhelqaqninman qhawayta atichiwanchis, Andrés Alencastre Gutiérrez, hamut'aq hina, chanin runasimipi aypan rímananpaq variedad Cusco-Collao sutichasqata, Qosqorunaq yachayninmanta, imaynatan pachata qhawanku chayta reqseqman aypasqa; chaypuwanpas, kay reqsesqankunataqa willaytan atin paypa yuyayninllawan ruwaspa, hoq simita kamayuspa paypa harawinkunaq pachanpi kanankupaq ninankupaq ima, hoq hatun sumaq ruwayman, hoq neray uyakunata hina, hoq neray panpakunata hina, churaspa. Hinatan, Andrés Alencastreq, Kilku Warak'a, harawinkunaq pachanqa, runasimipi yachaykawsayman haykun, mich'uywanpis kallpachachikun, t'ikrayninman rispa sapaq ruwaywan hina, harawinkunapaq iskaykawsayta qonanpaq; Chay raykun, Kilku Warak'aq Qosqomanta harawinqa, t'ikraymanta harawi hina kayninmanta nikuñmaman, ayninakuywan kallpachakun, ayninakuytapis hoq nerayman tukuchin.
2. Alencastreq t'ikrasqa hina harawinkunaqa, catolisismo nisqapin paqarirqanku, orqokunaq qayllanpi tiyaqpa llaqtarunakunaq yachaykawsayninpipis paqarirqanku, hawa llaqtamanta apamusqawan, kay llaqtakunapi kaqwan mich'usqa yachaykawsayninkunapipis paqarirqanku. Yawar Paraqa iskay k'aspikunata hina, pataranpi qhawachikun: hoq mananchasqa willakuy, catolisismo nisqamantan qallarín, qesqechinapaq hina, huchachayanapaq hina, pachaq hawanpi; hoq allinchasqa willakuy, aynipin qallarín, orqokunaq qayllanpi tiyaqkunaq pachanpi kawsaymanta teqsen hina. Kay iskay kawsayqa wanukunmi patara Yawar Parapi, mosoq willaytan ayninakuyman qon, aswan mananchakuynin fiawpaqenpe kaspapis, chaypan hatun unanchanqa yawar paran kan.

3. Yawar Paraq harawiqkunkanqa yachaykawsaymanta chaski hina churakun ñawpakunaq kasqanmanta, mosoq kasqanmankama, kutit'ikraynintinta, chakakuna ruwananapaq munayninta qhawachin ñak'areq runawan, Perú suyupi llaqtarunakunaq chay runaq ñak'ariynin mana yachasqan. Hinaspapas, iskay yachaykawsaykunaq ñan iskaysimipi ñawinchaqman rin, runasimipi qhelqaq yachasqanmantapacha. Chaymi qhawachikun castillasimipi reqsechiypaq qhelqa, churasqan sapanka harawinkunaq patarankunapi. Ruwasqanqa, qhawachin hoq munasqan runasimipi qhelqasqanmanta sumaqta chaskinankupaq, chaytan aswan atiyniyoq nispa nin, llaqtarunakunaq yachaykawsayninkuqta, runasimiqtawan, atipayninta qhawachinanpaq. Chay hinapin, atipanakuyqa "ch'uyasqaq" nisqawan, "sullull" nisawanpas, wakin hamut'aqkuna harawinpi tarisqankun; hoq uyamanta hap'isqa iskay uyaman tukunku, chaytan ninchisman hoq paypa munasqanta ruwaynin, runasimiq rimayninmanta waqmanta kamariyanpaq, Killku Warak'aq ruwasqan hoq ñan hina runaq nunanpa munasqan uyaychananpaq, llaqta runakunaq yachaykawsaynintapuwan uyaychananpaq.
4. Kay wahakuypi waqmanta kamariyusqa, Alencastreq harawinkunapi kaq, t'ikraymanta harawi hina kan, k'anchariykunata t'inkisqapi qon umapi hap'inaq chay Killku Warak'aq paqarichisqan harawikunapi kaq rikch'aykunawan, K'anarunakunamanta ñawpaq yachaykunawan rikch'aykunawanpis. Yawar Parapin, t'ikraymanmi ashkha rimaykuna hina rinku, harawinpa pachanpi paqarisqa kaq hina; ayniwan ch'atakun, yapakunpis, ashkha rimaykuna hina rinku ñawpa yachaykunamanta kunankama ruwaskallawanpis, ch'ataikunpas. Runaq ñak'ariynintan, mananchasqa rikch'aykunawan qhawachispa, sonqo ñiteq llasan kanku, potenciat willakuspa chaymi ch'usaqyapunman llapan llamiykunata regeneración cultural kananpaq; Chaywanpas, harawiqkunkanqa mananchakuymanta kallpata kutichin, antirunakunaq yachaytarpu teqsemuyunwan ch'atakuspa, inkakunaq yuyayninwanpas ch'atakuspa.
5. Yawar Parapi llapan willaykuna kaq, tawaman p'akisqan kanku, haywanakuspa yuyanchaypanpakunapi (*phuti, pacha, maskhay, kurku*), churasqakuna (contenidos nisqa), wankikuna (imágenes nisqa), iskay chimpanasqa rimaykuna

(dísticos semánticos nisqa) nisqapuwan rimanakuspa; Harawikunaq chilinankupi qhawakunku kay *llaki / ñak'ariy, yawar / wañuy, allin kay / suyay, tukuy / kallpa* nisqakunapi. Sapanka harawikunaq chilinankunawan t'inkiykunapi ayniman haykunku, t'iqraquq willasqakunawan. Kay *llaki / ñak'ariy* harawiq chilinaqa, llapa runakunaq aswan yapakuq nanaynintan qhawachin, hoqla kaq runaqtapis aswan yapakuq nanaynintapis qhawachin, hina, iskay ifiymanta hoqlaman mich'usqa (sincretismo andino nisqa) mananchakuy hina, atipanakuy hina uyaychakunku; Hinaspa, llakiqa, ñak'ariypuwan antirunakunaq kawsayninta t'ikrachinku. Chay hunt'anapaq hina, *yawar / wañuy* ayllun p'akikusqanmanta sonqo nanayninta qhawarichin, wañuyumi t'ikrachin mana thaniq llik'ipi; wañuytawan, qonqaytawan llalliyta munan. Chhaytukuy mananchayman, hoq kutichipuytan churarqan, *allin kay / suyay* llachitan qhawachin nanay atipananpaq, allinkaypaq churakuy hina, allinkaypaq mashkhay hina; suyaykuyqa harawiq kunkantan t'ikrachin ñawparunakunaq yachaykawsayninwan. P'uchukaqpaq, *tukuy / kallpa* hoq tukusqa aypakuymanta q'ochurikuytan qhawachin, runatan apan llaqta runakunaq sumaq llachi kawsayman; ruwasqa runaq kallpakawsaynin, inkakunaq kisma kawsaywan t'ikrakun.

6. Yawar Paraq harawiyninkunaqa, willapakuy nanachikusqamanta harawikunan, t'ikrasqa, aynimantawan waqmanta llachisqa kanku. Yawar Parapin, Kilku Warak'aqa aqoyrakiqpa turyusqan pachaq harawinta, qhawachin; ichaqa suyapakuymantawan turyusqa. T'ikraywantaqmi, kamarin, iskaymanta hoqlaman mich'un, waqmanta sutinchan, llinphikunata, ruwanakunata ima, hoq neray yuyanchaypanpakunamanta. Iskay Llaqtakunamanta Nunayoq Harawiq hina, phutisqa llachisqa munasqakunawan, sonqonanaykunawanpis harawinkunapin t'ikrachin, ichaqa, llullaykuqkunawanpis, kusikallpachasqakunawanpis, llapanmanta llapanwan ch'atasqa llinphikunawan, hoqla pachapi kaqwan, antiorqokunapi pachanchismantapis, qhawachin; runasimipi kaqkuna iskay, iskay chimpasqakunamanta, yanantinkunamantawan kaqkuna. Harawinpiqa, t'ikrachiyqa llapa aynikunamanta muyuq willakusqan yachaytarpukunaq q'aytunkunata qhawachin. T'ikrachiyqa, aynimantawan, antirunaq yachaytarpuq kallpachakuyninmantawanpis, mich'usqa waqmanta sut'inchay hinata ruwan, Kilku Warak'atan, iskay llaqtamanta nunayoq ñanta qon,

runasimiman sayaykusqanmanta. Tukukuypaq Yawar Paramantan niykunmanmi, fiak'ariywan, kusiywan, ayninmanta yananchasqa harawikunaq, fian hina; aswan harawisqa niy kanman: wafuqmanta llakiyoqwan, kusikuywan chawpinpi hina, wafuymanta inti haykuypi hina, kawsaymanta pacha illariypi hina; wafuuywan, kawsaywan hina watanakuspa, ch'usaqchanakuspa, mosoqyachinakuspa ima.

YAPAKUNA

1. Hamuq achhuykunapaqqa, qhawamunanchis runasimita sapaqpi kaq Cusco-Collao sutichasqata. Qhawanapaqpis kashan simi Rimaykunaq Taqe, AMLQ (2005), chaymanta Antonio Cusihamán Gutiérrezpa (2001a y 2001b) patarankunata ima qhawakun. T'ikraypaqqa, Steve Parker (2007) hamut'asqan qhelqankunata hap'ikun.
2. Taqe qhawanapaq : <<http://linguistics.berkeley.edu/~saphon/es/inv/CuzcoCollaoQ.html>>
3. Kay yachaywasi Salesiano de San Juan Bosco sutiyoqmi, chunkahonqniyoq Qosqopi wisk'asqa hina yachaywasikumnamatan karan, iskaychunka soqtayoq waranqa Qosqopi tiyaq runakunapaq, chay watakunapi (Giesecke, 1913, citado en Deustua, p. 31).
4. Tantasqa huñukuq *Ande* sutichasqapi haykurqanku: Román Saavedra, Sergio Caller, Juan Catacora, Aquiles Chacón, Luis Adolfo Delgado, Alcides Frisancho, Enrique Jerí, Julio Moreno, Julio Paliza, Oscar Rozas, Félix Salas, Porfirio Tupayachi, Carlos Valer, Fidel Malpartida, Jorge Venero, Hector Zegarra, Juan Lunapuwan (Tamayo, 1992, p. 676).
5. *Kukull* qhawanapaq film nisqa, hoq uyaychanapaq Efraín Morote Bestpa qhelqasqanwan kan, Armando Guevara Ochoaq takinkunawan kan, Sebastián Salazar Bondyq rimayninwan qatemuq. Runasimipi orqosqa, Luis Figueroawan, Eulogio Nishiyamawan, César Villanuevapuwan umalliqninku karqanku.
6. Iskay Kamachi qhelqakunamanta, waranqa isqonpachaq tawachunka soqtayoq watapin, Instituto Indigenista Peruano nisqman, haykuqkunata suticharqanku: Luis E. Valcárcel, Ángel Escalante, Julio C. Tello, Carlos Monge, Manuel Gutiérrez Aliaga, Albert Giesecke, José A. Encinas, Alberto Arca Parró, José Frisancho, General J. Alejandro Barco, José Sabogal, Melchor G. Lozano, Carlos Valdez de la Torre, Jorge Ramírez Otárola, J. Uriel García, Francisco Pastor, Rómulo Meneses, Eduardo Saftado, Julián Palacios, Erasmo Roca, Emilio Romero, Gerardo Bedoya Sáez, Jorge Lira, Atilio Sivirichitapuwan (González, 2011, p. 145).
7. Paqarecheqninkunan karanku: Andrés Alencastre Gutiérrez, Santiago Astete Chocano, Julio Boza, Nemesio Zuñiga Cazorla, Nicanor Jara, Maximiliano Rendón, Edmundo Delgado Vivancopuwan (Tamayo, 1980, p. 321).
8. Kay harawikunaq taqenmi, chikan harawikunata rihurichin kay *Azucenas quechuas* (Vienrich, 1905), *La musique des incas et ses survivances* (D'Harcourt, 1925), *Literatura inca* (Basadre, 1938), *La literatura en el Perú de los incas* (Burga, 1940), *Poesía popular quechua* (Lara, 1947), *Taki Parwa* (Alencastre, 1955), *Canto de amor* (Lira, 1956), *Canciones del ganado y pastores* (Quijada 1957), hoqkunapuwan.
9. Tapuykunapi Alencastre ayllunman. Hilatunga markapi, Layo, K'ana llaqtapi. Pauqar killapi, isakaywaranqa chunkasoqtayoq watapi.
10. Tamayo (1980, p. 70) inkaismomantaqa, yuyaykunamanta yachasqakunata yuayninpi hap'in, iñiykuna, ñawpa inkakunaq ruwayninkunata oqarispa, inkakunawan rikch'achinakunankupaq,

- unanchakunawan, p'achkunawan, ñawpa willaykunawan, haywariykunawan, aranwakunawan ima. Indigenismo nisqaqa, hoq panpata hap'in, Awyayala ukhupi chimpanakusqa yuyaykunata, iñiykunata, "indios" utaq "indigenas" nisqa ruwayninkunata qhawaspa, sapaq kaq ñanninkunamanta qhawasqa, hoq tantanasqa huftunakuqkuna hinata, sapaq mañakuyniyoy, sapaq kayniyoqta hina qhawasqa. (Giraud y Martín-Sánchez, 2011, pp. 12-13).
11. Waranqa isqonpachaq isqonchunkayoy watapin, hoq sutiwan kapun "Academia Mayor de la Lengua Quechua", "sullk'a" wasinkunawan.
 12. Chay ruwaykuna kaqtin, p'uchukaq harawinkuna pataranqa (Kilku Warak'a, 1980) hoq p'akiyta hina qhawachikun, ñawpaqpi paypa ruwasqanllawantaq, payllataq qhelqaqtin phisqa hanllalikunawan, kamachi qhelqakunata kasuspa, harawinkunapaq churaspa, iskaynin simikunapi harawinkunata churaspa ima.
 13. Fernando Belaúnde Terry sutichasqaqa, Perúsuuyoy hatun umalliqnin karqan. Ichaqa, manan Perúsuuyopi umalliq hina kamachikuyninta tukurqanchu.
 14. "Indios" nisqamanta qhelqanunapi, suykunay mañakuyninqa, Qosqoman, Ayacucho llaqtaman, Puno llaqtaman ima huñunachisqa (Tamayo, 1981).
 15. Leopoldo Alencastremanta rimashan, Andrés Alencastre qaytanmanta. Hunt'asqa sutinmi karan Manuel Leopoldo Alencastre Zapata.
 16. Itier (1995 y 2000) aranwakunamanta riman hoq Qosqopi aranwakunay sumaq hatun k'uskiypi, ichaqa, manan ukhukama t'aqwinchu, kay aranwakunay hoq watakunapi kasqanmanta rayku, pauqa hoq watakunapi aranwakunatan sumaqta k'uskimurqan. Hoq patapiqa, cheyllaraq, kay pawqar killapi, hoq k'uskiy, Alencastre llaqtakunapi ruwaykunay yachasqa aranwamanta mast'achikun. (Durstun, 2019).
 17. Waranqa isqonpachaq isqonchunka isqonniyoq watapin, "Hatun Qusqu" mast'arichikun, *Taki Parwa* hoq kaq harawiynin (Revista Universitaria 299); Iskay waranqa watapiqa, iskaychunka iskayniyoq harawikunan chay Taki Parwa pataramanta, Odi Gonzálespa (2000) t'ikrachisqa.
 18. Alencastre ayllunkunawan tupaspapi tapusqa. Qosqo llaqtapi, para qallariy killapi, ikaywaranqa chunka qanchisniyoq watamanta – qhapaq raymi killa, iskaywaranqa chunkapusaqniyoq watakama.
 19. Warmi hawaynin nisqanman hina, apuchayqa, payllan makinkunawan ruwarqan llapanta, noqaykuqa chaywan pukllaq kayku, nispa.
 20. Willaykuykunapi, Dístico nisqapaq Espino (2015, p. 45-46) qhawana.
 21. Kay paypa sutichakusqa tutintaqa, tapuykunamantan, k'uskiykunamanta, t'aqwiykunamapa, ñawinchaymanta, rimaykunamanta iman, kay K'ana llaqtakunapi ruwasqa, iskaywaranqa chunkatawayoy watamanta, iskaywaranqa chunkapusaqniyoq watakama.
 22. Qhatikunmi fonológico taqeta, Steve Parker (2007) sutichasqaq hamut'ayniyoq k'uskiqpaq. Hamuq qhelqasqapin kay taqeta hap'isun.
 23. Qosqopin kay Academia Peruana de la Lengua Quechuaqa pentavocálico hanllalikunata tanqan, ichaqa, qhelqaypaqqa kinsa kaq hanllalikunawan, phisqa kaq hanllalikunawan ima. Iskayninwanmi qhelqanku.

24. Ausangati suiyoq Apu, (Vilcanotaq antiorqokunapi kaq), Salqantay sutiyoq (Vilcabambaq antiorqokunapi kaq), paykunan kanku hatun chaniyoq Apukuna.
25. Ñawpaqtaqa mana watayoqtan churaranku, kikin pataranpin mana chay watan kanchu, chay raykun S/F seq'eta ñawpaqta churakurqan. (Quispe Collantes, 2018a y 2019).
26. As t'aqwisqaña kay harawi ñawpaqpi, lingüísticos nisqapaq ruwayninpi, 3.5 panpapi.
27. Hamuq achhuykunapaqqa, qhawamunanchis runasimita sapaqpi kaq Cusco-Collao sutichasqata. Qhawanapaqis kashan simi Rimaykunaq Taqe, AMLQ (2005), chaymanta Antonio Cusihamán Gutiérrezpa (2001a y 2001b) patarankunata ima qhawakun. T'ikraypaqqa, Steve Parker (2007) hamut'asqan qhelqankunata hap'ikun.
28. Kay yachaywasi Salesiano de San Juan Bosco sutiyoqmi, chunkahoniyoy Qosqopi wisk'asqa hina yachaywasikumnamatan karan, iskaychunqa soqtayoq waranqa Qosqopi tiyaq runakunapaq, chay watakunapi (Giesecke, 1913, citado en Deustua, p. 31).
29. Tantasqa huñukuq *Ande* sutichasqapi haykurqanku: Román Saavedra, Sergio Caller, Juan Catacora, Aquiles Chacón, Luis Adolfo Delgado, Alcides Frisancho, Enrique Jerí, Julio Moreno, Julio Paliza, Oscar Rozas, Félix Salas, Porfirio Tupayachi, Carlos Valer, Fidel Malpartida, Jorge Venero, Hector Zegarra, Juan Lunapuwan (Tamayo, 1992, p. 676).
30. *Kukulí* qhawanapaq film nisqa, hoq uyaychanapaq Efraín Morote Bestpa qhelqasqanwan kan, Armando Guevara Ochoaqa takinkunawan kan, Sebastián Salazar Bondyq rimayninwan qatemuq. Runasimipi orqosqa, Luis Figueroawan, Eulogio Nishiyamawan, César Villanuevapuwan umalliqninku karqanku.
31. Iskay Kamachi qhelqakunamanta, waranqa isqonpachaqaq tawachunqa soqtayoq watapin, Instituto Indigenista Peruano nisqman, haykuqkunata suticharqanku: Luis E. Valcárcel, Ángel Escalante, Julio C. Tello, Carlos Monge, Manuel Gutiérrez Aliaga, Albert Giesecke, José A. Encinas, Alberto Arca Parró, José Frisancho, General J. Alejandro Barco, José Sabogal, Melchor G. Lozano, Carlos Valdez de la Torre, Jorge Ramírez Otárola, J. Uriel García, Francisco Pastor, Rómulo Meneses, Eduardo Sañado, Julián Palacios, Erasmo Roca, Emilio Romero, Gerardo Bedoya Sáez, Jorge Lira, Atilio Sivirichitapuwan (González, 2011, p. 145).
32. Paqarecheqninkunan karanku: Andrés Alencastre Gutiérrez, Santiago Astete Chocano, Julio Boza, Nemesio Zuñiga Cazorla, Nicanor Jara, Maximiliano Rendón, Edmundo Delgado Vivancopuwan (Tamayo, 1980, p. 321).
33. Tapuykunapi Alencastre ayllunman. Hilatunga markapi, Layo, K'ana llaqtapi. Pauqar killapi, isakaywaranqa chunkasoqtayoq watapi.
34. Tamayo (1980, p. 70) inkaismomantaqa, yuyaykunamanta yachasqakunata yuayninpi hap'in, ifiyykuna, ñawpa inkakunaq ruwayninkunata oqaripa, inkakunawan rikch'achinakunankupaq, unanchakunawan, p'achkunawan, ñawpa willaykunawan, haywariykunawan, aranwakunawan ima. Indigenismo nisqaqa, hoq panpata hap'in, Awyayala ukhupi chimpanakusqan yuyaykunata, ifiyykunata, "indios" utaq "indígenas" nisqa ruwayninkunata qhawaspasqa, sapaq kaq ñanninkunamanta qhawaspasqa, hoq tantanasqa huñunakuqkuna hinata, sapaq mafiakuyniyoy, sapaq kayniyoqta hina qhawaspasqa. (Giraud y Martín-Sánchez, 2011, pp. 12-13).

35. Waranqa isqonpachaq isqonchunkayoq watapin, hoq sutiwan kapun “Academia Mayor de la Lengua Quechua”, “sullk’a” wasinkunawan.
36. Chay ruwaykuna kaqtin, p’uchukaq harawinkuna pataranqa (Kilku Warak’a, 1980) hoq p’akiyta hina qhawachikun, ñawpaqpi paypa ruwasqanllawantaq, payllataq qhelqaqtin phisqa hanllalikulawan, kamachi qhelqakunata kasuspa, harawinkunapaq churaspa, iskaynin simikunapi harawinkunata churaspa ima.
37. Fernando Belaúnde Terry sutichasqaqa, Perúsuuyq hatun umalliqnin karqan. Ichaqa, manan Perúsuuyupi umalliq hina kamachikuyninta tukurqanchu.
38. “Indios” nisqamanta qhelqanunapi, suyukunaq mañaykuyninqa, Qosqoman, Ayacucho llaqtaman, Puno llaqtaman ima huñunachisqa (Tamayo, 1981).
39. Leopoldo Alencastremanta rimashan, Andrés Alencastreq taytanmanta. Hunt’asqa sutinmi karan Manuel Leopoldo Alencastre Zapata.
40. Itier (1995 y 2000) aranwakunamanta riman hoq Qosqopi aranwakunaq sumaq hatun k’uskiypi, ichaqa, manan ukhukama t’aqwinchu, kay aranwakunaqa hoq watakunapi kasqanmanta rayku, pauqa hoq watakunapi aranwakunatan sumaqta k’uskimurqan. Hoq patapiqa, cheyllaraq, kay pawqar killapi, hoq k’uskiy, Alencastreq llaqtakunapi ruwaykunaq yachasqa aranwamanta mast’achikun. (Durstun, 2019).
41. Waranqa isqonpachaq isqonchunka isqonniyoq watapin, “Hatun Qusqu” mast’arichikun, *Taki Parwa* hoq kaq harawiynin (Revista Universitaria 299); Iskay waranqa watapiqa, iskaychunka iskayniyoq harawikunan chay Taki Parwa pataramanta, Odi Gonzálespa (2000) t’ikrachisqan.
42. Alencastre ayllunkunawan tupaspapi tapusqa. Qosqo llaqtapi, para qallariy killapi, ikaywaranqa chunka qanchisniyoq watamanta – qhapaq raymi killa, iskaywaranqa chunkapusaqniyoq watakama.
43. Warmi hawaynin nisqanman hina, apuchayqa, payllan makinkunawan ruwarqan llapanta, noqaykuqa chaywan pukllaq kayku, nispa.
44. Willaykuykunapi, Distico nisqapaq Espino (2015, p. 45-46) qhawana.
45. Kay paypa sutichakusqan tutintaqa, tapuykunamantan, k’uskiykunamanta, t’aqwiqkunamapa, ñawinchaymanta, rimaykunamanta iman, kay K’ana llaqtakunapi ruwasqa, iskaywaranqa chunkatawayoq watamanta, iskaywaranqa chunkapusaqniyoq watakama.
46. Qhatikunmi fonológico taqeta, Steve Parker (2007) sutichasqaq hamut’ayniyoq k’uskiqpaq. Hamuq qhelqasqapin kay taqeta hap’isun.
47. Qosqopin kay Academia Peruana de la Lengua Quechuaqa pentavocálico hanllalikulnata tanqan, ichaqa, qhelqaypaqqa kinsa kaq hanllalikulnawan, phisqa kaq hanllalikulnawan ima. Iskayninwanmi qhelqanku.

HAMUT' AQKUNAQ QHELQANKUNA

D) ANDRÉS ALENCASTRE GUTIÉRREZPA ÑAWPAQ KAQ TEQSEKUNA

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1942a). Machu Picchu. *Waman Puma. Revista mensual de cultura y folklore*. Año II, vol. V, N°s 5 al 9. Cusco: febrero-junio, 50-52.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1942c). Sublevaciones indígenas. *Monografías sobre problemas sociales del Perú*. Archivo Histórico del Cusco. Cusco: noviembre, folios 1-17.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1950). Lecciones de Quechua (Queshwa). *Revista Universitaria*, Vol. 39 No. 98. Cusco, 116-173.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1952). Illimani. *Revista del IAA*, Año VI, vol. II. Cusco, 154-159.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1953). *Fonética, semántica y sintaxis quechua* (tesis doctoral). Universidad del Cusco, Cusco.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1953) y Georges DUMÉZIL. Fêtes et usages des Indiens de Langui (province de Canas, département du Cuzco). *Journal de la Société des Américanistes*, tome XLVII, N° 1. Paris, 1-118. (2016, noviembre). Recuperado de <http://www.persee.fr/doc/jsa_0037-9174_1953_num_42_1_2402>

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1954). Escritura fonética del quechua y del aimara. Trabajo presentado al Tercer Congreso Indigenista Interamericano de Bolivia. *Revista Universitaria*, Año XLIII, N° 106, 1er. Semestre, 189-206.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1955). *Dramas y comedias del Ande*. Cusco: Editorial Garcilaso.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1958a). Fonemización y Graficación del Runasimi. *Revista Universitaria*, Año XLVII, N° 115. Cusco.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1958b) Puma, P'uncayniyki, Hatun Qusqu, Qusqu Runa, Harawiq Napaykuyki, Tupak Amaru, Macupikcu. [Incluye versión castellana del autor: Puma, En tu día, Cuzco Grandioso, Hombre del Cuzco, Poeta, yo te saludo, Túpaq Amaru, Machupijchu]. En Selección y notas de Bertha DEGREGORI DE NIETO. *Exposición de la poesía cuzqueña contemporánea*. (pp. 114-116). Cusco: Festival del Libro cusqueño.

Alencastre Gutiérrez, Andrés (1961). *Kunturkanki, un pueblo del Ande*. Cusco: Editorial Garcilaso.

- Alencastre Gutiérrez, Andrés (1963a). Palabras iniciales. *Inka Rimay*, Año 1, N° 1. Cusco, diciembre, 7-9.
- Alencastre Gutiérrez, Andrés (1963b). Escritura fonética del quechua. *Inka Rimay*, Año 1, N° 1. Cusco, diciembre, 13-24.
- Alencastre Gutiérrez, Andrés (1963c). Pacakutiq (Pachakuteq). *Inka Rimay*, Año 1, N° 1. Cusco, diciembre, 125-130. [Versión bilingüe].
- Alencastre Gutiérrez, Andrés (1963d). Discurso pronunciado en la inauguración de la Academia de la Lengua Quechua, el 14 de noviembre de 1959. *Inka Rimay*, Año 1, N° 1. Cusco, diciembre, 170-171.
- Alencastre Gutiérrez, Andrés (1972). *Método sencillo para aprender el idioma Quechua*. Cusco: Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco.
- Alencastre Gutiérrez, Andrés (2011). Discurso pronunciado en la inauguración de la Academia de la Lengua Quechua, el 14 de noviembre de 1959. En NIETO DEGREGORI, Luis; VARGAS, J. y César ITIER (eds.) *Qosqo Qhechwasimipi Akllasqa Rimaykuna. Antología Quechua del Cusco*. (pp. 144-145). Cusco: Municipalidad Provincial del Cusco. [Versión bilingüe].
- Kilko Warak'a (1941). Puma. *Waman Puma. Revista mensual de cultura y folklore*. Año I, vol. 1, N° 1. Cusco, octubre, 9.
- Kilko Warak'a (1943). Chiarakce. *Tupac Amaru*, año II, vol. II, N°s. 2 y 3, 18 de mayo, 61-62.
- Kilko Waraca (1942b). Ayacucho yo te saludo. *Huamanga*, Órgano del "Centro Cultural Ayacucho". Año VIII, Número 46. Ayacucho, febrero y marzo, 68.
- Killku Warakca (1947). Laramani. Canto a Layo. Los estudiantes. Los canchales. Tupac Amaru. En Túpac - Amaru (seudónimo de Juan de la Cruz Salas) *Canas i sus relámpagos. Antología poética*. (s. n.). Cusco: Tip. La Nacional.
- Kilku Warak'a (1955). *Taki Parwa*. Cusco: Editorial Garcilaso.
- Kilku Warak'a (1963e). Hamawt'aq Wañuynin. *Inka Rimay*, Año 1, N° 1. Cusco, diciembre, 187-188.
- Kilku Warak'a (1964). *Taki Ruru*. Cusco: Editorial H. G. Rozas.
- Kilku Warak'a [1967]. *Yawar Para*. Cusco: Editorial Garcilaso.
- Kilku Warak'a (1980). *Qori hamanaq'ay*. Cusco: Instituto Nacional de Cultura Región Cusco.

II) ANDRÉS ALENCASTRE GUTIÉRREZPA ISKAY KAQ TEQSEKUNA

- Acurio, Neptali (1976). *Literatura peruana, literatura quechua*. Lima: INC.
- Alencastre Calderón, Andrés (2013). Testimonio del encuentro de José María Arguedas y Andrés Alencastre Gutiérrez, 'Kilku Warak'a'. En Giusti, Miguel; Pinilla, Carmen María; Portocarrero, Gonzalo y otros (2013). *Arguedas: La dinámica de los encuentros culturales*. Tomo III. Lima: Fondo Editorial PUCP.
- Ancori Cervantes, Guido (2013). "KILLKU WARAKA". (2015, enero). Recuperado de <<http://guidoancori.blogspot.pe/2013/07/killku-waraka.html>>
- Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. 7 tomos. Lima, Editorial Horizonte, Comisión Centenario del Natalicio de José María Arguedas.
- Arguedas, José María [1940b]. La canción popular mestiza en el Perú. Su valor documental y poético. *Kilku Warak'a*. Gabriel Aragón. Cantos populares. *La Prensa*, Buenos Aires, 25 de agosto. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 1. (pp. 281-287).
- Arguedas, José María [1955c]. *Taki Parwa* y la poesía quechua de la República. *Letras Peruanas*, N° 12, año IV, agosto. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 3 (pp. 297-311).
- Arguedas, José María [1961]. La soledad cósmica en la poesía quechua. *Idea*, Lima, N° 48-49, Año XII, julio-dic. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 5. (pp. 295-307).
- Arguedas, José María [1964]. De Taki Parwa a Taki Ruru. *Revista Peruana de Cultura*, N° 3, octubre. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 7. (pp. 39-43).
- Arguedas, José María [1967]. Prólogo. *Poesía y Prosa Quechua*, Selección de Francisco Carrillo, Lima, Ediciones de la Biblioteca Universitaria. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 7. (pp. 454-457).
- Avendaño, Ángel (1993). Kilku Warakaq Takiynin. En *Historia de la literatura del Qosqo. Del tiempo mítico al siglo XX*. Tomo II. (pp. 441-444). Qosqo: Municipalidad del Qosqo.
- Bendezú, Edmundo (1986). Kilku Warak'a. En *La otra literatura peruana*. (pp. 58-69). México: FCE.
- Calero del Mar, Edmer (2004). Los arquetipos germinantes del canto Illimani, de Andrés Alencastre, en la obra etnológica y ficcional arguedianas: un caso de genética antetextual. *Revista Hispanista* N° 19. (2014, febrero 21). Recuperado de <<http://www.hispanista.com.br/artigos%20autores%20e%20pdfs/Los%20arquetipos%20germinantes.pdf>>

- Chacón Málaga, Hugo (2011). *José María Arguedas, el Cusco y los cusqueños*. (2017, Setiembre 13). Recuperado de <https://es.scribd.com/document/111858384/Arguedas-el-Cusco-y-los-cusquenos>
- Dumézil, Georges (1954). Deux pièces "costumbristas" qhishwa de *Killku Warak'a* (Andrés Alencastre G.). *Journal de la Société des Américanistes*. Tome 43. (2017, marzo). Recuperado de http://www.persee.fr/doc/jsa_0037-9174_1954_num_43_1_2415
- Durston, Alan (2019). Andrés Alencastre: del neoindianismo al incaísmo. En *Escritura en quechua y sociedad serrana en transformación: Perú, 1920-1960*. Lima: IEP.
- González, Odi (2000). Los dos lenguajes de *Kilku Warak'a*. En *Kilku Warak'a. Taki Parwa / 22 Poemas*. Cusco: Biblioteca Municipal del Cusco.
- González, Odi (2019). Poesía quechua contemporánea: ríos en curso. En Pollarolo, Giovanna y Luis Fernando Chueca, coordinadores (2019). *Poesía peruana: entre la fundación de su modernidad y finales del siglo XX*. Lima: Fondo Editorial Pontificia Universidad Católica del Perú, Casa de la Literatura Peruana, Ministerio de Educación del Perú.
- Gorbak, Celina; Lischetti, Mirtha y Carmen Paula Muñoz (1962). Batallas rituales del Chiaraje y del Tocto de la Provincia de Kanas (Cusco-Perú). *Revista del Museo Nacional*, Tomo XXXI. Lima, 245-304.
- Gutiérrez Samanez, Julio (2009). Andrés Alencastre Gutiérrez, Killku Warak'a. (2010, diciembre). Recuperado de <http://cusquenos-ilustres.blogspot.com/2009/08/andres-alencastre-gutierrez-killku.html>
- Huamán Manrique, Isaac (1996). *La poesía quechua escrita actual (1990-1995)* (Tesis de Licenciatura). UNMSM, Lima.
- Huamán Manrique, Isaac (2018). La poesía quechua escrita en el Perú: hacia la reconstrucción de nosotros mismos. En *La poesía quechua escrita en Huancavelica. Reconstrucción de una identidad. Con un estudio sobre la poesía quechua escrita en el Perú*. Lima: La Escuelita de América.
- Mamani Macedo, Mauro (2015). Visión peruana de Bolivia: Arguedas, Scorza, Killku Warak'a. En Huamán, Carlos y María Begña Pulido (Coord.) *Más allá de las fronteras. Representaciones literarias del mundo andino-peruano-boliviano*. (pp. 39-84). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Nieto Miranda, Luis (1956). *Poesía cuzqueña: derrotero para una ubicación de la poesía cuzqueña contemporánea*. 2a ed. rev., corr. y aum. Cuzco: Sol y Piedra.
- Noriega Bernuy, Julio (2011). *Escritura quechua en el Perú*. Lima: Pakarina Ediciones.

- Noriega Bernuy, Julio (2016a). Introducción/Yaykunapaq simikuna. En *Poesía quechua en el Perú. Antología*. Cusco: Ministerio de Cultura.
- Quispe Collantes, Roxana (2018a). El señor, el lirismo y la sangre. Una aproximación literaria y lingüística al *harawi* quechua de *Kilku Warak'a* en la poética de *Yawar Para*. *Letras. Revista de investigación de la facultad de Letras y Ciencias Humanas*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima, Vol. 89, Número 129, enero - junio. Recuperado de <<http://revista.lettras.unmsm.edu.pe/index.php/le/article/view/547>>
- Quispe Collantes, Roxana (2018b). Génesis de una cumbre de la poesía quechua. Primeras poesías y escenificaciones de *Kilku Warak'a* en el Cusco (1929-1939). Ponencia presentada al CONALL Lima, octubre.
- Quispe Collantes, Roxana (2019). *Llakiq songokuna* (Corazones que sufren). Afinidades y distancias entre *Kilku Warak'a* y Arguedas en torno al *harawi* en la poética de *Yawar Para* (Lluvia de sangre). *Revista del Instituto Riva-Agüero*, Pontificia Universidad Católica del Perú, Vol. 4, Número 2, Lima, julio. Recuperado de <<http://revistas.pucp.edu.pe/index.php/revistaira/article/view/21012/20693>>
- Salazar Bondy, Sebastián y Alejandro Romualdo (Selección y prólogo). (1957). *Antología general de la poesía peruana*. Lima: Librería Internacional del Perú.
- Sánchez Garrafá, Rodolfo (2011). Sobre Andrés Alencastre, 27 años después. (2016, diciembre). Recuperado de <<http://markapacha.blogspot.pe/2011/07/sobre-andres-alencastre-27-anos-despues.html>>
- Túpak - Amaro (seudónimo de Juan de la Cruz Salas) (1947). *Canas i sus relámpagos. Antología poética*. Cusco: Tip. La Nacional.
- Valencia Espinoza, Abraham (1980). Las batallas de Rumitaque. Movimientos campesinos de 1921 en Canas. En Flores Ochoa, Jorge y Abraham Valencia. *Rebeliones indígenas quechuas y aymaras*. Cusco: Centro de Estudios Andinos Cusco.
- Valencia Espinoza, Abraham (1994) Andrés Alencastre Gutiérrez. En *La Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco en su tercer centenario*. (pp. 48-50). Cusco: UNSAAC.
- Valencia Espinoza, Abraham (2002). *Kilku Warak'a. Sacralidad y temor de los kanaruna*, Cusco: Municipalidad del Cusco.
- Valencia Espinoza, Abraham y Tatiana Valencia Becerra (2003). Canas y las batallas rituales en Chiaraje. En *Ritos de competición en los Andes: luchas y contiendas en el Cuzco*. Lima: Fondo Editorial de la PUCP.

III) HUNT'ACHINAPAQ TEQSEKUNA

- Academia Mayor De La Lengua Quechua – AMLQ (2005). *Diccionario quechua-español-quechua. Simi taque qheswa-español-qheswa*. Cusco: Gobierno Regional.
- Allen, Catherine (2008). *La coca sabe. Coca e identidad cultural en una comunidad andina*. Cusco: CBC.
- Arfuch, Leonor (2002). *El espacio biográfico. Dilemas de la subjetividad contemporánea*. Buenos Aires: FCE.
- Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Lima, Editorial Horizonte, Comisión Centenario del Natalicio de José María Arguedas.
- Arguedas, José María [1938]. Canto kechwa con un ensayo sobre la capacidad de creación artística del pueblo indio y mestizo. Ediciones Club del libro Peruano. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 1. (pp. 147-158).
- Arguedas, José María [1939]. “Entre el kechwa y el castellano”. La angustia del mestizo”. *La Prensa*, Buenos Aires, 24 de setiembre. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 1. (pp. 206-208).
- Arguedas, José María [1940a]. “La canción popular mestiza en el Perú. Su valor documental y poético. El wayno”. *La Prensa*, Buenos Aires, 18 de agosto. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 1. (pp. 277-280).
- Arguedas, José María [1941]. “La canción popular mestiza en el Perú. Su valor documental y poético. La conquista de la capital”. *La Prensa*, Buenos Aires, 23 feb. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 1. (pp. 301-304).
- Arguedas, José María [1948]. “La literatura quechua en el Perú. La literatura erudita”. *Mar del Sur*, Lima, set-oct. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 2. (pp. 170-179).
- Arguedas, José María [1955a]. “Un admirable poeta quechua, aun no revelado”. *Idea*, Año VI, N° 24, abril-junio. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 3. (pp. 280-282).
- Arguedas, José María [1955b] “Estudio preliminar. Los himnos quechuas católicos cusqueños”. Colección del Padre Jorge A. Lira y de J.M.B. Farfán, *Revista Folklore Americano*, Lima, año III, N° 3. En Arguedas, José María (2012). *José María Arguedas. Obra Antropológica*. Tomo 4. (pp. 37-84).

- Arguedas, José María [1958]. Notas elementales sobre el arte popular religioso y la cultura mestiza de Huamanga. En Ángel Rama (1998). *Formación de una cultura nacional indoamericana*. México: Siglo XXI Editores.
- Arguedas, José María [1962]. 15 de agosto de 1962. En Murra, John y Mercedes López Baralt (eds.) (1998). *Las cartas de Arguedas*. Lima: Fondo Editorial PUCP.
- Attridge, Derek (2011). *La singularidad de la literatura*. Madrid: Arada Editores.
- Avendaño, Ángel (1993). *Historia de la literatura del Qosqo. Del tiempo mítico al siglo XX. Tomo II*. Qosqo: Municipalidad del Qosqo.
- Ballón, Enrique (2006). *Tradición oral peruana. Literaturas ancestrales y populares*. Lima: Fondo Editorial PUCP.
- Barrionuevo, Alfonsina. [1980] 2011. *Cuzco mágico*. Lima: Editorial Universo.
- Basadre, Jorge (selección) (1938). *Literatura inca*. Ventura García Calderón (ed.). Biblioteca de Cultura Peruana. París: Desclée de Brouwer.
- Bendezú, Edmundo (1986). *La otra literatura peruana*. México: FCE.
- Beyersdorff, Margot (1986). La tradición oral quechua vista desde la perspectiva de la literatura. *Revista Andina*, Año 4, N° 1. Cusco, julio, 213-236.
- Boletín Indigenista (1948). Acta final del Primer Congreso Indigenista Interamericano celebrado en Pátzcuaro (México, abril de 1940). *Suplemento del Boletín Indigenista*. Instituto Indigenista Interamericano. México D.F.: marzo.
- Boletín Indigenista (1954). Acta final del Tercer Congreso Indigenista Interamericano celebrado en La Paz, Bolivia (2-13 de agosto de 1954). *Suplemento del Boletín Indigenista*. Instituto Indigenista Interamericano. México D.F.: septiembre.
- Bourdieu, Pierre (1995). *Las reglas del arte. Génesis y estructura del campo literario*. Barcelona: Editorial Anagrama.
- Butler, Judith (2007). *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós.
- Calvo, Rossano (2016). En torno a la invención de la bandera cusqueña del arco iris. En Bernaola, Rony (ed.) *La bandera, un símbolo cusqueño. Cambio-permanencia*. Cusco: Revista Inkari Suplemento.
- Cama Ttito, Máximo (2007). *Granizo de piedras y ríos de sangre: tupay o tinkuy en Chiaraje, Tocto y Mik'ayo*. Lima: Asamblea Nacional de Rectores.
- Castro Pinto, Ricardo (2008). *Willka Taki I. Taytanchisman takikuna. Canciones a nuestro señor*. Cusco: Unión Latina.

- Cerrón-Palomino, Rodolfo (1992). Sobre el uso del alfabeto oficial quechua-aimara. En J. C. Godenzzi (ed. y comp.) *El Quechua en debate. Ideología, normalización y enseñanza*. (pp. 121-156). Cusco: CBC.
- Contreras, Carlos (2004). *El aprendizaje del capitalismo. Estudios de historia económica y social del Perú republicano*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Cornejo Polar, Antonio (1989). *La formación de la tradición literaria en el Perú*. Lima: CEP.
- Cornejo Polar, Antonio (1994). *Escribir en el aire. Ensayo sobre la heterogeneidad socio-cultural en las literaturas andinas*. Lima: Editorial Horizonte.
- Cox, Mark (2004). *Cincuenta años de narrativa andina. Desde los años 50 hasta el presente*. Lima: Editorial San Marcos.
- Crucinta Ugarte, Eleazar (1997). Escuela de Bellas Artes, 50 años de Historia en el Arte Cusqueño. En Crucinta, Eleazar (comp.) *ESABAC, Bodas de Oro 1946-1996*. (pp. 55-137). Cusco: Municipalidad Provincial del Cusco.
- Crucinta Ugarte, Eleazar (1998). *Mariano Fuentes Lira. Valioso aporte a la cultura andina*. Cusco: ESABAC.
- Cusihumán, Antonio (2001a). *Diccionario Quechua Cuzco-Collao*. Cusco, CBC.
- Cusihumán, Antonio (2001b) [1976]. *Gramática Quechua Cuzco-Collao*. Cusco: CBC.
- CVR - Comisión de la Verdad y Reconciliación (2003). *Informe final*. Lima: CVR.
- Chang-Rodríguez, Raquel y Marcel Velázquez (2017). Prefacio. Las historias literarias en el Perú: balance crítico y nueva propuesta. En *Historia de las literaturas en el Perú*. Lima: Fondo Editorial PUCP, Casa de la Literatura y Ministerio de Educación del Perú.
- De la Cadena, Marisol (2004). *Indígenas mestizos. Raza y cultura en el Cusco*. Lima: IEP.
- Deústua, José (1984). Expansión cultural e intelectualidad regional: Perú 1900-1930. En Deústua, José y José Luis Rénique, *Intelectuales, indigenismo y descentralismo en el Perú. 1897-1931*. Cusco: CBC.
- D'Hartour, Raoul y Marguerite (1990) [1925]. *La música de los Incas y sus supervivencias*. Lima: OXY.
- Eagleton, Terry (2010). *Cómo leer un poema*. Madrid: Ediciones Akal.
- Espino Relucé, Gonzalo (2000). *Literatura*. Lima: UNFV.

- Espino Relucé, Gonzalo (2007). *Etnopoética quechua. Textos y tradición oral quechua* (tesis doctoral). UNMSM, Lima.
- Espino Relucé, Gonzalo (2011). Dístico semántico una característica de fiuqanchispa takikuna, nuestros cantos. (2018, junio). Recuperado de <<http://gonzaloespino.blogspot.com/2011/08/distico-semantico-una-caracteristica-de.html>>
- Espino Relucé, Gonzalo (2015). *Literatura oral, literatura de tradición oral*. 3ra. Edición. Lima: Pakarina Ediciones.
- Espino Relucé, Gonzalo (2019). Hawariyninchis, nuestra poesía contemporánea quechua. Introducción. (2019, enero). Recuperado de <<http://gonzaloespino.blogspot.com/2019/01/hawariyninchis-nuestra-poesia.html>>
- Estermann, Josef (2006). *Filosofía andina: Sabiduría indígena para un nuevo mundo*. La Paz: ISEAT.
- Favre, Henri (1998). *El indigenismo*. México: FCE.
- Flores Galindo, Alberto (2010) [1986, 1988]. *Buscando un Inca. Identidad y utopía en los Andes*. Lima: Empresa Editora El Comercio.
- Flores Ochoa, Jorge (2011). La literatura danzada. Replanteo del folklore. En Robles Mendoza, Román (ed.) *Memoria y homenaje a José María Arguedas: centenario de su nacimiento (1911-2011)*. Lima: UNMSM Fondo Editorial.
- Flores Ochoa, Jorge (2016). Los colores del arco iris: la bandera del Cosco. En Bernaola, Rony (ed.) *La bandera, un símbolo cusqueño. Cambio-permanencia*. Cusco: Revista Inkari Suplemento.
- Fonseca, César (1974). Modalidades de la minka. En Alberti, Giorgio y Mayer, Enrique (comps.). *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*. Lima: IEP.
- Fontanille, Jacques (2001). *Semiótica del discurso*. Lima: Universidad de Lima y FCE.
- Francke, Marfil (1978). El movimiento indigenista en el Cusco. En Degregori, Carlos (et. al.) *Indigenismo, clases sociales y problema nacional*. Lima: Centro Latinoamericano de Trabajo Social.
- García, Uriel (1973) [1930]. *El nuevo indio*. Lima: Editorial Universo.
- García, Federico y Pilar Roca. *Pachakuteq* (2017). *Una aproximación a la cosmovisión andina*. Venezuela: Fundación Editorial El perro y la rana.
- García-Bedoya, Carlos (2004). *Para una periodización de la literatura peruana*. Segunda edición corregida y aumentada. Lima: Fondo Editorial UNMSM.

- Garcilaso de la Vega, Inca (1976) [1609a]. La poesía de los Incas Amautas, que son filósofos, y Haravicus, que son poetas. En *Comentarios Reales de los Incas*. Libro Segundo, capítulo XXVII. Caracas: Biblioteca Ayacucho.
- Garcilaso de la Vega, Inca (1976) [1609b]. El orden que tenían en labrar las tierras, la fiesta con la que labraban las del Inca y las del Sol. En *Comentarios Reales de los Incas*. Libro Quinto, capítulo II. Caracas: Biblioteca Ayacucho.
- Giraud, Laura y Martín-Sánchez (2011). *La ambivalente historia del indigenismo. Campo interamericano y trayectorias nacionales. 1940-1970*. Lima: IEP.
- Glave, Luis Miguel (1992). *Vida, símbolos y batallas. Creación y recreación de la comunidad indígena. Cusco, siglos XVI-XX*. México: FCE.
- Godenzzi, Juan Carlos (editor y compilador) (1992). *El Quechua en debate. Ideología, normalización y enseñanza*. Cusco: CBC.
- Godenzzi, Juan Carlos (2005). *En las redes del lenguaje. Cognición, discurso y sociedad en los andes*. Lima: CIUP / Colegio de las Américas / Organización Universitaria Interamericana.
- Godenzzi, Juan C. y Carlos Garatea (Coordinadores) (2017). Literaturas orales y primeros textos coloniales. En Chang-Rodríguez, Raquel y Marcel Velázquez Castro (Directores generales). *Historia de las literaturas en el Perú*. Volumen 1. Lima: Fondo Editorial PUCP, Casa de la Literatura y Ministerio de Educación del Perú.
- González, Osmar (2011). El Instituto Indigenista Peruano: una historia por conocer. En Giraud, Laura y Juan Martín Sánchez (eds). *La ambivalente historia del indigenismo: campo interamericano y trayectorias nacionales, 1940-1970*. Lima: IEP.
- González, Odi (2014). *Elegía Apu Inka Atawallpaman. Primer documento de la resistencia Inka (siglo XVI)*. Lima: Grupo Pakarina.
- González Holguín, Diego [1608]. *Vocabulario de la lengua general de todo el Perú llamada lengua Qquichua, o del Inca: corregido y renovado conforme a la propiedad cortesana del Cuzco*. Libros I, II y III. Edición facsímil. (2017, Febrero). Recuperado de <<https://www.wdl.org/es/item/13775/>>
- González Vigil, Ricardo (2004). *Literatura*. Enciclopedia Temática del Perú, XIV. Lima: El Comercio.
- Gow, Rosalind y Bernabé Condori (1976). *Kay Pacha. Tradición oral andina*. Cusco: CBC.
- Guamán Poma de Ayala, Felipe (2011) [1615-1616]. *Nueva crónica y buen gobierno*. Lima: Ebisa Ediciones.

- Guardia, Sara Beatriz (2015). César Guardia Mayorga. Insigne maestro. (2017, marzo). Recuperado de <<http://sol-negro.blogspot.com/2015/10/cesar-guardia-mayorga-insigne-maestro.html>>
- Gutiérrez-Estevez, Manuel (2014). Otra vez sobre el sincretismo. *Éndoxa*, Series filosóficas N° 33, Madrid: UNED, 119-141.
- Gutiérrez Loayza, Julio G. (1986). *Así nació el Cuzco rojo. Contribución a su historia política: 1924-1934*. Lima: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas.
- Gutiérrez Loayza, Julio G. [1953] (1994). La pintura de Mariano Fuentes Lira. En *Julio G. Gutiérrez Loayza. Sesenta años de arte en el Qosqo (1927-1988). Ensayos, artículos y comentarios*. Cusco: Municipalidad del Qosqo.
- Gutiérrez Samanez, José Carlos (2007). *La generación cusqueña de 1927*. Lima: Editorial Horizonte.
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2007). La generación del Cusco Rojo y la revista 'Kuntur'. (2016, noviembre). Recuperado de <<http://kuntur-revistadelcusco.blogspot.com/2007/03/la-generacin-del-cusco-rojo-y-la.html>>
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2008). Humberto Vidal Unda, creador de las fiestas del Cusco. (2016, noviembre). Recuperado de <<http://cusquenos-ilustres.blogspot.com/2008/04/humberto-vidal-unda-creador-de-la.html>>
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2014). Emiliano Huamantica, héroe del Proletariado Peruano. (2017, diciembre). Recuperado de <<http://www.pcperuano.com/emiliano-huamantica-heroe-del-proletariado-peruano/>>
- Hall, Stuart (2010). *Sin garantías. Trayectorias y problemáticas en estudios culturales*. Enviñ editores, Instituto de Estudios Peruanos, Instituto de Estudios Sociales y Culturales, Pensar, Universidad Javeriana, Universidad Andina Simón Bolívar.
- Hirschhorn, Gérald (2005). *Sebastián Salazar Bondy: pasión por la cultura*. Lima: Fondo Editorial UNMSM.
- Howard, Rosaleen (2007). *Por los linderos de la lengua. Ideologías lingüísticas en los Andes*. Lima: IEP, IFEA, PUCP.
- Huamán, Carlos (2004). *Pachachaka: puente sobre el mundo. Narrativa, memoria y símbolo en la obra de José María Arguedas*. México: El Colegio de México y UNAM.
- Hurtado de Mendoza, William (1994). *Poesía quechua diglósica*. Lima: Universidad Nacional Agraria La Molina.
- Hurtado de Mendoza, William (2009). *Metáfora y pensamiento de la cultura quechua*. Lima: Asamblea Nacional de Rectores.

- Guardia, Sara Beatriz (2015). César Guardia Mayorga. Insigne maestro. (2017, marzo). Recuperado de <<http://sol-negro.blogspot.com/2015/10/cesar-guardia-mayorga-insigne-maestro.html>>
- Gutiérrez-Estevez, Manuel (2014). Otra vez sobre el sincretismo. *Éndoxa*, Series filosóficas N° 33, Madrid: UNED, 119-141.
- Gutiérrez Loayza, Julio G. (1986). *Así nació el Cuzco rojo. Contribución a su historia política: 1924-1934*. Lima: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas.
- Gutiérrez Loayza, Julio G. [1953] (1994). La pintura de Mariano Fuentes Lira. En *Julio G. Gutiérrez Loayza. Sesenta años de arte en el Qosqo (1927-1988). Ensayos, artículos y comentarios*. Cusco: Municipalidad del Qosqo.
- Gutiérrez Samanez, José Carlos (2007). *La generación cusqueña de 1927*. Lima: Editorial Horizonte.
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2007). La generación del Cusco Rojo y la revista 'Kuntur'. (2016, noviembre). Recuperado de <<http://kuntur-revistadelcusco.blogspot.com/2007/03/la-generacin-del-cusco-rojo-y-la.html>>
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2008). Humberto Vidal Unda, creador de las fiestas del Cusco. (2016, noviembre). Recuperado de <<http://cusquenos-ilustres.blogspot.com/2008/04/humberto-vidal-unda-creador-de-la.html>>
- Gutiérrez Samanez, Julio Antonio (2014). Emiliano Huamantíca, héroe del Proletariado Peruano. (2017, diciembre). Recuperado de <<http://www.pcperuano.com/emiliano-huamantica-heroe-del-proletariado-peruano/>>
- Hall, Stuart (2010). *Sin garantías. Trayectorias y problemáticas en estudios culturales*. Enviñón editores, Instituto de Estudios Peruanos, Instituto de Estudios Sociales y Culturales, Pensar, Universidad Javeriana, Universidad Andina Simón Bolívar.
- Hirschhorn, Gérald (2005). *Sebastián Salazar Bondy: pasión por la cultura*. Lima: Fondo Editorial UNMSM.
- Howard, Rosaleen (2007). *Por los linderos de la lengua. Ideologías lingüísticas en los Andes*. Lima: IEP, IFEA, PUCP.
- Huamán, Carlos (2004). *Pachachaka: puente sobre el mundo. Narrativa, memoria y símbolo en la obra de José María Arguedas*. México: El Colegio de México y UNAM.
- Hurtado de Mendoza, William (1994). *Poesía quechua diglósica*. Lima: Universidad Nacional Agraria La Molina.
- Hurtado de Mendoza, William (2009). *Metáfora y pensamiento de la cultura quechua*. Lima: Asamblea Nacional de Rectores.

- Husson, Jean-Philippe (1993). La poesía quechua prehispánica: Sus reglas, sus categorías, sus temas a través de los poemas transcritos por Waman Puma de Ayala. *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, Año XIX, N° 37. Lima: 1er. semestre, 63-85.
- Husson, Jean-Philippe (2002). Literatura quechua. *BIRA*, N° 29. Lima: PUCP, 387-522.
- Itier, César (1992). Lenguas, ideología y poder en el Cuzco: 1885-1930. En Godenzzi, Juan Carlos (1992). *El Quechua en debate*. (pp. 25-48). Cusco: CBC.
- Itier, César (1995). *El teatro quechua en el Cuzco. Tomo I. Dramas y comedias de Nemesio Zúñiga Cazorla*. Lima: IFEA-CBC.
- Itier, César (2000). *El teatro quechua en el Cuzco. Tomo II. Indigenismo, lengua y literatura en el Perú moderno. Sumaq'ika de Nicanor Jara (1899). Manco II de Luis Ochoa Guevara (1921)*. Lima: IFEA-CBC.
- Itier, César (2007). *El hijo del oso. La literatura oral quechua de la región del Cuzco*. Lima: IFEA, IEP, PUCP.
- Inka Rimay* (1963). Órgano de la Academia Peruana de la Lengua Quechua. Cusco: Año 1, N° 1.
- Inka Rimay* (1963a). Resolución Suprema modificando el nombre de la Academia. Resolución Suprema nombrando a los nuevos miembros de número de la Academia. Cusco: Año 1, 11-12.
- Inka Rimay* (1963b). Crónica institucional. Actividades de la Academia desde su fundación hasta el presente. Cusco: Año 1, 193-197.
- Isbell, Billie Jean (1974). Parentesco andino y reciprocidad. Kukaq: los que nos aman. En Alberti, Giorgio y Mayer, Enrique (comp.). *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*. Lima: IEP.
- Klarén, Peter (2004). *Nación y sociedad en la historia del Perú*. Lima: IEP.
- Kusi Paukar* (seudónimo de César Guardia Mayorga) (1956). Modalidades expresivas del kechwa. *Revista de Cultura*, Universidad Mayor de San Simón, Vol. II, N° 1. Bolivia: diciembre, 321-331.
- Kusi Paukar* (1961) *Sonqup Jarawiinin Umapa Jamutaynin Runap Kutipakuynin*. Lima: Imprenta Minerva.
- Lara, Jesús (1980). *La literatura de los quechuas. Ensayo y antología*. Tercera edición (corregida). La Paz: Librería y editorial Juventud.
- Landeo, Pablo (2014). *Categorías andinas para una aproximación al willakuy. Umallanchikpi kaqkuna*. Lima: Asamblea Nacional de Rectores.

- Lienhard, Martín (1992). *La voz y su huella: escritura y conflicto étnico-social en América Latina 1492- 1988*. Lima: Editorial Horizonte.
- Lienhard, Martín (2005). La cosmología poética en los huaynos quechuas tradicionales. *Acta Poética* 26 (1-2), Primavera – Otoño, 485-513.
- Lienhard, Martín (2014). ¿Cuál es el lugar de las lenguas amerindias en la producción literaria escrita de América Latina? *Revista de Literaturas Populares*. Año XLV, Número 1, enero-junio.
- Lira, Jorge (1990). *Cuentos del Alto Urubamba*. Cusco: CBC.
- Lira, Jorge y Mario Mejía Huamán (2008). *Diccionario Quechua - Castellano / Castellano - Quechua*. Lima: Editorial Universitaria.
- López Lenci, Yazmín (2007). *El Cusco, paqarina moderna. Cartografía de una modernidad e identidades en los Andes peruanos (1900-1935)*. Lima: INC Dirección Regional de Cultura del Cusco.
- Lupo, Alessandro (1996). Síntesis controvertidas. Consideraciones en torno a los límites del concepto de sincretismo. *Revista de Antropología Social*, n° 5, Servicio de publicaciones UCM, 11-37.
- Lynch, Nicolás (1979). La polémica indigenista y los orígenes del comunismo en el Cusco. *Crítica andina*, Número 3. Cusco: enero – junio, 5-46.
- Majluf, Natalia (2011). *Luis Montero. Los funerales de Atahualpa*. Lima: Museo de Arte de Lima.
- Majluf, Natalia (2015). Martín Chambi, fotografía e indigenismo. En Majluf, Natalia y Edward Ranney (eds.). *Chambi*. (pp. 274-293). Lima: Museo de Arte de Lima.
- Mannheim, Bruce (1999). El arado del tiempo: Poética Quechua y Formación Nacional. *Revista Andina*, Año 17, N° 1, julio, 15-64.
- Mannheim, Bruce (2003) 'El ritmo y no las sílabas deben ser tomadas en cuenta': Paralelismo quechua, sentidos de la palabra y análisis cultural. *Lhymen. Cultura y literatura*. Lima: Año II, N° 2, octubre, 11-58.
- Manrique, Nelson (2009). *Usted fue aprista. Bases para una historia crítica del APRA*. Lima: CLACSO/Fondo Editorial PUCP.
- Manrique, Nelson (1995). *Historia de la República*. Lima: Cofide.
- Marfori y Cuello, Emmanuel (2010). La teología de la transfiguración en los Padres Latinos. *Cuadernos doctorales de la Facultad de Teología*, vol. 56, N°2, 77-155.

- Marzal, Manuel (2002). *Tierra encantada: tratado de antropología religiosa de América Latina*. Madrid: Editorial Trotta.
- Mazzoti, José Antonio y Juan Zevallos (1996). *Asedios a la heterogeneidad cultural. Libro de homenaje a Antonio Cornejo Polar*. Philadelphia: Asociación Internacional de Peruanistas.
- Mendoza, Zoila (2006). *Crear y sentir lo nuestro: folclor, identidad regional y nacional en el Cusco, siglo XX*. Lima: Fondo Editorial de la PUCP.
- Merino De Zela, Mildred (1991). Vida y obra de José María Arguedas. En Montoya, Rodrigo (comp.) *José María Arguedas veinte años después: huellas y horizonte 1969-1989*. Lima: UNMSM e IKONO ediciones.
- Millones, Luis e Hiroyasu Tomoeda (2010). *La cruz del Perú*. Lima: Pedagógico San Marcos.
- Millones, Luis e Hiroyasu Tomoeda (2009). Estudio preliminar. En *Dioses y hombres de Huarochiri. Narración quechua recogida por Francisco de Ávila [¿1598?]*. Lima: UARM.
- Ministerio de Cultura (2013) *Guía de identificación y registro del Qhapaq Ñan*. Lima: Ministerio de Cultura.
- Montoya, Rodrigo (2013). Wayno peruano: del refugio de los Andes al mercado nacional (1300-2013). En *Encanto y celebración del wayno: en honor de Jorge Núñez del Prado y de Edwin Montoya*. Lima: Ministerio de Cultura.
- Moraña, Mabel (ed.) (1998). *Indigenismo hacia el fin del milenio. Homenaje a Antonio Cornejo Polar*. Instituto Internacional de Literatura Iberoamericana, Universidad de Pittsburgh.
- Morlon, P.; Bourliaud, J.; Réau, R. y D. Hervé (1996). Una herramienta, un símbolo, un debate: la chaquitacla y su persistencia en la agricultura andina. En Morlon, Pierre (Compilador y coordinador). *Comprender la agricultura campesina en los Andes centrales (Perú - Bolivia)*. Lima: Instituto Francés de Estudios Andinos y Centro de Estudios Regionales Andinos Bartolomé de las Casas.
- Morote Best, Efraín (1988). *Aldeas sumergidas: cultura popular y sociedad en los Andes*. Cusco: CBC.
- Mossi, Miguel Ángel (1857). *Ensayo sobre las excelencias y perfección del idioma llamado comúnmente quichua*. Sucre: Imprenta de López.
- Mujica, Luis (2014). Conocimiento o riqsiy: apuntes para una epistemología en el mundo andino. En Ansión, Juan y Ana María Villacorta (eds.). *Qawastin ruwastin/Viendo y haciendo. Encuentros entre sujetos del conocimiento en la universidad*. Lima: PUCP.

- Navarro, Martín (2016). *El origen de la unidad. De la liquidación del poder oligárquico a la construcción de la izquierda unida (1968-1980)*. Lima: Fondo Editorial UCH.
- Nieto Degregori, Luis (1995). Tres momentos en la evolución del cusqueñismo. *Márgenes* 13/14, noviembre. Lima: Sur Casa de Estudios del Socialismo, 113-161.
- Nieto Degregori, Luis; Vargas, J. y César Itier (2011). *Qosqo Qhechwasimipi Akllasqa Rimaykuna. Antología Quechua del Cusco*. Cusco: Municipalidad Provincial del Cusco.
- Niño-Murcia, Mercedes (1995). Política del purismo lingüístico en el Cuzco. *Lexis, Revista de Lingüística y Literatura*. Volumen XIX, N°2, Lima: PUCP, 251-288.
- Noriega Bernuy, Julio (1993). *Poesía quechua escrita en el Perú. Antología*. Lima: CEP.
- Noriega Bernuy, Julio (2012). *Caminan los Apus: Escritura andina en migración*. Lima: Pakarina Ediciones.
- Noriega Bernuy, Julio (2016a). *Poesía quechua en Bolivia. Antología*. Lima: Pakarina.
- Noriega Bernuy, Julio (2016b) [2015]. Prólogo a la segunda edición/Musuq paqarichiypaq riqsichiq simikuna. En *Poesía quechua en el Perú. Antología*. Cusco: Ministerio de Cultura.
- Noriega Calmet, Fernando (1962). Historia de la industria del petróleo en el Perú desde sus comienzos hasta la fecha. (2017, octubre). Recuperado de <<http://www.osinerg.gob.pe/newweb/uploads/GFH/Historia%20del%20Petroleo%20Peru.pdf>>
- Núñez del Prado Béjar, Daisy (2008). Yanantin y Masintin: la cosmovisión andina. *Yachay, Revista Científica de la Universidad Andina del Cusco*, volumen 1, 130-136.
- Ortiz Rescaniere, Alejandro (1993). *La pareja y el mito. Estudios sobre las concepciones de la persona y de la pareja en los Andes*. Lima: PUCP Fondo Editorial.
- Parga, Ángela (2016). *Mundo y trasmundo andinos: experiencias de viaje en el Pacha*. (Tesis de Magister). Universidad Austral de Chile, Chile.
- Parker, Steve (2007). Un análisis acústico del Quechua del Cusco. *GIALens: Electronic Notes Series* 1(3).
- Pauca Gonzales, Nelson (2012). La cosmovisión en la sociedad andina. *Tesis*, vol. 5, año VI, N° 5, diciembre, 237-287.
- Pineda, Roel (1990). *El wayno del Cusco*. Cusco: Municipalidad del Cusco.

- Polo García, Victorino (1989). La transfiguración poética y su lectura. *Estudios Románicos*, 5, 1153-1156.
- Poole, Deborah (2000). *Visión, raza y modernidad. Una economía visual del mundo andino de imágenes*. Lima: SUR.
- Pinilla, Carmen María (ed.). (2007). *Apuntes inéditos. Celia y Alicia en la vida de José María Arguedas*. Lima: PUCP.
- Rama, Ángel (1982). *Transculturación narrativa en América Latina*. México: Siglo XXI Editores.
- Rebaza Soraluz, Luis (2000). *La construcción de un artista peruano contemporáneo: poética e identidad nacional en la obra de José María Arguedas, Emilio Adolfo Westphalen, Javier Sologuren, Jorge Eduardo Eielson, Sebastián Salazar Bondy, Fernando de Szyszlo y Blanca Varela*. Lima: Fondo Editorial PUCP.
- Rénique, José Luis (2004). *La batalla por Puno. Conflicto agrario y nación en los Andes peruanos*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Ricard Lanata, Xavier (2007). *Ladrones de sombra. El universo religioso de los pastores del Ausangate (Andes surperuanos)*. Lima: IFEA/CBC.
- Ricoeur, Paul (1996). *Sí mismo como otro*. Madrid: Siglo XXI editores.
- Rivero, José (2011). *Inventarios educativos y prolegómenos de reforma, 1956-1968*. Colección Pensamiento Educativo Peruano, volumen 12. Lima: Derrama Magisterial.
- R.L. (1947). El alfabeto oficial del Idioma Qheswa. *Revista del Instituto Americano de Arte*. Año V, Vol. II, N° 5. Cusco.
- Rochabrún, Guillermo (2011). "¿He vivido en vano?". *La mesa redonda sobre Todas las sangres del 23 de junio de 1965*. Lima: IEP.
- Rostworowski, María (2004). *Incas*. Lima: Empresa Editora El Comercio.
- Rowe, John y Gabriel Escobar (1963) [1943]. Los sonidos quechuas de Cusco y Chanca. *Inka Rimay* 1. Cusco, 51-68.
- Saldívar, Juan (2018). Debates y aportes acerca de los conceptos de sincretismo e hibridización. (2018, diciembre). Recuperado de <<https://etnografo.com/saldivar-sincretismo-e-hibridacion/>>
- Sales, Dora (2017). *José María Arguedas y el cine*. Madrid: Iberoamericana.
- Sánchez Garrafa, Rodolfo (2014). *Apus de los cuatro Suyus. Construcción del mundo en los ciclos mitológicos de las deidades montaña*. Lima: CBC / IEP.

- Sánchez Garrafa, Rodolfo (2016). La bandera del Cuzco o del Tawantinsuyu. En Bernaola, Rony (ed.) *La bandera, un símbolo cusqueño. Cambio-permanencia*. Cusco: Revista Inkari Suplemento.
- Selden, Raman; Widdowson, Peter y Peter Brooker (2001). *La teoría literaria contemporánea*. Barcelona: Editorial Ariel.
- Szeminski, Jan y Juan Ansión (1982). Dioses y hombres de Huamanga. *Allpanchis Phuturinga*, Volumen XVI, N° 19, 187-236.
- Tamayo Herrera, José (1978). *Historia social del Cusco Republicano*. Lima: ed. del autor.
- Tamayo Herrera, José (1980). *Historia del indigenismo cusqueño, siglos XVI-XX*. Lima: INC.
- Tamayo Herrera, José (1981). *El pensamiento indigenista. Antología*. Lima: Mosca Azul editores.
- Tamayo Herrera, José (1992). *Historia general del Qosqo*. Cusco: Municipalidad del Cusco.
- Tamayo Herrera, José y Eduardo Zegarra (2008). *Las élites cusqueñas. Conversaciones*. Lima: JATH.
- Tomoeda, Hiroyasu (2001). Estética del ritual andino. En Tomoeda, Hiroyasu; Millones, Luis y Takahiro Kato. *Dioses y demonios del Cusco*. Lima: Congreso de la República.
- Urbano, Henrique (1988). Introducción. En Morote Best, Efraín. *Aldeas sumergidas: cultura popular y sociedad en los Andes*. Cusco: CBC.
- Valcárcel, Luis E. 2006 [1927]. *Tempestad en los Andes*. Lima: Editora Universitaria Latina.
- Valcárcel, Luis E. (1981). *Memorias*. Matos Mar, José (editor) Lima: IEP.
- Valencia Espinoza, Abraham (2007). *Cuzco religioso*. Cusco: Dirección Regional de Cultura de Cusco.
- Varallanos, José (1989). *El Harahui y el Yaraví. Dos canciones populares peruanas*. Lima: Editorial Argos.
- Vega, Juan José (1963). *La guerra de los Viracochas*. Lima: Populibros peruanos.

